

GOVERNMENT OF SIKKIM
LAND REVENUE & DISASTER MANAGEMENT DEPARTMENT
MANAN BHAWAN
GANGTOK -737101

NO. 03/LR&DMD/GOS/2017

DATED: 29/04/2017.

NOTIFICATION

NOTICE UNDER SECTION 4(1) OF THE RFCTLARR ACT, 2013

Whereas, Sikkim Police, Government of Sikkim, proposes to acquire approximately 2.3500 hectares of land bearing plot no(s) 1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P), 1272 and 1301/1441 under Ben Block, Tarku Revenue Circle, Namchi Sub-Division, South District, for the purpose of additional land for construction of 2nd and 3rd IRBn Headquarter.

And whereas, sub-section (1) of Section 4 of the Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013, hereinafter referred to as the said Act, states that a Social Impact Assessment of the acquisition being proposed is to be carried out in consultation with the concerned Panchayats/Municipality or Municipal Corporation, in the affected area;

And whereas, the State Government has vide Notification No.11/279/LR&DMD/ACQ/GOS dated 05.03.2016 published in the Official Gazette No.72 dated 12th March, 2016, identified the Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation, Government of Sikkim, under the Secretary, DESME as the Social Impact Assessment Unit for conducting the Social Impact Assessment Study for acquisition of land under the said Act;

Now therefore, in exercise of powers conferred under sub-section (1) of section 4 of the said Act, the State Government hereby directs the SIA Unit to carry out the Social Impact Assessment Study for the above-proposed acquisition, in the affected area. The SIA report must, amongst other matters, include the following:-

1. Assessment as to whether the proposed acquisition serves public purpose;
2. Estimation of affected families and number of families amongst them likely to be displaced;

3. Assessment of the extent of land, public and private houses, settlement and other common properties likely to be affected by the proposed acquisition;
4. Determination whether the extent of land proposed for acquisition is the absolute bare minimum needed for the project;
5. Determination whether land acquisition at an alternative place has been considered and found not feasible;
6. Study the social impacts of the project, nature and cost of addressing them and impact of these costs on the overall costs of the project vis-a-vis the benefit of the project.

The SIA Unit shall submit the Social Impact Assessment Study Report (Form II) and the Social Impact Management Plan (Form III), in duplicate, to the Secretary, Land Revenue and Disaster Management Department, not later than 6 months from the date of issue of this Notification, for evaluation by the Expert Group and publication in the Official Gazette.

By order.

Sd/-
(Tsegyal Tashi) IAS
SECRETARY,
LAND REVENUE AND D.M. DEPARTMENT,
GOVERNMENT OF SIKKIM, GANGTOK.
FILE NO: 1377-I /LR&DMD/ACQ/2016.

APPRAISAL OF SOCIAL IMPACT ASSESSMENT

In consonance to “**The Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (Sikkim) Rules, 2015**” under Section 112 of The Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013 (Act 30 of 2013) vide Notification No. 07/180/LR&DMD/GOS/ACQ, Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation (DESME) Government of Sikkim was appointed as the Social Impact Assessment Unit for undertaking Social Impact Assessment of all land acquisition in Sikkim.

Accordingly for the purpose of conducting Social Impact Assessment of Land Acquisition for Construction of 2nd and 3rd IRB Head Quarters at Manglay in the Ben Block of Tarku Revenue Circle, South District, Sikkim, the Department of Sociology, Sikkim University was entrusted with the responsibility for the same. **The Social Impact Assessment (SIA) team** headed by Dr. Sandhya Thapa, Head of the Department, Department of Sociology comprising of members 1) Dr. Swati A. Sachdeva 2) Dr. Indira Khangembam 3) Mr. Yumnam Surjyajeevan prepared the Social Impact Assessment (SIA) report.

The Multi-disciplinary Expert Group constituted by notification No. 08/LR&DMD/Acq/GoS dated 26/02/18 under Section 7 of the RFCTLARR Act, 2013 for evaluation of the Social Impact Assessment report comprising of Chairperson, Shri G.P. Sharma, Retd. Deputy Director, LR&DMD (Expert on Rehabilitation), and members 1) Mrs. Sonam Choden Bhutia, HOD, Department of Sociology, Sikkim Government College, Tadong, 2) Ms. Babyla Topden, Assistant Professor, Sikkim Government College, Tadong, 3) Shri Doniv Rai, Sr. Architect, Building and Housing Department and 4) Two Panchayat Representatives- Mr. Ram Bahadur Rai and Ms. Man Maya Kami of Ben Namprick GPU, Ben Block, South Sikkim have meticulously gone through the assessment report and have made the following observations.

The report has been classified into five chapters including the conclusion and findings.

Chapter 1 provides a comprehensive backdrop of the study and review of literature related to the emergence of Social Impact Assessment, its significance and finally contextualised in Sikkim.

Chapter 2 provides detailed socio-economic and cultural parameters of Sikkim followed by South District profile and Ben- Namprick Gram Panchayat Unit where the project has been located.

Chapter 3 contains a comprehensive socio-economic impact assessment of the project followed by the detailed socio-economic profile of the affected land owners, families and tenants, followed by observations made by the Social Impact Assessment team.

Chapter 4 contains the exhaustive information on expectations, areas of concerns based on Focus Group Discussion (FGD) with Panchayat leaders and other community stakeholders. This chapter further highlights the Social Impact Management Plan (SIMP) with measures

104

and actions suggested for mitigation of the social cost as well as the management of negative social impacts.

Chapter 5 highlights the feasibility of the construction of 2nd and 3rd IRB Headquarter in the proposed land to be acquired by the Police Department, Government of Sikkim in the Ben Namphrik GPU. Justifications and precautions have been forwarded on the basis of viability of the project.

EXPERT GROUP'S OBSERVATIONS ON SOCIAL IMPACT ASSESSMENT REPORT:

- 1) Land Acquisition by the Police Department, Government of Sikkim for the construction of 2nd and 3rd Indian Reserve Battalion (IRBn) Headquarters at Manglay in the Ben Block of Tarku Revenue Circle under Namchi Sub-division of South District of Sikkim.
- 2) The proposed land for acquisition measures 2.35 hectares which are distributed in seven plots of land bearing Nos. 1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P), 1272, 1301/1441.
- 3) The seven plots of land belong to two land owners namely, Late Chogyal Palden Thondup Namgyal (1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P) and the remaining two plots (1272 and 1301/1441) belong to Mr. Wang Gyamtso Bhutia.
- 4) As per the report, plot of lands belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia seems to have remained unutilised for many years and was not under physical possession of anyone and thus acquisition of the proposed land does not affect the question of livelihood to the land owner and as per the report, the land owner has a considerable amount of operational landholdings in Ravangla sub-division.
- 5) Regarding late Chogyal's land, as per the report the present acquisition of land will not have any adverse impact to the Royal family as they are not using the land directly and all concerned members of the family are socially and economically well placed.
- 6) As per the report of SIA team, both landowners will be losing valuable land having potential future prospects.
- 7) Out of the five plots of land belonging to late Chogyal, two plots i.e 1277 and 1281 have legal tenants as per the land Survey record, 1978-79.
- 8) At present the above stated lands are currently occupied by four households and as per the report only one household near to the approach road is likely to be dispossessed. However the family is already in the process of shifting to the new model house allotted under CMRHM.
- 9) As per SIA report (page no. 62) the three households are not displaced from their houses but there is high probability that they are likely to dispossess portion of their cultivable land, which might have adverse effect to their livelihood.

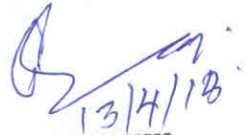
EXPERT GROUP'S COMMENTS/ RECOMMENDATIONS:

The Multi-disciplinary Expert Group constituted by notification No. 08/LR&DMD/Acq/GoS dated 26/02/18 under Section 7 of the RFCTLARR Act, 2013 for evaluation of the Social Impact Assessment report held its meeting on 7th April 2018 and 13th April 2018. The issues of examination and discussions are as follows:

- 1) The Social Impact Assessment team has done a meticulous work with immense clarity by identifying the tenants and the affected families.
- 2) Both the landowners and the tenants may be given fair and rightful compensation.
- 3) The expectations and the concerns of Panchayat leaders and other community stakeholders may be taken into consideration.
- 4) The extent of land proposed to be acquired is the absolute bare-minimum extent needed for the project and there is no other less displacing option available.

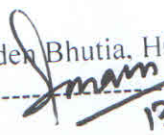
Therefore, the Expert Group is of the opinion that the project will serve various public purposes, and the potential benefits outweigh the social costs and adverse social impacts, hence the SIA study report pertaining to acquisition of land at Manglay, Simchuthang by Police Department is recommended to go ahead with the provisions of RFCTLARR Act, 2013.

CHAIRPERSON-Shri G.P. Sharma, Retd. Deputy Director, LR&DMD -----

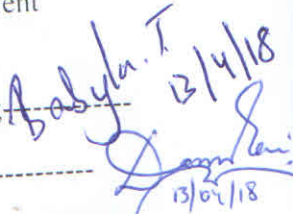

13/4/18

MEMBERS

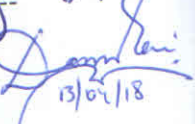
1) Mrs. Sonam Choden Bhutia, HOD, Department of Sociology, Sikkim Government College, Tadong-----

13.04.18

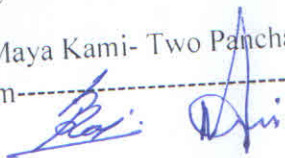
2) Ms. Babyla Topden, Assistant Professor, Sikkim Government College, Tadong-----

13/4/18

3) Shri Doniv Rai, Sr. Architect, Building and Housing Department -----

13/04/18

4) Mr. Ram Bahadur Rai and Ms. Man Maya Kami- Two Panchayat Representatives of Ben Namprick GPU, Ben Block, South Sikkim-----

Attendance for the Meeting of the Expert Committee members held on 07.04.2018 for the Examination of Social Impact Assessment Report regarding Land Acquisition for the Construction of 2nd and 3rd IRB HQ, Manglay, South Sikkim.

Sl.No	Name	Designation	Contact Number	Signature
01	Ms. Babyla Topden	Asst Professor S.G.C. Tadong	9434188280	Babyla.T.
02	Mrs. Sonam Choden Bhadrak	Asst. Professor S.G.C. Tadong	8001765337	Sonam
03	Ram Rosh Rai	panelist of member Ben	9770914850	Ram R.
04	Mon Maya Rami	Panchayat member Mangray	7797026198	MM
05	G. P. Shong		9832035856	G.P.
06	DONIV RAI	SR. ARCHITECT	9434256728	Doniv R.
07				
08				
09				
10				

SOCIAL IMPACT ASSESSMENT
of
Land Acquisition for Construction of 2nd and 3rd IRBn HQ
Manglay, South District, Sikkim

SIA Team:

Dr. Sandhya Thapa
Dr. Swati A. Sachdeva
Dr. Indira Khangembam
Yumnam Surjajeevan

Department of Sociology, Sikkim University

Submitted to:

Social Impact Assessment Unit
Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation
Government of Sikkim

SOCIAL IMPACT ASSESSMENT
of
Land Acquisition for Construction of 2nd and 3rd IRBn HQ
Manglay, South District, Sikkim

SIA Team:

Dr. Sandhya Thapa
Dr. Swati A. Sachdeva
Dr. Indira Khangembam
Yumnam Surjyajeevan

Department of Sociology, Sikkim University

Submitted to:

Social Impact Assessment Unit
Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation
Government of Sikkim

GOVERNMENT OF SIKKIM
DIRECTORATE OF ECONOMICS, STATISTICS, MONITORING & EVALUATION
CHURCH ROAD, GANGTOK - 737101
PHONE: 03592-202125

Ref. No: 278/DESM&E

Dated: 11/09/2017

CERTIFICATE

This is to certify that the study, *Social Impact Assessment of Land Acquisition for Construction of 2nd and 3rd IRBn Head Quarters Manglay, South District, Sikkim*, has been prepared in compliance to Notification vide Ref. No. 34/DESM&E, dated May 6th, 2017. The SIA Team is coordinated by Dr. Sandhya Thapa, Associate Professor, Department of Sociology, Sikkim University. The report has been prepared based on the guidelines of Right to Fair Compensation & Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (RFCTLARR) (Sikkim) Rules, 2015 (vide Notification No. 03. LR&DMD/GOS/2017, dated April 29th, 2017). The SIA Team has submitted the report to SIA Unit, headed by Mrs. M. Pradhan, Director, DESM&E, Government of Sikkim.

SIA Team Members

1. Dr. Sandhya Thapa (Project Co-ordinator)
2. Dr. Swati A. Sachdeva (Member)
3. Dr. Indira Khangembam (Member)
4. Yumnam Surjyajeevan (Member)

(Mrs. M. Pradhan)
Director
DESM&E
Government of Sikkim

Department of Sociology, School of Social Sciences,
Sikkim University
Jore Dhara, 5th Mile, Tadong, Gangtok, Sikkim

Dated: 9th October, 2017

DECLARATION

This is to declare that the *Social Impact Assessment of Land Acquisition for Construction of 2nd and 3rd IRBn HQ Manglay, South District, Sikkim*, has been prepared by the SIA Team comprising of Dr. Sandhya Thapa, Dr. Swati A. Sachdeva, Dr. Indira Khangembam, and Yumnam Surjajeevan. The report was prepared adhering the guidelines laid out in SIA manual under the Right to Fair Compensation & Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (RFCTLARR) (Sikkim) Rules, 2015. The assessment gives a comprehensive overview of various social, cultural and economic ramifications of the proposed land acquisition and project followed by Social Impact Management Plan (SIMP).

The report is prepared incorporating the information provided to the SIA Team by various stakeholders to maintain both neutrality of status quo of stakeholders and integrity of the report. However, in case of any discrepancies raising from uncommunicated information outside the knowledge of the SIA Team, the team will not be held responsible for such.

(Dr. Sandhya Thapa)

(Dr. Swati A. Sachdeva)

(Dr. Indira Khangembam)

(Yumnam Surjajeevan)

Acknowledgement

The present Social Impact Assessment (SIA) report is an outcome of cooperation and coordination of many stakeholders. On behalf of SIA team, I would like to acknowledge sincere gratitude and appreciation to all for their valued contributions.

At the outset, I am grateful to Mrs. M Pradhan, Director, DESM&E for entrusting the responsibility of conducting the present SIA and Mr. Karma Rinzing, Assistant Director, Mr. Dipesh Sharma and Mr Sonam Zangpo Bhutia, the Statistical Inspectors of DESM&E, SIA Unit for providing all necessary information and logistics.

I sincerely acknowledge my gratitude to Mr. Sudhakar Rao (IPS), ADGP, Planning & Modernisation, Mr. Prawin Gurung (IPS) and Mr. S.T Tonyot (SPS), Commandants, 2rd IRBn and 3rd IRBn respectively and other officials in various capacities for responding to all our queries and providing the necessary documents. My sincere gratitude to Mrs Bishnu Kumari Rai. ASP, 3rd IRBn for being accessible at any point of time in responding my phone calls and answering all queries.

The Panchayat President Mr. Sonam Ongyal Bhutia deserves all our appreciation for arranging the exhaustive Focus Group Discussion with all Panchayat members viz; Mrs. Saru Maya Kami (Vice President), Mr. Bir Bahadur Subba (Secretary) and other members – Ms. Meera Rai, Ms. Prem Kala Chettri, Ms. Tshering Bhutia, and Mr.Purna Das Rai and officials of RMDD at Gram Prashan Kendra of Ben Namphrik GPU. My sincere thanks to all of them for their feedback; to the villagers with whom we interacted for sharing their perspectives, views and knowledge; and to concerned Revenue Surveyor Mr. Kiran Karkidolay who has been of immense help in making me understand about complexities of land issues, making spot visits and clarifying the doubts many times even during the holidays.

I am extremely grateful to Mr. Adup T. Bhutia, SPS (Retd.) Estate Manager of Private Estate of Late Chogyal Palden Thondup Namgyal, for an exhaustive interview and providing all detailed information regarding the Land belonging to Late Chogyal Palden Thondup Namgyal.

I am also enormously thankful to all our respondents – the affected landowner Mr. Wang Gyamtso Bhutia and of his son Mr. Karma Gyamtso Bhutia for their cooperation and providing all socio economic details; Mr. Dhan Bahadur Subba, Caretaker of Late Chogyal's land in Manglay area has been immensely helpful in providing land details and identifying descendants of legal tenants in Late Chogyal's land viz; Mrs. Sharmila Biwakarma, Geeta Biswakarma, Nawraj Biswakarma and Lall Bahadur Biswakarma. I would like to acknowledge all of them for their cooperation and in-depth interaction with the team during our field work.

I also extend my appreciation for Ms. Sona Rai, Mr Shankar Narayan Bagh, the Assistant Professors in the Department of Sociology for their moral support; Mr. Bijoy Thapa, my brother for his comments, feedback and providing related information; to Ms. Cloudina Rai and Samuael Gazmer for handling multiple responsibilities and supporting me.

Last but not the least, I am greatly indebted to my team members, Dr Swati A. Sachdeva, Dr. K Indira for their team spirit, valued contributions and moral support. I would be failing in my moral responsibility, if I do not acknowledge the contributions made by Mr Yumnam Surjyajeewan PhD scholar, Department of Sociology for his unprecedented commitment, dedication and accountability he has shown right from the beginning till the last minutes' hassles, from the field visits to the entire process of writing, despite his other prior commitments. I owe a lot to him and no word of appreciation would be adequate enough to match his loyalty, patience and perseverance he has exhibited for completion of the report.

Dr. Sandhya Thapa

Executive Summary

Social Impact Assessment (SIA) refers to *assessing* broad range of impacts and analyzing the processes of both intended and unintended social consequences primarily aiming at understanding the socio-cultural and economic ramifications of land acquisition for any kind of development project. In India, SIA has become mandatory by Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (RFCTLARR) Act, 2013, which was further amended in 2015. In the state of Sikkim, SIA has been made mandatory for land acquisition of any kind by publicly or privately funded developmental projects in compliance to Sikkim Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (Sikkim) Rules, 2015.

The present Social Impact Assessment study has been undertaken regarding Land Acquisition by the Police Department, Government of Sikkim for construction of 2nd and 3rd Indian Reserve Battalion (IRBn) Headquarters at Manglay in the Ben Block of Tarku Revenue Circle under Namchi Sub-Division of South District of Sikkim. The proposed land for acquisition measures 2.35 hectares, which are distributed in seven plots of land bearing No(s). 1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P), 1272, 1301/1441. The seven plots of land belong to two land owners, namely, Late Chogyal Palden Thondup Namgyal (1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P)) and the remaining two plots (1272, and 1301/1441) belongs to Mr. Wang Gyamtso Bhutia.

The impact assessment study was carried out with the objectives of assessing the potential social, cultural, economic ramification of the land acquisition and the project in the locality, to assess whether there will be any displacement of families. The study also attempts to profile the social-economic background of the affected families, their livelihood pattern and strategies and impact of the project in their socio-economic life. The study

also seeks to understand stakeholder's perception on the project and incorporating their viewpoints in Social Impact Management Plan.

The assessment is based on the information gathered from both primary and secondary sources. The secondary information provided by Land Revenue & Disaster Management Department (LR&DMD), Government of Sikkim, and Office of Village Level Officer (VLO), Tarku Revenue Circle guided the framework for collection of the primary information, which were drawn profoundly from the several field visits and interviews with the affected families, both the land owners as well as the tenants. Interview with the affected families were undertaken using both the structured as well informal interviews depending on the situation of the interviewee. Telephonic interviews were also undertaken for those who were not accessible directly for face to face interview. Further information was collected through Focus Group Discussion (FGD) and Participatory Rural Appraisal (PRA) with the local population. For the secondary sources, various literatures related to SIA were consulted and reviewed. Official secondary information was collected from the DESM&E, Land Revenue & Disaster Management Department, 2nd and 3rd IRBn Offices of Police Department, and from the officials working at the Gram Panchayat level and office of VLO and other stakeholders.

Based on the field visit, the study found that the cultivable plot belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia has remained unutilised for many years and was not under physical possession of anyone during the site inspection, although Mr. Gobind Prashad Chettri has been officially recorded as *kuttiadar* in the *Khasra*, Ben Block. Therefore, the acquisition of the proposed land does not affect the question of livelihood to the land owner or to any other tenant. Moreover, the land owner owns considerable portion of land in other locations which provides him and his family ample source of sustainable livelihood. Secondly, regarding Late Chogyal's land, the present acquisition of land will not have any adverse impact to the Royal family as they are not using the land directly and all concerned members of the family are socially and economically well placed. However, both land

owners will be losing valuable land having potential future prospect hence, the landowners expect fair and rightful compensation.

In relation to the tenants, out of the total five plots of land, only two plots, i.e., 1277 and 1281 have legal tenants, which were occupied by Late Pancharam Kami and Late Buddhiman Kami respectively, as per the land Survey record, 1978-79. The mentioned two plots are currently occupied by four households who are the descendants of the two tenants. Since, only portion of these two plots of the land will be acquired, therefore, of the four household only one near to the approach road is likely to be dispossessed, as per the concerned Revenue Surveyor. Hence, the question of mass displacement and rehabilitation is not anticipated in the present context. In the case of the displaced single household, the family is already in the process of shifting to the new model house allotted under CMRHM. In relation to the remaining three households, although they are not likely to be disposed from their households, nonetheless, their livelihood strategies which is based on the agricultural land is going to be hampered and affected by the acquisition of the portion of the land.

In relation to social opportunities and benefits of the project, the Panchayat and the local community perceives more in term of economic advantage like expansion of the local market and boosting their local economy through marketing of the locally produced goods, for instance, vegetable, poultry, dairy products, etc. There is also the possibility of expansion and development of housing facilities to accommodate the increasing population in the area including the family members of the stationed police personnel. Other advantages include the scope for development in transport and communication facilities in the area in order to facilitate coordination with the police department of other districts headquarter which can have a positive socio-economic implication to the local populace.

The anticipated social and environmental cost in relation to the present project, as per the Panchayat and local population includes the area

of concerns like increase threat to the security of local girls and chances of increasing immoral activities in the area. Environmental concerns were also raised by them related to sewage and solid waste management due to the additional population pressure in the area, also managing and tapping water resources to cater the increasing population might create manmade water scarcity in the area.

After evaluating the pros and cons of the impact of the proposed land acquisition and the ongoing project, the SIA concludes that since there is no mass displacement and resettlement issues in relation to present land acquisition of 2.3500 hectares by the Police Department, and the social opportunities and benefits compensates the social and environmental cost therefore, the project becomes feasible. Nonetheless, issues and concerns related to the assessment need to be addressed thoroughly through the relevant SIMP and rightful compensatory measures.

CONTENTS

Chapter 1:	Background of the Study	5-21
	Introduction	
	SIA Studies: A Brief Historical Sketch	
	SIA Studies in Sikkim	
	Literature Review	
	Scope of SIA	
	Location of the Project	
	Objectives	
	Methods of Data Collection	
	Interview with the Affected Family	
	Focused Group Discussions (FGD)	
	Participatory Rural Appraisal (PRA)	
	Techniques	
Chapter 2:	Socio-Economic and Cultural Parameters of Sikkim	22-42
	Sikkim: A Brief Profile	
	Demographic Profile	
	Social Categories	
	Literacy Profile	
	Ethnic Variation	
	Lepchas	
	Bhutias	
	Nepalis	
	Economy of Sikkim: A Brief Overview	
	Land Use Pattern and Work Participation	
	Land Distribution Pattern: Brief Historical Backdrop	
	South Sikkim District Profile	
	Literacy Rate	
	Available Health Facilities	
	Contribution of South District in Sikkim's Economy	
	Ben Namphrik GPU: Socio-Economic Profile	

Chapter 3:	Land Acquisition and its Social Impact: An Assessment	43-76
	Introduction	
	About the Proposed Land for Acquisition	
	Section – I: Socio-Economic Profile of Affected Landowner and Tenants/Families	
	Sub-Section A: Mr. Wang Gyamtso Bhutia	
	Sub-Section B: Late Chogyal Palden Thondup Namgyal	
	Affected Families of the Tenant	
	Observation of the SIA Team of the Affected Families	
	Section – II: Social Costs and Opportunities of the Proposed Land Acquisition	
	Human Consequences	
	Economic Implications	
	Political Implications	
	Socio-Cultural Implications	
	Ecological Consequences	
Chapter 4:	Community Perspective: Expectations, Concerns and Suggestions	77-83
	Introduction	
	Expectations	
	Areas of Concern	
	Social Impact Management Plan (SIMP)	
Chapter 5:	Feasibility Report	84-88
	Section A	
	Section B	
References		89-92
Annexures		93-112
	I Notification for conducting SIA, DESM&E	
	II Letter from 3 RD IRBn Commandant to DC, Namchi, South Sikkim	
	III Letter from DC, Namchi, South Sikkim to DESM&E	
	IV Notice from Land Revenue & Disaster Management Department	
	V Requisition form of land acquisition	
	VI Parcha Khatiyani of Wang Gyamtso Bhutia	
	VII A No Objection Certificate	

- VII B No Objection Certificate
- VIII Khasra of Ben Block, Tarku Revenue Circle
- VIII A Plot No. 1272
- VIII B Plot No. 1301/1441
- VIII C Plot Nos. 1277, 1278, 1279, 1280, and 1281
- IX Schematic Diagram of Land to be acquired by the Police Department
- X Master Site Plan of the Proposed Project
- XI Information of tentative population estimation of 2nd IRBn
- XII Information of tentative population estimation of 3rd IRBn
- XIII Land tax receipt of Mrs. Geeta Biswakarma & Nawraj Biswakarma
- XIV Land tax receipt of Mr. Lall Bahadur Biswakarma
- XV Parcha Khatiyon of Pancharam Kami

FIGURES & TABLES

Sl. No.	Figures	Page No.
1.1	Schematic Representation of Social Impact Assessment	10
1.2-1.5	Photograph of the Location	15-16
1.6	Map of the Location	17
3.1	Land Belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia	46
3.2	Land Belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia	46
3.3	Interaction with Mr. Bhutia and his Son by the SIA Team	49
3.4	Interview with Mr. Adup T. Bhutia	52
3.5	Discussion with Caretaker, Revenue Surveyor, & SIA Team	54
3.6	Earlier plot where Late Ram Bahadur Biswakarma's house was located	57
3.7	The house where Late Ram Bahadur Biswakarma used to stay	57
3.8	House where Mrs. Geeta Biswakarma stays	59
3.9	House where Mrs. Geeta Biswakarma stays	59
3.10	Livestock – two cows	60
3.11	Livestock – poultry	60
3.12	Nawraj Biswakarma's family in front of their house	61
3.13	Genealogy of the four households and their relationship to late Ram Bahadur Biswakarma	64
3.14	Lall Bahadur Biswakarma's house	64
3.15	Lall Bahadur Biswakarma's house	65

3.16	Interview of Lall Bahadur Biswakarma	65
4.1	FGD in progress with Panchayat and Officials	78
4.2a	Photo Session with the Panchayat Members, Officials of RMDD and the SIA Team	78
4.2b	Photo Session with the Panchayat Members, Officials of RMDD and the SIA Team	79
4.3	People gathering at the Gram Prasashan Kendra, Ben Namphrik GPU	79

Tables

2.1	District wise population of Sikkim (2011 census)	23
2.2	Scheduled Caste & Scheduled Tribe population by Residence, 2011	24
2.3	Distribution of Population by Social Group	25
2.4	Literacy Profile of Sikkim	25
2.5	Estimated Area by Size Class and Land Use State: Sikkim Social Group: All Social Group (No in Unit) (Area in Hectares)	31
2.6	Working Population of Sikkim, 2011 Census	32
2.7	Area, Number of Sub-division, Towns, Revenue Block and Villages	34
2.8	Literacy Rate (2011 Census)	35
2.9	Land Use Statistics, 2005-06 (as on 30th June, 2007)	36
2.10	Area, Production and Productivity of Major Crops, 2012-13	36
2.11a	Revised State Domestic Product of Sikkim at Current Prices	37
2.11b	Revised State Domestic Product of Sikkim at Constant Prices: (Base Year: 2011-12)	38
2.12	Population of Ben Namphrik GPU	39
2.13	Social Categories	39
2.14	Community wise Distribution of Population	40
2.15	Workers and Non-Workers	41
2.16	Literacy Rate as per SSEC 2006	41
3.1	Socio Economic Profile of Land Owner	47
3.2	Family Details of Late Ram Bahadur Biswakarma	56
3.3	Family details of Mrs. Geeta Biswakarma	58
3.4	Lall Bhadur Biswakarma's Family	63

Chapter 1

Background of the Study

Introduction

The post liberalisation, privatisation, and globalisation period in India has encountered numerous tales of displacement and uprootment of people both from their social and natural environment, culture and livelihood as a consequential result of the ongoing infrastructural modernisation projects under various aegis of plans and programmes. To say, any development projects, be it publicly or privately funded, affects the people in variant forms and aspects, but mostly in terms of unsolicited outcomes directly affecting to those who are in local populace, making the bearer of the brunt of adverse impacts of such projects. Nonetheless, to minimise the social costs and deleterious impacts of the plan projects, the Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013 (RFCTLARR, henceforth) was legalised and enacted to mandatorily perform an evaluative study and assessment of both intended and unintended risk, cultural impact, environmental impact, and socio-cultural impact. The preamble of RFCTLARR Act, 2013 proclaimed that any “land acquisition for industrialisation, development of essential infrastructural facilities and urbanisation” should be carried out “in consultation with institutions of local self-government and Gram Sabhas” for “a humane, participative, informed and transparent process” in order to ascertain that there is “least disturbance to the owners of the land and other affected families and provide just and fair compensation to the affected families” by making “adequate provisions for such affected persons for the rehabilitation and resettlement and for ensuring that the cumulative outcome of compulsory acquisition should be that affected persons become partners in development”. With the preamble as the guiding framework, the Act made Social Impact Assessment (SIA) mandatory for any case of land

acquisition by the government. Conducting a social impact assessment facilitates an assessment of the impact of the proposed project, on the community's social and economic well-being as well as its diverse implications on social life. The assessment is needed to provide inputs in the changes in social environment that might occur because of the developmental project. It also intends to make an appraisal of whether the benefits of the proposed project will compensate social costs and adverse social impacts that are likely to be experienced by the affected families and the area. Several studies (Mathur 2013; Becker 1997; NRRP 2007) highlighted that even after the proposed mitigation measures, the affected families remained at risk of being economically or socially vulnerable because of land acquisition and resettlement. Therefore, apart from identifying detailed list of various aspects, SIA must include all direct and indirect impacts and assess the viability of impact mitigation. The need of SIA per RFCTLARR Act, 2013 is to assess whether the proposed acquisition will serve public purpose, identify the number of affected families, and the magnitude of its impact on land, private-public settlements, assets and infrastructure particularly road, public transports etc. that are likely to be affected. Therefore, the study will provide the guidelines for policy makers for preparing a framework from people-centric approach and evolve a participatory mechanism to address the concerned issues.

SIA Studies: A Brief Historical Sketch

In general, SIA refers to “*assessing* (as in measuring or summarizing) a broad range of *impacts* (or effects, or consequences) that are likely to be experienced by an equally broad range of *social groups* as a result of some course of action” (Freudenburg 1986: 452). Translating the acronym, International Association of Impact Assessment (IAIA) organisation defined SIA as “the processes of analysing, monitoring and managing the intended and unintended social consequences, both positive and negative, of planned interventions (policies, programs, plans, projects) and any social change

processes invoked by those interventions” with the “primary purpose is to bring about a more sustainable and equitable biophysical and human environment” (IAIA 2009).¹ Historically speaking, SIA study is argued to have begun in the form of Environment Impact Assessment (EIA) studies with the passage of National Environmental Policy Act (NEPA) in 1969 in the United States, which provided the legislative mandate for social scientists, particularly anthropologists and sociologists, to carry out research work for any anticipated impacts to the social environment because of any state sponsored projects, programmes and policies. Pertaining to this, Gismondi (1997) pointed out that EIA is a much compelling field of engagement for ‘critical sociology’, while Dunlap and Catton (1979) argued SIA studies to be a subarea of ‘environmental sociology’. However, the distinctive early references of SIA came in the 1970s in relation to socio-economic impact of pipeline development on indigenous culture (Burdge 2004), particularly in relation to SIA studies of Mackenzie Gas Project (MGP) in the community of Inuvik in the Mackenzie Delta valley of Canada’s Northwest Territories, and the Trans-Alaska Pipeline System (TAPS) in the community of Valdez, Alaska. Freudenburg and Keating (1982) pointed SIA studies to be an ‘applied field’ of sociological research, and a ‘hybrid field’ of study where social sciences and component of the policy-making process meet (Freudenburg 1986). Bowles’ (1981) work *Social Impact Assessment in Small Communities* highlighted the important studies carried out on SIA studies, at the same time it is also formulated on how and what to be studied on socioeconomic changes at community level, as a unit of study. Bowles argued that a community’s social vitality, which should be part of the SIA studies, ranges from formal services, local networks, economic impacts on the question of livelihood, and the political efficacy of the community.

In India, though there were assorted studies carried out as part of the critical engagement on the modalities and impacts of developmental

¹ The definition is taken from IAIA website. Accessed on 21/06/2017 from <http://www.iaia.org/wiki-details.php?ID=23>

projects by numerous academicians and activists, SIA can be said to have begun as a mandatory assessment of projects with the endorsement of legal framework under National Rehabilitation and Resettlement Policy, 2007² (NRRP) as part of the resettlement planning and implementation processes. Chapter IV of the NRRP resolution is dedicated on SIA, section 4.1, 4.2.2, and 4.3.1 of the chapter is of utmost relevance concerning to SIA, as it highlights when to conduct assessment studies and what are the major areas to be studied upon, the mentioned sections under the NRRP resolution read as:

4.1 Whenever it is desired to undertake a new project or expansion of an existing project, which involves involuntary displacement of four hundred or more families *en masse* in plain areas, or two hundred or more families *en masse* in tribal or hilly areas, DDP (Desert Development Programme) blocks or areas mentioned in the Schedule V or Schedule VI to the Constitution, the appropriate Government shall ensure that a Social Impact Assessment (SIA) study is carried out in the proposed affected areas in such manner as may be prescribed.

4.2.2 While undertaking a social impact assessment, the appropriate Government shall, inter alia, take into consideration the impact that the project will have on public and community properties, assets and infrastructure; particularly, roads, public transport, drainage, sanitation, sources of safe drinking water, sources of drinking water for cattle, community ponds, grazing land, plantations; public utilities, such as post offices, fair price shops, etc.; food storage godowns, electricity supply, health care facilities, schools and educational/training facilities, places of worship, land for traditional tribal institutions, burial and cremation grounds, etc.

4.3.1 Where it is required as per the provisions of any law, rules, regulations or guidelines to undertake environmental impact assessment also, the SIA study shall be carried out simultaneously with the Environmental Impact Assessment (EIA) study.

² NRRP was formulated in 2003, and was implemented w.e.f. February, 2004.

Though the legislative framework paved the way for SIA, however, there were few setbacks in the Act itself. For instance, any SIA is limited to those affected areas where four hundred or more families resides, in the case of plain areas, and two hundred or more in the case of tribal or hilly areas, or any other DDP Block (Desert Development Programme) or any other areas mentioned under Schedule V & VI of the Constitution, as given in the Chapter IV Section 4.1 of the NRRP. This presented itself a serious issue in sparsely populated areas, particularly in a rural environment. The limitations were able to overcome with the implementation of RFCTLARR Act in 2013, which was further amended in 2015, which is referred as Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (Amendment) Second Ordinance, 2015. This particular Act made the SIA mandatory for any kind of land acquisition by the government or any other private firms or companies.

SIA Studies in Sikkim

In compliance to RFCTLARR Act, Sikkim Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (Sikkim) Rules, 2015 was enacted which made SIA studies mandatory in Sikkim for land acquisition. Nonetheless, prior to the implementation of the Rules, SIA were carried out as part and parcel of EIA and Environment Management Plan (EMP) studies. However, the assessment studies were limited to major centrally funded projects, such as NHPC projects of Rangit and Teesta V project in Sikkim and other privately funded projects, particularly the Hydroelectric Project (HEP), such as Dikchu HEP (East Sikkim, 2006), Tashiding HEP (West Sikkim, 2009), Ting Ting HEP (West Sikkim, 2009), and Lethang HEP (West Sikkim, 2010) for which the EIA and EMP were carried out, which also has component of socio-economic impact assessment.

At present, as per the rule under the RFCTLARR (Sikkim) Rules, 2015, any proposed land acquisition by various government agencies as

well as private sector should precede with an obligatory SIA. For the purpose, in accordance to the State Government vide Notification No. 11/279/LR & DMD.ACQ/GOS dated 5th March, 2016, Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation (DESM&E) is designated as the SIA Unit of the State. In the state, SIA studies are conceptualised to fulfil two objectives,³ these are:

- 1) In predicting in advance, the potential impacts (Social, Cultural and Economic) and loss of access (infrastructure, public services, physical cultural resources) that are likely to follow from the proposed project.
- 2) Suggesting suitable steps necessary to prevent/contain harmful potential impacts of the proposed projects.

Figure 1.1: Schematic Representation of Social Impact Assessment

Source: Wikipedia⁴

³ As given in the DESM&E website, accessed on 19th June, 2017 from <http://www.desme.in/page/25>

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Social_impact_assessment#/media/File:SIA_PHOTO.png accessed on 20th June, 2017.

Literature Review

The question on the necessity why SIA is important can be found in various cases related to land acquisition and displacement related issues. To highlight the impact of such land acquisitions and its impact(s) on the affected family/families or community/communities, few literatures are reviewed below.

Various studies on land acquisition have highlighted that the consequences of land acquisition are manifold. Michael Cernea's 'impoverishment risk model', has been a base for many studies for impacts of land acquisition. The model broadly enumerated following eight 'risks' or 'dimensions' of development-induced displacement⁵ (i) landlessness, (ii) joblessness, (iii) marginalization, (iv) loss of access to common property resources, (v) increased morbidity and mortality, (vi) food insecurity, (vii) homelessness and (viii) social disarticulation. Recently, Mahapatra (1999), added 'loss of education' as another impoverishment risk in situations of displacement. Mathur, (2013; 2016), extensively talks about development induced displacement, socio-economic impacts and resettlement planning in India. The basic objective of any development project is to improve the living conditions of the economically and socially under privileged group(s). The author critiqued the top-down development approach by the state which he mentioned is the basic cause behind the sufferings of greater number of the poor. The book weaves through engaging narrative, case studies and scholarly viewpoints relating to displacement, resettlement and rehabilitation. Becker (1997) also stated that large development projects like dams and reservoirs often commissioned by national government, usually have dramatic consequences for villagers, their homes and their fields. Hence, the acquisition of land in various development projects has serious implications in the socio-cultural and economic life of the affected families and community thus making their life more vulnerable. Mohanty (2011) highlighted various direct and indirect consequences of impact of

⁵http://www.un.org/esa/sustdev/sdissues/energy/op/hydro_cernea_population_resettlement_backgroundpaper.pdf accessed on 24th June, 2017.

development project on the displaced tribal in Orissa. Based on the empirical findings, he concluded various social consequences like landlessness, homelessness, joblessness, social disintegration because of development induced displacement. Majumder (2014) in his article 'Impact of Land Acquisition on Women: An Anthropological Case Study on Gokulpur, Paschim Medinipur' concluded that acquisition of agricultural land for industry affects the women as well as children of affected families who depend on agriculture for their livelihood. Based on empirical data, the study concluded that it resulted in increased school dropout rate among female members of land loser families and affected their livelihood pattern among the female members. Banerjee (2006) pointed about the fast catching up alarming practises of land acquisition in India, he argued in reference to West Bengal case in general and the Singur land acquisition case in particular. Banerjee pointed out that during the last five years the number of landless in West Bengal has increased from 2.5 million to a total of 7.4 million. At the same time, agricultural land has "reduced by 1,20,000 acres during the same period, an average of 24,000 acres a year" (Banerjee 2006: 4718). Sarkar (2007) pointed out that when land is acquired for industrial and infrastructural development processes "it invariably entails eviction of people from their traditional livelihood and surroundings" (Sarkar 2007: 1435). Citing the Singur case in West Bengal, he further highlighted, at extreme cases of land acquisition it can be a matter of "grave socio-political consequences, critical enough to disrupt and perhaps even stall the pace of industrialisation" (ibid). Sarkar, citing the work of Thomas More's *Utopia* (1515), has highlighted how "the enclosure movement and the consequent eviction of tillers from land led to large-scale conversion of farmers into a mass of vagrant labour force gradually turning into beggars and thieves" (Sarkar 2007: 1436). The National Rehabilitation and Resettlement Policy, 2007 (NRRP), Ministry of Rural Development, Government of India, highlighted acquisition of land often leads to involuntary displacement of people depriving them of their land, livelihood and shelter and restricting their access to traditional resource base, and uprooting them from their socio-cultural environment. These have

traumatic, psychological and socio-cultural consequences on the affected population especially the marginalized sections.

The review of these literature reveals that acquisition of land for developmental projects have manifold consequences of socio-cultural and economic nature, which the SIA aims to focus on.

Scope of SIA

The broad scope of SIA aims at understanding socio-cultural and economic dimension of the project area along with the communities' composition affected by the project. The study aims to analyse different need and interests of stakeholders which may provide inputs for preparing Mitigation Plan and its implementation. Through participatory process, SIA will provide scope to local communities and stakeholders to identify direct and indirect impacts. The SIA then plans to draft a Social Impact Management Plan (SIMP) that will incorporate benefits, mitigation measures and establish roles and responsibilities for stakeholders and monitoring its implementation.

Location of the Project

The present SIA study is being carried out as per the Office Order Notification with Ref. No. 34/DESM&E dated 6th of May, 2017, DESM&E. As per the notification, the proposed land for acquisition measures 2.35 hectares (roughly converts to 5.81 acres) which is located in the Ben Block of Tarku Revenue Circle under Namchi Sub-Division of South District of Sikkim. The study originates in the office order from the Police Department vide Letter No. 1850/CO/3RD/IRBn, Dated 22nd of September, 2016, addressed to the District Collector, South Sikkim by the Commandant, 3rd India Reserve Battalion, Police Headquarters, Sikkim, requesting the office of District Collector to initiate the process of land acquisition of additional

land in addition to existing 33.94 hectares, which has already been acquired and started the construction for establishment of 2nd and 3rd India Reserve Battalion (IRBn) Headquarter at Manglay (Simchuthang) and Dumra, South Sikkim. The proposed 7.9 acres of land to be acquired to complete the ongoing project of the construction of 2nd and 3rd IRBn Headquarters at Manglay, South Sikkim constitutes of the following three plots (Document attached in Annexure II).

1. Acquisition of 3 acres (approx.) of land belonging to Mrs. Phimkim Bhutia, w/o Nipe Bhutia that falls in the middle of the land urgently acquired by the police department.
2. There is encroachment by police department in the plot of Late Palden Thondup, the then Chogyal of Sikkim which is being looked after by Shri Ram Bahadur Biswakarma. The area measures about 1.9 acres (approx.) which also need to be acquired.
3. For the construction of approach road, the plot through which it runs measures up to 3 (three) acres approx. that need to be acquired from the land holding of Late Palden Thondup Namgyal the then Chogyal of Sikkim.

However, at the time of field visit and meeting with the concerned Revenue Surveyor of the Tarku Revenue Circle, it was found that there was lack of clarity of the plots which made it difficult to identify the affected families which is required for the SIA. Subsequently, further enquiry was made to the SIA Unit, DESM&E, for the clarification, and the following notification from Land Revenue & Disaster Management Department (LR&DMD), Government of Sikkim vide No-03/LR&DMD/GOS/2017, Dated 29th of April, 2017 was obtained. The notification states that the Police Department, Government of Sikkim proposes to acquire approximately 2.3500 hectares of Land bearing Plot No(s).⁶ 1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P), 1272, 1301/1441 under Ben Block, Tarku Revenue Circle, Namchi Sub-Division, South District (Pl. see Annexure IV). As per

⁶ 'P' in the parenthesis in the plot number refers to portion, meaning that a part/portion of the plot is proposed to acquire and not the entire land area under the plot number.

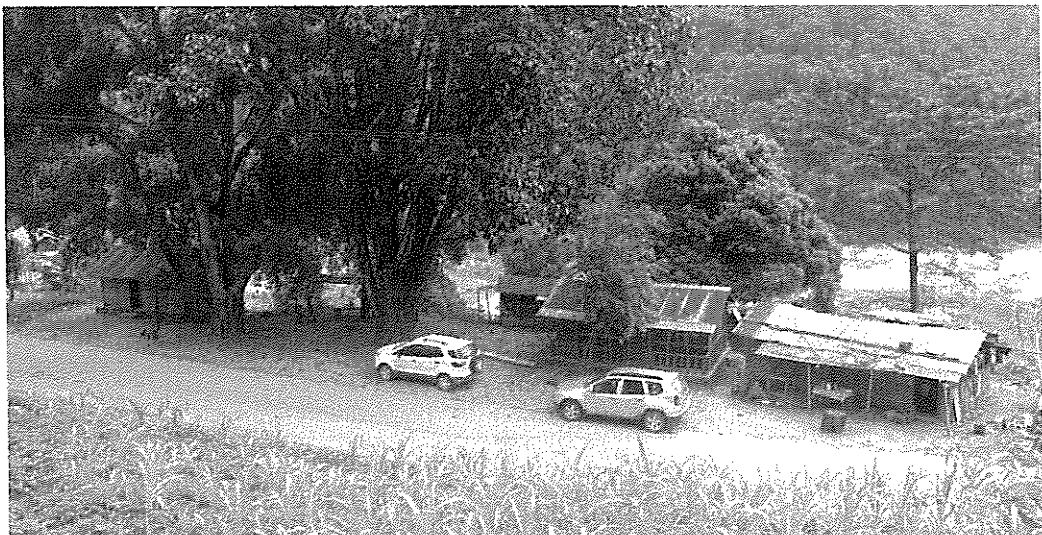
the land record (*Khasra Ben Block*) available in the Office of VLO, Tarku Revenue Office, the seven plots of land mentioned above belongs to two land owners, viz., Late Palden Thondup Namgyal (the then Chogyal of Sikkim) and Mr. Wang Gyamtso Bhutia. The plot wise details of landowners and tenants will be discussed in the third chapter.

Figure 1.2: Photograph of the Location

Source: Field Visit on 20th June, 2017

Figure 1.3: Photograph of the Location

Source: Field Visit on 29th September, 2017

Figure 1.4: Photograph of the Location

Figure 1.5: Photograph of the Location

Source: Field Visit on 29th September, 2017

Figure 1.6: Map of the Location

Source: Google Map (accessed on 15th June, 2017).

Objectives

The broad objectives of the SIA study may be stated as follows:

1. To assess the potential social, cultural, economic impact of proposed project to the local community.
2. To assess if there will be any displacement of the families with the proposed acquisition of land,
3. To study the socio-economic background of the affected families and the possible impact of project in their socio-economic life.
4. To find out livelihood pattern and alternative sustainable source of livelihood of the affected family.
5. Understanding stakeholder's perception on the project and incorporating their viewpoints in Social Impact Management Plan.

Methods of Data Collection

The study began with first field inspection of the project site on 20th June, 2017 which was followed by several subsequent visits, as can be seen in the Figures 1.2, 1.3, 1.4 and 1.5. Further, an aerial view of the project site is also given in Figure 1.6. The study has utilised both primary and secondary sources of information. The primary data were collected through several field visits and interviews with the affected families, both the owners as well as the tenants. Interview with the affected families were undertaken using both the structured interview schedule and unstructured informal interviews depending on the situation of the interviewee. For those who were not accessible directly for face to face interview, telephonic interviews were undertaken to extract the information. Further information was collected through Focus Group Discussion (FGD) and Participatory Rural Appraisal (PRA) with the local population. For the secondary sources, various literatures related to SIA were consulted and reviewed. Official secondary information was collected from the DESM&E, Land Revenue & Disaster Management Department, Police Headquarters, and from the

officials working at the Gram Panchayat level. The office of Village Level Officer (VLO), Tarku Revenue Circle, Namchi Sub-division was visited on 16th September, 2017. After initial description regarding the need of land details proposed to be acquired by ongoing project for SIA, the concerned Revenue Surveyor expressed his desire to initiate the process through proper channel, which was communicated to SIA Unit, DESM&E. Once the direction was given to the Office of VLO, from the Sub-Divisional Magistrate, Namchi Subdivision, the Land documents were made available. The concerned Revenue surveyor was also requested for the spot visit for identification of plots and Land records, which was conducted on 22nd September, 2017. There was another meeting on 23rd September, 2017 for further clarification with the concerned Revenue Surveyor.

Interview with the Affected Family

During the field visit, the SIA team has contacted Mr. Wang Gyamtso Bhutia and conducted an in-depth interview on 20th June, 2017. During the process, detailed socio-economic profile of the affected family has been collected using structured interview schedule. Besides the socio-economic profiling, the team also collected information related to alternative source of livelihood and his perception on the socio-cultural and economic ramification and other related consequences, which is being discussed elaborately in the third chapter. However, presently at the time of the study, there were no visible physical possession of the land of Mr. Bhutia despite of a tenant being recorded in the Khasra (Ben Block). Mr. Bhutia also confirmed the fact that the land has not been under any tenant for past many years, as also shown in the physical evidence of the land in Figure 3.1 and 3.2. Therefore, the SIA team did not feel the necessity to contact the tenant.

For the land owned by the royal families, in-depth Interview with Mr. Adup Bhutia, who is the Estate Manager of the Royals' Private Estate and Mr. D B Subba, the caretaker of Chogyal's land in Mangley was carried out.

For the affected families who are the descendants of the legal tenant, personal Interview of four affected households were undertaken.

Focused Group Discussions (FGD)

Morgan (1996) in his article 'Focus Groups' argued that focus groups as "a research technique that collects data through group interaction on a topic determined by the researcher" (Morgan 1996: 130). Kitzinger (1995) pointed out that "Focus groups are a form of group interview that capitalises on communication between research participants ... for exploring people's knowledge and experiences and can be used to examine not only what people think but how they think and why they think that way" (Kitzinger 1995: 299).

In the present study, the FGD was carried out among the Panchayat members of Ben Namphrik GPU at the Gram Prasashan Kendra of Ben Namphrik GPU on 15th of July, 2017. It was undertaken in order to understand the perceptions of the Panchayat regarding possible positive and negative socio-economic and cultural implications which the project might lead to. Suggestions were also taken from Panchayat regarding the SIMP.

Participatory Rural Appraisal (PRA) Techniques

PRA incorporates the knowledge and opinions of rural people in the planning and management of development projects and programmes. The 'P' of the PRA refers to Participatory, referring to the involvement of the people in the process of generating the information required. It is a "bottom-up" approach that ensures participation of rural community. 'R' refers to Rural, since most of the rural population comprises of both the literate and illiterate population, the technique become situational compliant in rural

setting. Finally, the 'A' in PRA refers to Appraisal, which refers to finding out information about problems, needs, and potential in a village.

PRA technique is often used in developmental projects related research works. Chambers (1992) pointed that PRA is intended to enable local communities to conduct their own analysis and to plan and take action. The technique is "increasingly seen and used as an alternative or supplement to conventional survey" such as participant observation (Leurs 1997: 290) and is "a way of encouraging communities to describe their situation, identify and prioritise their needs, formulate a plan of action, diagnose problems during implementation, or engage in participatory monitoring and evaluation, using PRA methods" (ibid: 290-1).

Therefore, in the context of present SIA study, the need of PRA technique was felt as a relevant and reliable way to extract information required for carrying out the impact assessment, while carrying out the research and the collection of data from the rural populace. As a part of the PRA, some local gentries and villagers were interviewed in Ben Namphrik Gram Panchayat Unit (GPU) regarding their views and opinions on the pros and cons of the project and its repercussions on local socio-economic and cultural environment.

Chapter 2

Socio-Economic and Cultural Parameters of Sikkim

Sikkim: A Brief Profile

Sikkim, the 22nd state of India located in North eastern Himalayan region of India is a tiny state comprising an area of 7,096 sq.km. The state is predominantly inhabited by three major ethnic groups viz; Lepcha, Bhutia and Nepalis along with a section of plainsman communities. The state Socio Economic Census (SSEC), 2006 has identified 21 communities inhabiting the state. In terms of religious beliefs, the population of Sikkim is predominantly Hindu (57.76%), followed by Buddhist with 27.39 per cent of the total population, Christianity (9.91%), Islam (1.62%), Sikhs (0.31%), Jains (0.05%) and 2.67% are other religions (Census of India, 2011). The state of Sikkim comprises four districts namely East District, West District, North District and South District with their headquarters at Gangtok, Geyzing, Mangan and Namchi. These four districts are further sub divided into 16 sub-divisions comprising 4 sub-divisions in each district (Statistical Journal 2015).

Demographic Profile

The state has a total population of 6,10,577 as per Census of India, 2011. The female population comprises 47.08% of total population. The state has a sex ratio of 890 females per 1000 males as per 2011 Census. Sikkim witnessed an increase of 12.89% population in between 2001-2011. However, the population of Sikkim constitutes 0.05% of the country's population.

Table 2.1: District wise population of Sikkim (2011 census)

State/ Districts	Male Population		Female Population		Total	
	No.	%	No.	%	No.	%
East	151432 (46.87%)	53.40	132151 (45.96%)	46.60	283583 (46.45%)	100.00
West	70238 (21.74%)	51.48	66197 (23.02%)	48.52	136435 (22.35%)	100.00
North	24730 (7.65%)	56.58	18979 (6.60%)	43.42	43709 (7.16%)	100.00
South	76670 (23.73%)	52.21	70180 (24.41%)	47.79	146850 (24.05%)	100.00
Sikkim	323070 (100.00%)	52.91	287507 (100.00%)	47.09	610577	100.00

Source: Statistical Journal, 2013, DESM&E

The district wise population percentage of the 2011 Census indicates that East district has the highest percentage and is the most populous district with 46.45%. South district ranks second with 24.05% followed by the West district with 22.35%, while the North district is the least populated district of Sikkim with 7.16% of total population of state. However, comprising an area of 4,226 sq. km., North district is the largest district of Sikkim in terms of area. The percentage of female population is in the range of 47% in all districts except North, where it is 43.42%.

Social Categories

21 Communities of Sikkim are broadly divided into five social categories viz., Scheduled Tribes, Scheduled Castes, Other Backward Classes (Central) and Other Backward Class (State) and the communities which are not included in these categories are incorporated in 'Others' category. While Bhutia, Lepcha, Limboo and Tamang are included in Scheduled Tribes and accounts to 33.80% of total population (2011 Census), Kami, Damai, and Sarki are categorised as Scheduled castes which accounts to 4.63% (2011 Census) of total population of the state.

Female population comprises almost 49 % of their respective population. 81% of ST and 72 % of SC population lives in rural areas (Table 2.2).

Table 2.2: Scheduled Caste & Scheduled Tribe population by Residence, 2011

Social Groups	Population Particulars	Population & Percentage to Total Population						
		Total		Rural		Urban		
		No	%	No	%	No	%	
SC	28275 4.63%	Male	14454 (100%)	51.12	10496 (72.62%)	51.62	3958 (27.38%)	49.85
		Female	13821 (100%)	48.88	9839 (71.19%)	48.38	3982 (28.81%)	50.15
		Total	28275 (100%)	100.00	20335 (71.92%)	100.00	7940 (28.08%)	100.00
ST	206360 33.80%	Male	105261 (100%)	51.01	86059 (81.76%)	51.49	19202 (18.24%)	48.97
		Female	101099 (100%)	48.99	81087 (80.21%)	48.51	20012 (19.79%)	51.03
		Total	206360 (100%)	100.00	167146 (81%)	100.00	39214 (19%)	100.00
State	610577 100.00%	Male	323070 (100%)	52.91	242797 (75.15%)	53.13	80273 (24.85%)	52.27
		Female	287507 (100%)	47.09	214202 (74.50%)	46.87	73305 (25.50%)	47.73
		Total	610577 (100%)	100.00	456999 (74.85%)	100.00	153578 (25.15%)	100.00

Source: Statistical Journal, 2013, DESM&E

The communities like Bhujel, Gurung, Limboo, Mangar, Rai, Sunuwar, Thami, Jogi and Dewan were enlisted as Most Backward Classes and accounts to 23.46% of total population as per SSEC, 2006. These communities except Dewan have been later notified as OBC in the Central List by Government of India (Drall 2013: 164). The communities like Bahun, Chettri, Newar and Sanyasi were enlisted as OBC for the state of Sikkim only (Notification No.236/SW/251(3)/WD Dated 15th June, 2000 published in Extraordinary Gazette No.94 Dated 11th April, 2001) and comprises 23.20 % (Table 2.3) of total population (State Socio-Economic Census, 2006). However, subsequently as per the Government of Sikkim,

Notification No. 85/SJEWD/WD dated 9th June, 2014 Bhujel, Dewan, Gurung, Jogi, Kirat Rai, Manger, Sunwar, Thami, and Sanyasi as has been reclassified as Central List of OBCs. The 'Others' category accounts to 9.29% of total population of the state. Overall, rural population comprises 75% of total population of Sikkim.

Table 2.3: Distribution of Population by Social Group

Social Group	Percentage
ST	37.39
SC	6.66
MBC	23.46
OBC	23.20
Others	9.29

Source: State Socio-Economic Census, 2006, DESM&E

Literacy Profile

Table 2.4 Literacy Profile of Sikkim

Region	2001			2011		
	Male	Female	Total	Male	Female	Total
Rural	74.45	56.01	66.82	84.6	72.4	78.9
Urban	87.81	79.16	83.91	92.4	84.7	88.7
Sikkim	76.04	60.40	68.81	86.6	75.6	81.4

Source: Sikkim: A Statistical Journal, 2013, DESM&E

Sikkim has witnessed phenomenal change in the literacy scenario. Table 2.4 presents the literacy profile of Sikkim for the last decadal years from 2001 to 2011. It shows a considerable increase in the literacy rate of the state from 68.81 % in 2001 to 81.4 percent in 2011 as against India's literacy rate of 74 percent. Sikkim ranks 7th in the country in terms of

literacy rate. The picture of female literacy rates is also encouraging with a considerable jump from 60.40 percent in 2001 to 75.6 percent in 2011 as against 65.5 percent of the national average. In terms of male literacy rate, the increase was more than 10% from 76.04 % to 86.6 % in the decadal year of 2001-2011. Similar trends of improvement in literacy rates are noticed both in rural and urban areas.

Ethnic Variation

The present population of Sikkim is primarily composed of Lepcha, Bhutia and Nepalis and represents three different ethnic groups with their distinct socio-cultural identities. The plainsman communities are mainly the business communities.

Lepchas

The Lepchas are widely recognized as the autochthons of Sikkim. Lepchas who call themselves as “*Rong-Kup* or ‘*Mutanchi Rongkup*’ meaning mother’s loved ones’ or Rongs (ravine folk) are known to the Tibetans as ‘Mon-ba’ or ‘Mon-rik’, people of the Mon Country – a general Tibetan name for the lower Himalayas from Kashmir to Assam and Burma” (Sinha 1975: 5). They are fair complexioned, have medium height and possess the pronounced Mongolian features.

In terms of religious faith, although they belong to Lamaist Buddhism, originally their religion was basically animistic Bon and their priest, ‘*Boongthing*’ or ‘*Mun*’ symbolizes the combination of holy specialists, magicians and medicine man (Thapa 2002: 27). A considerable number of Lepchas have been converted into Christianity. At present 85.14% Lepchas are Buddhist, 12.76% are Christians and 2.10% are Hindus (SSEC 2006). They have maintained their own distinct language, which is supposed to belong to Tibeto-Burmese language. They are divided into number of

patrilineal clans (*ptso*), which are believed to have originated from supernatural and mythological ancestry. Lepchas have tradition of polyandry (Sinha 1975: 5) and have socio-cultural tradition of paying bride price in marriage. Although they are known to have practiced hunting, food gathering and shifting cultivation till recent past, today basically Lepchas are land owning community and primarily agriculturist along with the animal husbandry.

The community was enumerated 5,762 accounting to 18.92% of total population of 30,458 in the first Census of Sikkim in 1891. Their population figures increased to 45,239 persons as per SSEC 2006. Although there has been an increase in terms of absolute number, the percentage of Lepcha population to total population has slashed down to 7.78% out of total population of 581,546 in the state. Lepchas are distributed in all four districts of Sikkim, however with 37.47% of total population, the community is the largest and dominant community of North district (SSEC 2006). The exclusive Lepcha settlement is found only in Dzongu area in North Sikkim which is regarded as Lepcha reserve. Lepcha have been given the constitutional status of Scheduled Tribe (ST) by Government of India (GOI) as per Constitution (Sikkim) Scheduled Tribe Order, 1978 (Notification No.18 (3) Home/75, Dated 6th of July, 1978, Government of Sikkim). The state government has accorded them the status of Primitive Tribe Group (PTGs).

Bhutias

The Bhutias who represent the Tibeto-Burmese stock are also known as Lhori in Sikkimese (Singh 1993: 23) and are divided into number of sub-groups. They were the carriers of the Tibetan culture, Tibetan language, the Lamaist Buddhism and a combination of Pastoralism and semi-settled agricultural practices (Sinha 1975). Bhutias social structure is basically patriarchal and has old tradition of polyandry. Like Lepchas, Bhutias also have socio-cultural tradition of payment of bride price in marriage. The

Bhutias in the state are overwhelmingly Buddhists by religion. Bhutias have been given the constitutional status of ST by GOI vide Constitution (Sikkim) Scheduled Tribe Order, 1978 (Notification No.18 (3) Home/75, Dated 6th of July, 1978, Government of Sikkim). Bhutia population as per first Census in 1891 was 4,894 which accounted to 16.07% of total population of Sikkim. The number increased to population figure of 76,070 as per SSEC, 2006 accounting to 13.08% of total population of the state, thus forming 2nd most populous community in the state. Although distributed in all districts of Sikkim, Bhutias are mainly concentrated in North Sikkim.

Nepalis

The Nepali community in Sikkim is a generic term and is a heterogeneous category encompassing number of communities. SSEC, 2006 identified 18 communities viz; Limboos, Tamangs, Rai, Mangars, Gurungs, Yakhas, Sunuwar, Thamis, Bhujels, Newar/Pradhan, Bahun, Chettri, Sanyasi, Jogi, Kamis, Damais, Majhis, Sarkis, which can broadly be categorised as castes Hindus and hill tribes with their distinct socio-cultural practices.

These 18 communities within Nepali constellation are broadly divided into four social categories in the state. While the Limboos and Tamang are incorporated in ST Category, the communities like Kamis, Damais, and Sarkis are included under Scheduled Castes (SC) category. The communities viz; Bhujel, Dewan, Gurung, Jogi, Kirat Rai, Manger, Sunwar, Thami, and Sanyasi who were categorised as MBC, have been reclassified as Central List of OBCs (Government of Sikkim, Notification No. 85/SJEW/WD dated 9th June, 2014), whereas Bahun, Chettri, Newar have been included as Other Backward Classes within Sikkim (Government of Sikkim, Notification No, 5A/SWD/WD, 17th September, 2003).

All the communities within Nepali category have their own distinct socio-cultural practices. Although Nepali is the lingua franca, the communities like Limboo, Rai, Magar, Sunuwar, Gurung, Tamang, Bhujels, Sunuwar etc. have their distinct language/dialects. The Nepali social structure is patriarchal in nature and follow caste structure with hierarchical relations. Religiously speaking, Nepalis are predominantly Hindus and Buddhists, however many of them follow animistic beliefs and tribal practices. A section among all ethnic groups are Christians.

Economy of Sikkim: A Brief Overview

Agriculture is the mainstay of the people of Sikkim and its economy is primarily based on agriculture and animal rearing. The net cultivated land as per Agriculture Census 2010-11 is 84,159.91 hectares. In the high mountainous up to the limit of human habitation, agriculture is undertaken side by side with cattle rearing and cottage industries. In the mountainous region, where rice cannot be grown successfully barley, maize, millet and potatoes are important crops. The principal crops grown are maize, paddy, millet, wheat, barley, cardamom, apple, potato, oranges etc. Terrace cultivation is the most prevailing type of rice cultivation. Oranges and cardamom constitute the two principle cash crops. Ginger and potatoes are other cash crops. Since 74.85% of total population of Sikkim lives in the rural areas, agriculture constitute the mainstay of State economy. However, it is still at the subsistence level. Since, Sikkim has limited potential for expanding arable land, the state government has laid great emphasis on the development of animal husbandry other allied activities, which is also major component of the economy of the rural population as a subsidiary occupation in rural areas. The state has been declared as organic state and laid emphasis on organic farming.

Land Use Pattern and Work Participation

The estimated area by size and land use pattern has been presented in Table 2.5. The state has total land holding of 74,928 with a total area of 1,06,682.75 hectares. District wise, east district has the highest number of total land holding whereas west district has highest in terms of area. Although south district ranks third in terms of landholdings, it stands second highest in terms of area. Similarly, in terms of net sown area, west district has highest followed by south, east and north district. Similar trend is noticed in net cultivated area. The state has total 84,159.91 hectares of net cultivated area. West and South district respectively stands in first and second rank. Among the uncultivable land, West district has the highest percentage followed by South, East and north district respectively. South district has the highest percentage of land not available for cultivation.

In post-merger era, various developmental initiatives have been undertaken under various schemes under Central and State governments and a huge capital has been invested in order to meet the development objectives which are mainly focussed on education, health, infrastructural development like transportation and communication, rural development and establishment of industries etc. Consequently, the state has made considerable progress in development indicators in recent times.

Table 2.6 on working population shows that a total working population is 3,08,158 accounting to 50.5% of total population, while 49.5% are non-workers. Out of total workers, 2,30,397 i.e. 74.77% are main workers. Among main workers' category, 35.9% are cultivators, 5.03% are agricultural labourers, 1.25% are engaged in household industry. A significant 57.82% constitute 'Other workers' category. Therefore, agriculture related occupation still constitutes the dominant occupational category in rural areas next only to 'Other workers' category as per 2011 census.

Table 2.5: Estimated Area by Size Class and Land Use State: Sikkim Social Group: All Social Group
(No in Unit) (Area in Hectares)

District	Total Holdings		Net Area Sown	Area Under Current Fallows	Net Area Cultivated	Uncultivated Land Excluding Fallow Land	Fallow Other than Current Fallows	Culturable Waste Land	Total Uncultivated Land	Land not Available for Cultivation
	No.	Area								
North	3570	15983.96	10447.54	1535.50	11983.04	864.72	1023.21	708.50	2596.43	1404.49
East	24566	29019.63	21697.37	1286.73	22934.10	1092.45	1097.72	874.43	3064.60	3020.93
South	22829	30140.32	21969.06	1616.78	23585.84	851.21	787.94	1586.90	3226.05	3328.43
West	23963	31538.84	23065.44	2591.49	25656.93	825.36	1545.54	1060.68	3431.58	2450.33
State Total	74928	106682.75	77179.41	6980.50	84159.91	3633.74	4454.41	4230.51	12318.66	10204.18

Source: Agriculture Census, 2010-11

Tourism forms another important economic sector of the state, as the state is endowed with rich natural resources and bio-diversity and the State is a host to several cultural heritage and festivals. Besides, Sikkim is blessed with abundant water resources. So, the prospect of developing water resources is also very high in Sikkim.

Table 2.6: Working Population of Sikkim, 2011 Census

Sl. No.	Item	2011
1.	Population	610577
2.	Total Workers	308,158 (50.5%)
3.	Main Workers	230,397 (74.77%)
	a) Cultivators	82,707 (35.90%)
	b) Agricultural laborers	11,582 (5.03%)
	c) Worker in household industry	2888 (1.25%)
	d) Other Workers	133220 (57.82%)
4.	Marginal Workers	77,741(25.23%)
5.	Non-Workers	302,439 (49.5%)
	% of Total Workers to Population	50
	% of Main Workers to Population	38

Source: Sikkim Human Development Report 2014

Land Distribution Pattern: Brief Historical Backdrop

Since, Sikkim became the British protectorate in 1890, the British rule in India revolutionized the entire land management system by introducing the land-lease system and consolidation of landlordism. Consequently, a three-tier land ownership (Nakane,1966:46-48 cited in Thapa, 2002) pattern emerged in Sikkim also: (i) the private estates, owned by the ruler and other members of the ruling house personally; (ii) monastery estates-land owned by five big monasteries; and (iii) public estates, in which lands were distributed to the lessee land-lords. With the emergence of lessee landlordism, all registrations of land transactions were accomplished through the lessee landlords, who were invested with magisterial power (Sinha,1981:24).

After 1951 land settlement programme, there were 108 estates in Sikkim, divided into three categories: (1) Government estates, numbering 90, which included the old leased land areas as well as the private estates of the Kazi and Thikadar families; (2) Monastery estates, numbering 5; and (3) 13 Royal family estates. Thus, nearly 85 per cent of the total land was

under the government estates, 11 percent of the land was controlled by the Royal families and 4 percent was under the monastic estates (Datta 1992:165-166 cited in Thapa 2002).

The demand of land reforms in Sikkim began in the late forties and the government, through a notification dated 20th August 1949, abolished the intermediaries in the land management system (Dhamala & Bhaumik 1985:117 as cited in Thapa 2002). This revenue order, however, was not accompanied by tenancy reforms or imposition of ceiling on land held by those Zamindars and Thikadars in their respective areas in Sikkim (ibid). The 15 private estates of the Maharaja of Sikkim and five estates under the monasteries continued to be managed directly by the Chogyal and monasteries. As per the Survey and Settlement Report of 1958, 13% of the total i.e., 3,658 out of 27,694 land holdings were within private estate (ibid: 119). Although, the recent data of the exact land holdings of the private estates could not be accessed at the time of study due to several constraints. However, in relation to present SIA study, the five plots of land out of the total seven plots which are proposed for acquisition by the Police Department, Government of Sikkim are under the possession/ownership of the Late Chogyal Palden Thondup Namgyal.

South Sikkim District Profile

South Sikkim district with its headquarter at Namchi was created in 1963 as per the Home Department Notification No. 3/H dated 1st April, 1963. Prior to 1963, the administrative division of Sikkim was organised into two administrative zone, namely, the East Zone and the West Zone. However, with the administrative reorganisation in 1963, both the South District and the West District of Sikkim was carved out from the West Zone. With the creation of South District, the first ever District Officer was appointed which was later substituted with District Collector in 1973.

The South District is divided into two sub-divisions, namely Namchi sub-division and Ravong sub-division. Later Yangang from Ravong sub-division and Jorethang from Namchi sub-division was created as separate sub-division. Therefore, presently there are four sub-divisions in South District. There are 47 Gram Panchayat Units (GPU) under the district. The organisation of the district is given in the following table 2.7.

Table 2.7: Area, Number of Sub-division, Towns, Revenue Block and Villages

Total Area (in sq.km)	No of Sub Division	No of Block Administrati ve Centres	No. of Towns	Revenue block			Panchayat Ward	Panchayat Unit	Municipal Corporation
				Total	Revenue Block	Forest Block			
750	4	8	4	145	135	10	271	47	2

Source: South Sikkim District Website (Accessed on 21st July, 2017)

The total geographical area covered under the district is around 75,000 hectares (or 750 sq. km.), which is the smallest district of Sikkim. However, in terms of population size, it is the second most populous district of the state with a total population figure of 1,46,850 with a decadal growth rate of 11.65% as per 2011 census. The sex composition of the district is 52.21% (76,670) male and 47.79% (70,180) female, which gives a figure of 915 in the sex ratio scale. While the rural-urban composition is 85.56% (1,25,651) and 14.44% (21,199) respectively, which points toward South District being primarily a traditional rural society. The urban population of the district are concentrated in Namchi Municipal Council (persons in figure 12,190) and Jorethang Nagar Panchayat (9,009) areas. As per 2011 *District Census Handbook*, there are 148 villages in the district, out of which 140 are inhabited while the remaining 8 are uninhabited or abandoned villages.

Literacy Rate

As per 2011 census, 81.4% of the total population of the district constitute the literate population which is marginally lower than state's literacy rate of 82.20%. The male literacy rate is 86.5% while the female literacy rate is 75.8%; while if we observe the literacy rate in relation to rural-urban variance, then we can see that the literacy rate in the rural area is 76.9% whereas in the urban areas the literacy rate is 89.3%.

Table 2.8: Literacy Rate (2011 Census)

Number of Literates			Rural			Urban		
Persons	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female
106,741	59357	47384	89766	50339	39427	16,975	9018	7957
81.4	86.5	75.8	76.9	83.1	70.3	89.3	93.5	84.9

Source: Statistical Journal 2013, DESM&E

Available Health Facilities

In terms of health facilities, as per 2006-07 record, South District relatively lacks in major health care facilities when compared with East District. For any serious health issues, most of the patients comes to either Sir Thutob Namgyal Memorial (STNM) Hospital or Central Referral Hospital (CRH) Manipal in Gangtok. Nonetheless, there is one 100 bedded Community Health Centre, six Primary Health Centre equipped with 60 beds in total, 39 Primary Health Sub-Centre, one 60 bedded Tuberculosis Centre, one Post Mortem Centre, one Blood Bank and seven Birth and Death Registration Centres.

Contribution of South District in Sikkim's Economy

The above given Table 2.9 shows that 48.8% are unirrigated land while only 6.65% are irrigated land which are used for agricultural

activities. 14.28% are used for cardamom cultivation, which is one of the major cash crop of the state. In the following Table 2.10, area under production, the produced amount and productivity level of various crops are highlighted, which is as per to 2012-13 record. From the Table, we can also observe that rice has the highest yielding capacity, followed by maize, cereals, food grains, wheat and so on.

Table 2.9: Land Use Statistics, 2005-06 (as on 30th June, 2007)

Sl. No.	Particulars	Area in Hectare	Percentage
1.	Irrigated Land	2104.62	6.65
2.	Unirrigated Land	15435.74	48.80
3.	Non-Agricultural Land	2754.33	8.71
4.	Forest/Jungle/Bushes	2519.7	7.97
5.	Cardamom Field	4515	14.28
6.	Grass Land	1209.11	3.82
7.	Barren Land	2086.54	6.60
8.	Un cultivated Fallow Land	1003.67	3.17
Total		31412.25	100.00

Source: South Sikkim District Website (Accessed on 21st July, 2017)

Table 2.10: Area, Production and Productivity of Major Crops, 2012-13

Crops	Area (in '000 Hect.)	Production (in '000 Tonnes)	Yield (in Hect.)
Rice	2.42	4.48	1851.21
Wheat	0.16	0.17	1062.50
Maize	14.31	24.77	1730.96
Finger Miller	0.75	0.73	973.33
Barley	0.11	0.11	909.09
Buckwheat	1.41	1.35	957.45
Cereals	19.16	31.60	1649.27
Urd	1.76	1.57	892.05
Other Pulses	1.31	1.30	992.37
Food Grains	22.33	34.47	1550.61
Rape & Mustard	1.36	1.13	830.88
Soyabean	1.45	1.37	944.83
Oilseeds	2.81	2.50	889.68

Source: South Sikkim District Website (Accessed on 21st July, 2017)

The following two tables given in the next page are related to the Gross State Domestic Product (GSDP), Net State Domestic Product (NSDP), and Per Capita Income (PCI) of south Sikkim. GSDP is measured in monetary terms, of the volume of all goods and services produced within the boundaries of the State during a given period of time without any duplication. From GSDP, NSDP is derived after deducting depreciation (such as, things which have been consumed over the year in the form of housing, vehicle, or machinery deterioration). Whereas, Per Capita Income (PCI) or average income is the average income earned per person in a given area in a specified year. PCI is calculated by dividing the area's total income by its total population. Based on this information, Table 2.11a and 2.11b represents GSDP, NSDP and PCI of South District. From the tables, it can be observed that when we check the growth rate of the economy in terms of current price with the base year as 2011-12 then the economy of the district is gradually falling back. However, if we again evaluate in terms of constant price with the same base year, then we can observe or statistically inferred that the economy is gradually progressing. The differential relation in GSDP, NSDP and PCI in the current and constant price could be due to price inflation in the local market economy.

Table 2.11a: Revised State Domestic Product of Sikkim at Current Prices

Year	GSDP (in lakhs)	Growth (in %)	PCI (Gross) (in Rs)	Growth (in %)	NSDP (in lakhs)	Growth (in %)	PCI (Net) (in Rs)	Growth (in %)
2011-12	1116510		181842		974218		158667	
2012-13	1233842	10.51	198686	9.26	1081675	11.03	174183	9.78
2013-14	1386190	12.35	221083	11.27	1220293	12.82	194624	11.74
2014-15*	1520933	9.72	240274	8.68	1331794	9.14	210394	8.10
2015-16**	1663678	9.39	259950	8.19	1455779	9.31	227465	8.11

Source: South Sikkim District Website (Accessed on 21st July, 2017)

Table 2.11b: Revised State Domestic Product of Sikkim at Constant Prices:
(Base Year: 2011-12)

Year	GSDP (in Lakhs)	Growth (in %)	PCI (Gross) (in Rs)	Growth (in %)	MSDP (in Lakhs)	Growth (in %)	PCI (Net) (in Rs)	Growth (in %)
2011-12	1116510		181842		974218		158667	
2012-13	1142121	2.29	183916	1.14	997033	2.34	160553	1.19
2013-14	1211405	6.07	193207	5.05	1058986	6.21	168897	5.20
2014-15*	1288249	6.34	203515	5.34	1123202	6.06	177441	5.06
2015-16**	1372154	6.51	214399	5.35	1194837	6.38	186693	5.21

* Provisional Estimate, ** Quick Estimate

Source: South Sikkim District Website (Accessed on 21st July, 2017)

Ben Namphrik GPU: Socio-Economic Profile

Located in South District of Sikkim and Namchi sub-division, Ben Namphrik Gram Panchayat Unit comprises seven wards viz; Peku, Nambung, Rolak Kabey, Mangley Simchuthang, Deu (Simkharka), Daragoan Dentam, Namphrik. The GPU is under Tarku Revenue circle and Temi Block Administrative Centre under 14 Temi Namphing Constituency. Among the infrastructures, the GPU has a Stockman centre under Department of Animal Husbandry, Livestock, Fisheries and Veterinary Services (AHLR&VS), Village Level Worker (VLW) centre & Horticulture centre under Department of Agriculture and Food Security, Cafeteria under Department of Tourism, one Police outpost under Department of Police, Two Primary Health Sub-Centres (PHSC) under Department of Health Care, Human Services and Family Welfare and two Post Offices. Regarding the educational infrastructure, there are six Government Primary Schools, two Junior High Schools and two Secondary schools under Human Resource Development Department (HRDD), Government of Sikkim. In addition to this, there are four Private schools upto Primary level, nine Integrated Children Development Centres (ICDS) and one crèche centre.

Table 2.12: Population of Ben Namphrik GPU

Sl. No.	Ward	Household	Male	Female	Total Population
1.	Peku	79	243	224	467 (11.72%)
2.	Nambung	89	288	251	539 (13.52 %)
3.	Rolak Kabey	122	358	348	706 (17.72%)
4.	Simchuthang Manglay	110	359	285	644 (16.16%)
5.	Deu (Simkharka)	134	346	326	672 (16.86 %)
6.	Daragoan Dentam	74	234	193	427 (10.71%)
7.	Namphrik	100	275	254	529 (13.27%)
	Total	708	2103 (53%)	1881 (47%)	3984 (100%)

Source: SSEC, 2006

The GPU has a total population of 3,984 (SSEC, 2006), out of which 53% are male and 47% are female. With a population of 706, Rolak Kabey ward has the highest concentration of population, contributing 17.72% of the total population of the GPU, whereas Daragoan is the least populated ward of the GPU with only 427 persons accounting 10.71% of GPU's population (Table 2.12). The proposed land for acquisition by the Police Department, Government of Sikkim for the project falls in Manglay (Simchuthang) ward of Ben Namphrik GPU, which has a total population of 644 forming 16.16% of total population of GPU.

Table 2.13: Social Categories

Sl. No.	Social Category	Percentage
1.	Scheduled Tribe (ST)	42.77
2.	Other Backward Classes (OBC)	24.15
3.	Most Backward Class (MBC)	25.35
4.	Scheduled Caste (SC)	4.54
5.	Others	3.19
	Total	100.0

Source: SSEC, 2006

Among the social categories, as highlighted in Table 2.13, Scheduled Tribe is the most dominant group with 42.77% of total population of GPU.

Scheduled Castes population accounts to 4.54%. Among other social categories MBC/OBC (Central List) and OBC (State list) constitutes 25.35% and 24.15% respectively of total population as per SSEC, 2006. 3.19% belongs to others category.

Table 2.14: Community wise Distribution of Population

Community	Population	Percentage
Bhutia	1099	27.59
Lepcha	8	0.20
Tamang	57	1.43
Limboo	540	13.55
Bahun	88	2.21
Chettri	868	21.79
Pradhan	6	0.15
Rai	893	22.41
Manger	64	1.61
Gurung	27	0.68
Sunuwar/Mukhia	25	0.63
Thami	1	0.03
Kami	168	4.22
Damai	11	0.28
Sarki	2	0.05
Others	127	3.19
Total	3984	100.00
Male	2103	52.79
Female	1881	47.21

Source: SSEC, 2006

Community wise distribution of the GPU shows, Bhutia as the most dominant community and accounts to 27.59 % of total population. This is also reflected in the highest percentage of ST population in the area. Rai community ranks second in terms of population percentage with 22.41%, followed by Chettri community (21.79%). Limboo another Scheduled Tribe community accounts to 13.55% of total population. Communities like Lepcha, Pradhan, Gurung, Sunuwar, Thami, Damai and Sarki populations in the Ben Namphrik GPU accounts less than one per cent as highlighted in Table 2.14. Among the Scheduled Castes population, Kami comprises

4.22% of total population and thus most dominant community in this category.

The above Table 2.15 shows workers and non-workers' category. Ben Namphrik GPU has work participation rate of 45.62% whereas non-workers' category comprises 54.38%. The workers' category indicates that economy is predominantly agrarian and almost 80% of workers are agricultural workers whereas only 20% belongs to non-agricultural category.

Table 2.15: Workers and Non-Workers

GPU	Workers			Non-Workers	Total Population in the Working Age Group	Work Participation Rate
	Agricultural Workers	Non-Agricultural Workers	Total			
Ben Namphrik	799	200	999	1191	2190	45.62
%	79.98	20.02	100	54.38	100.00	

Source: SSEC, 2006

Table 2.16: Literacy Rate as per SSEC 2006

Ward Name	Population			Literacy Rates		
	Total	Male	Female	Total	Male	Female
Peku	467	243	224	84.73	87.10	82.01
Nambung	539	288	251	67.78	71.98	62.90
Rolak Kabey	706	358	348	67.91	74.33	61.25
Simchuthang Mangley	644	359	285	72.93	79.80	64.63
Namprik	529	275	254	87.73	93.33	81.60
Deu (Simkharka)	672	346	326	85.75	91.20	79.10
Daragaon Dentam	427	234	193	77.73	84.58	69.86
Total	3,984	2,103	1,881	77.41	82.95	71.09

Source: SSEC, 2006

The literacy profile of Ben Namphrik shows a total literacy rate of 77.41% which is relatively lower than state's figure of 80.66% as per SSEC, 2006 and 82.20% as per 2011 Census. With 82.95%, the literacy rate of male is higher than female which accounts to 71.09%. Thus, the GPU has gender gap of 11.86% in literacy. Among the wards, with respective literacy rates of 87.73%, 85.75% and 84.73%, Namphrik, Deu (Simkharka) and Peku wards ranks in top three and have literacy rate of more than state average, whereas Nambung ward has lowest literacy rate of 67.78%. Manglay Simchuthang ward, where the project and proposed land is located, has literacy rate of 72.93% which is lower than literacy rate of GPU. The literacy rate of male is higher with 79.80% than female literacy rate of 64.63% in the concerned ward.

With this socio-economic background profile of State, South district and Ben Namphrik GPU, the social impact assessment of project and proposed land acquisition follows in the next chapter.

Chapter 3

Land Acquisition and its Social Impact: An Assessment

Introduction

Any form of land acquisition, be it for state sponsored developmental projects or other privately funded project, the socio-economic and cultural impacts are undoubtedly wide and far-reaching. The problem becomes manifold and widespread in relation to acquisition of agricultural land for non-agricultural purposes. One of the most debated issues revolved around land acquisition for any development purpose since the last century has been the human, social and ecological cost. Displacement of millions of people from their habitants, submergence of large tracts of land both forests and arable land, losing the rich bio-diversity and natural vegetation and the source of subsistence of a large number of people and its various impacts in society and economy have always been of great concern. The question regularly raised is whether the benefits of acquisition of land for development project can outdo the losses.

The present section aims to address the key issues related to Social Impact Assessment Study of the proposed land acquisition by the Police Department, Government of Sikkim, with special focus of its impacts on the society and economy enumerating various inter-related dimensions of the issues of human, economic, political as well as socio- cultural significance.

About the Proposed Land for Acquisition

The proposed land to be acquired by the Police Department, Government of Sikkim as highlighted in the first chapter involves an approximate area of 2.35 hectares (roughly converts to 5.81 acres). The total plots of land to be acquired consist of Plot No(s). 1277(P), 1278, 1279,

1280(P), 1281(P), 1272, 1301/1441. The total land areas of the seven plots sums up to 2.794 hectares. However, as already clarified, plot no. 1277(P), 1280(P), and 1281(P) are not to be acquired in total but part/portion of the plot is proposed to be acquired. This explains the slight mismatch between the totalled plot of land areas and the proposed land to be acquired.

The seven plots of land belong to two land owners, namely, Late Chogyal Palden Thondup Namgyal bearing plot no(s). 1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P) and the remaining two plots 1272, and 1301/1441 belongs to Mr. Wang Gyamtso Bhutia.

Administratively, the proposed lands are in Manglay (Simchuthang) ward of Ben Namphrik GPU under Tarku Revenue Circle. The area falls under Namchi Sub division and Temi Block Administrative Centre of South District of Sikkim. Constituency wise, the GPU is part of 14 Temi Namphing Constituency. Once the proposed land is acquired and the Police Headquarter is established, it is expected to station around 700⁷ IRB officers and personnel of various ranks including the administrative staffs, at a given point of time.

Against this backdrop of locational profile of proposed project and land acquisition, the chapter presents an assessment of social Impact and its inter-related consequences in the locality. This will be discussed in two sections; the first section will focus on the land details and socio-economic profile of the affected landowners and families. The first section will be further divided into two sub-sections as there are two concerned landowners under whose possessions the seven plots belongs to, which will be followed by the discussion on socio-economic profile of affected tenant's

⁷ As per the official information, the total sanctioned strength of one battalion is 1007 which includes officers, persons of various ranks, the administrative and civilian staffs of accounts and medical etc. However, the tentative estimated combined figure of two battalions (2nd and 3rd) to be stationed at a given point of time will be around 700. Nonetheless, the figure may vary depending on the number of companies raised or deployed for various duties (For details pl. see annexure XI & XII).

families. Whereas, Section-II deals with the social costs and opportunities of proposed land acquisition.

Section – I: Socio-Economic Profile of Affected Landowner and Tenants/Families

Sub-Section A: Mr. Wang Gyamtso Bhutia

As given above, two plots are under Mr. Wang Gyamtso Bhutia,⁸ namely, Plot No(s). (i) 1272 measuring 0.5240 hectares of paddy field and (ii) 1301/1441 measuring 0.6880 hectares (riverbank).⁹ Mr. Bhutia's land is recorded in the holding no. 430 of the *Parcha Khatiyon* with total land measuring 1.2120 hectares, which is proposed to be acquired by the Police Department.

It is also further noted that in the *Parcha Khatiyon* of Mr. Wang Gyamtso Bhutia, Mr. Gobind Prashad Chettri, son of Kabi Raj is recorded as *Kuttiadar* of plot number 1272. However, during the interview with Mr. Wang Gyamtso Bhutia, he claimed that the plot is not under physical possession of any tenant and has remained fallow and uncultivated for many years, which was also observed during the site visit by the SIA team, as shown in the photographic evidence given in the next page in Figure 3.1 and 3.2. Hence, the SIA team did not feel the necessity to contact Mr. Gobind Prashad Chettri.

⁸ In the *parcha khatiyon* (land record) of Mr. Wang Gyamtso Bhutia, it is reflected as Yang Gyamtso Bhutia and not as Wang Gyamtso Bhutia. During the interaction with SIA team and the land owner (Mr. Wang Gyamtso Bhutia) and the family members, it has been claimed by Mr. Bhutia that both Wang Gyamtso Bhutia and Yang Gyamtso Bhutia are the same person. The same has been also reflected in the Khasra, Ben Block. Both the *parcha khatiyon* and Khasra has been attached in the annexure VI, and VIII A & VIII B respectively.

⁹ In the Khasra (land record) it is classified as *bagar*, which is translated as riverbank.

Figure 3.1: Land Belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia

Figure 3.2: Land Belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia

Source: Field Visit on 20th June, 2017

Table 3.1: Socio Economic Profile of Land Owner

Sl. No.	1	2	3
Family Members	Wang Gyamtso Bhutia	Thsering Lhamu Bhutia	Karma Gyamtso Bhutia
Age	53 years	54 years	30 years
Sex	Male	Female	Male
Family status	Father	Wife	Son
Religion	Buddhist	Do	Do
Educational Qualification	X	XI	B.Tech. (Electronics & Communication)
Occupation	Farmer	Home Maker	State government Employee
Monthly Income	40,000/	NA	40,000/
Land (In acres)	50 +	-	-

Source: Interview with Mr. Wang Gyamtso Bhutia

The socio-economic profile of affected landowner and his family is presented in Table 3.1. Mr. Bhutia, age 53, belongs to the Bhutia community of Sikkim who are social categorically classified as the Scheduled Tribes of India. Mr. Bhutia's family is Buddhist by religion, his family consist of three members – his wife and a son; which, by definition, is a nuclear family. Mr. Bhutia is educated up to Class X and is farmer by occupation with an average monthly income of Rs. 40,000.¹⁰ He owns more than 50 plus acres¹¹ of land which are mostly engaged in cultivation of cardamom crops, and some are left as cultivable fallow land, which are located and scattered in various wards and blocks of Ravangla sub-division viz, Ralong, Borong, etc. Therefore, as per his amount of land ownership, Mr. Bhutia can be categorised as Large or Big landowner as classified in the Agriculture Census 2010-11.¹² His only son is technical graduate and is a

¹⁰ As per the information provided by Mr. Bhutia..

¹¹ Ibid.

¹² As per Agriculture Census 2010-11, land holdings are classified as 1) Marginal holdings – Below 1.00 hectare, 2) Small holdings – 1.00-2.00 hectares, 3) Semi-Medium

state government (Government of Sikkim) employee. Since, Mr. Bhutia and his family permanently resides in Ravangla, under Rabong-Sangmo GPU within Ravangla sub division, and the proposed land acquisition is within Namchi Sub-division of South district, and also at present there are no tenants occupying and cultivating the land; therefore, the question of displacement of families and households does not exist in relation to the two plots owned by Mr. Bhutia's family.

The plot which has been identified as paddy field (plot no. 1272) has remained fallow approximately for the last 10 years.¹³ The area does not have any human habitation and is sandwiched between the land belonging to police department both in the west and the east. The land in the south of the proposed area belongs to Tourism Department which is very adjacent to the river Teesta, and on the Northern side of Mr. Bhutia's plot lies Dorjee Kazi Marg that extends from Singtam to Yangang. Further enquiry revealed that in between Mr. Bhutia's plot and Dorjee Kazi Marg there is a water channel which connects Sibso Khola (in the West) the Rangpo Khola (in the East), as per the land survey record highlighted by the concerned land surveyor.

The proposed land for acquisition although is cultivable land has remained uncultivated for the last ten years as informed by Mr. Bhutia during personal interview. It was also observed during our site inspection, that the land was filled with weeds and grasses and few cattle were visible grazing. Since, the land is not cultivated either by the owner or leased out to tenants at present, therefore there is no such loss of agricultural production and income for the land owner. Hence the question of sustainable livelihood being affected does not arise so far the acquisition of present land of Mr. Bhutia is concerned. Moreover, the acquisition of

holdings – 2.00-4.00 hectares, 4) Medium holdings – 4.00-10.00 hectares, and 5) Large holdings – 10.00 hectares and above. Accessed from <http://pib.nic.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=132799> on 21st July, 2017.

¹³ As stated by Mr. Bhutia during the interview. This was also highlighted during the PRA meeting also that the land has not been cultivated for last few years.

proposed land has very meagre impact on the livelihood pattern of Mr, Bhutia, as the landowner has a considerable amount of operational landholding in Ravangla sub division, hence can be safely concluded that he has sustainable means of livelihood.

Figure 3.3: Interaction with Mr. Bhutia and his Son by the SIA Team

Source: Field Visit on 20th June, 2017

Sub-Section B: Late Chogyal Palden Thondup Namgyal

The following five plots bearing plot numbers a) 1277(P), b) 1278, c)1279, d) 1280(P), and e) 1281(P) are in the ownership of Late Palden Thondup Namgyal, the then Chogyal of Sikkim as per Land Survey Operation, 1978-79 (Khasra, Ben Block, Office of VLO, Tarku Revenue Circle). The plot wise details of the lands are presented in the following section:

1. Of the total five plots, three plots bearing No(s). 1278 measuring 0.0420 hectares, 1279 measuring 0.3200 hectares, and 1280 (P) measuring 0.2500 hectares are all recorded as dry land, which are observed during the site visit as partly fallow and partly cultivated land. Since, the above given plots of land are not legally under any tenant or kuttiadar; therefore, the cultivated areas could have been encroached as few houses or human settlement are also noticed in plot no. 1280. While the entire land of first two plots are proposed for acquisition, only a portion of plot no. 1280 will be acquired for the ongoing project. Since, it is not specified which portion or direction of this plot is likely to be acquired, as per the notification of Land Revenue and Disaster Management Department; therefore, without technical surveyor, it is difficult to say whether there will be any displacement of houses or not.. Further, if the acquisition of land is restricted to the approach road only, which has been initiated already, then, the displacement of any family and dispossession of houses does not take place in this plot.
2. The plot, bearing No. 1277(P) with a total area of 0.7260 hectares of dry land i.e. (1.79 acres) as per Land Survey Operation, 1978-79, was under the physical possession of Late Pancharam Kami, son of Late Bhakta Ram Kami.¹⁴ The *Kabja Patta* bearing Khatiyar or Holding No. 36 (Refer Annexure XV). was also issued in his name. The land at the time of initiation of project was looked after by Late Ram Bhadur Biswakarma, grandson of Late Pancharam Kami and son of Late Buddhiman Kami. Details about the land and the tenant will be discussed at the later phase.
3. Plot No. 1281(P) having total area of 0.2440 hectares i.e., (0.6029 acres) of dry land was under physical possession of Late Buddhiman Kami, son of Late Pancharam Kami, who was kuttiadar in the said

¹⁴ Documents attached in Annexure VIII C.

plot.¹⁵ The house of Buddhiman Kami was existing during Land Survey Operation, 1978-79, as per the survey Record which was later occupied by his son Late Ram Bahadur Biswakarma. Like the previous plot, only portion of this plot of land will be acquired for the ongoing project, which will be discussed later.

Regarding the management of land, two out of total five plots under the ownership of Late Chogyal Palden Thondup Namgyal, bearing numbers (1277 & 1281) were jointly cultivated and looked after by Late Ram Bahadur Biswakarma and Mrs. Geeta Biswakarma, both grandchildren of Late Pancharam Kami. A portion of land was also given to Lall Bahadur Biswakarma (grandson of Pancharam Kami from his daughter's side) by his uncle Late Buddhiman Kami and his house is existing today (Figure 3.11 & 3.12).

Interview with Mr. Adup T. Bhutia, SPS (Retd.) Estate Manager, Private Estate

With the background details of five plots of land under ownership of Late Chogyal Palden Thondup Namgyal, which has been discussed above, the SIA team contacted Mr. Adup T. Bhutia, SPS (Retd.), who looks after all the private estates of the Royal family in his able position as Estate Manager. An in-depth interview was conducted at the Palace, Gangtok on 14th September, 2017, with regard to the socio-economic impact of the land acquisition of the affected land owner and his family. Mr. Bhutia highlighted that the private estates of the Late Chogyal in Manglay are leased out to various tenants viz; *kuttiadars*¹⁶ and *adhiadars*.¹⁷ And these lands are supervised and taken care by a caretaker, Mr. Dhan Bahadur Subba. During the interview, Mr. Bhutia brought to the notice of the SIA

¹⁵ Documents attached in Annexure VIII C.

¹⁶ Land tenure system, where the land is subletted to tenants and the tenants are supposed pay stipulated amount either in cash and kind to landowner annually.

¹⁷ The land tenure system, where the land is subletted to tenants as sharecropper and the *adhiaddar* and the production is shared on 50:50 basis.

Team that Chogyal Wangchuk Namgyal, son of the Late Chogyal Palden Thondup Namgyal is the sole legal inheritor of the royal estates, as per the legal will of Late Chogyal Palden Thondup Namgyal. On the request of the SIA Team to directly interact with land owner, Mr. Bhutia pointed out that Chogyal Wangchuk Namgyal, is out of Sikkim for religious purpose and due legal authorization has been assigned to him to handle any affairs related to the private estates. On a further query (through telephonic conversation with Mr. Adup Bhutia on 28th of September, 2017), regarding the beneficiaries of land acquisition, he pointed out, that in the absence of the legal heir, the following members of the royal family are entitled for all benefits, including the compensation from the land acquisition.

1. Princess Yangchen Namgyal (Sister),
2. Princess Hope Leezum (Sister),
3. Prince Palden T. Namgyal (Brother),
4. Zigme Namgyal (Cousin).

Figure: 3.4: Interview with Mr. Adup T. Bhutia

Source: Personal Interview on 14th September, 2017

Therefore, for all practical reasons, the above mentioned four individuals of the royal family constitutes the family members of the land owner. However, since all the family members of the royals are well placed both socially and economically and some of them are even engaged in important businesses at global level, bankers etc.; therefore, the royal family members are not likely to face the problem of questionable livelihood after the acquisition of the proposed land. Mr. Bhutia also mentioned that the royal family has a charitable trust known as *ChuklaKhang Charitable Trust* and the compensated amount of the land acquisition from the government will go directly to the trust.

In relation to the clarification regarding encroachment of 1.9 acres of land by the Police Department, as mentioned in the application from 3rd IRBn Commandant to District Collector, Namchi, South Sikkim, dated 22nd September, 2016,¹⁸ Mr. Bhutia clarified that Princess Hope Leezum Namgyal has already issued a No Objection Certificate (NOC) to the Building and Housing Department for executing the construction work for the construction of “a permanent approach road of approximately 400 metres from the main road of Mangley Bazaar”, which was addressed to Mr. A Sudhakar Rao, IPS, ADGP, Planning & Modernisation Dated 8th of July, 2017,¹⁹ as per the request of the latter stated in letter No. 75/0977/POLPLG & MOD.2017 dated 8th July, 2017. Hence, Mr. Bhutia consented that there is no objection from the end of Chogyal Wangchuk Namgyal from acquiring the proposed land by the Police Department. Mr. Bhutia also expressed that since most of the land in Manglay area are leased out to various tenants at nominal rate and some remained unutilized for many years, therefore, the land acquisition for the project is not an issue to the Royal family provided the rightful and fair compensations are paid duly.

¹⁸ Refer Annexure II, section 2 of the proposed land to be acquired as mentioned in the application.

¹⁹ Letter from both Princess Hope Leezum Namgyal and Mr. Sudhakar Rao, IPS, ADGP, Planning & Modernization are attached in Annexure VII B and VII A respectively.

Regarding the impact of land acquisition on the livelihood of landowner, as stated earlier, as the royal families are socially and economically well placed and the acquiring lands are not being directly used by the family; therefore, there is no question of losing the means of livelihood by the land owners. However, only the negative implication, as per Mr. Bhutia for the Chogyal's Family would be parting away with the property which can have huge land value and prospects in view of upcoming development taking place in the vicinity, therefore, *"the family would be losing long term gains for short term benefits"*. Regarding the positive aspects and social opportunities for the locals, Mr. Bhutia feels that business avenues and housing facilities can be lucrative source of income for the locals. In relation to the tenants who are taking care of the two plots of the land mentioned above, Mr. Bhutia asked the SIA team to contact Mr. Dhan Bahadur Subba, the caretaker of the Private Estates of the royal family in the Manglay area.

Interview with Mr. Dhan Bahadur Subba

Figure 3.5: Discussion with Caretaker, Revenue Surveyor, & SIA Team

Source: Field visit 22nd September, 2017

As suggested by Mr. Bhutia, SIA team met Mr. Dhan Bahadur Subba, who is the caretaker of the Late Chogyal's Land in Manglay area. Mr. Subba provided following details and information about the tenant Late Ram Bahadur Biswakarma. At the time of the initiation of the project, the two plots, bearing Plot No. 1277 and 1281 were under physical possession of Late Ram Bahadur Bishwakarma, which were encroached by the Police Department, Government of Sikkim, during the construction process, as stated in the Letter No. 1850/CO/3RD/IRBn, dated 22nd September, 2016. The encroachment of Late Chogyal's land during the construction was also confirmed by Mrs. Bishnu Kumari Rai, Additional Superintendent of Police, IRBn 3rd, during the interview.

Affected Families of the Tenant:

1. Late Ram Bahadur Biswakarma's Family:

Late Ram Bahadur Biswakarma, who belongs to Scheduled Castes by social category, was the grandson of Mr. Pancharam Kami and son of Budhiman Kami, both of whose names are recorded as Kuttiadar of plot No(s). 1277 and 1281 respectively, as per the Khasra Ben Block, Office of VLO.

Late Ram Bahadur Biswakarma, who died on 7th October, 2016 in an unfortunate accident was 30 years old at the time of his demise. Occupationally he was a marginal and subsistent farmer,, and from time to time he used to work as a driver. At the time of Land Survey Operation, 1978-79, (Survey Record) his house was existing in plot no. 1281, as shown in Figure 3.6, which was under the physical possession of his late father Buddhiman Kami. Since it was a *kaccha* house in dilapidated condition, the house was destroyed few years back. Thereafter, after renovating the old house which belonged to his grandfather Late Pancharam Kami, he moved into the house. The present house, as shown in Figure 3.7, which is renovated with GCI roof and Eckra plaster, is located in plot no. 1277, beside the big Banyan tree near by the main road of Dorjee Kazi Marg, as seen in Figure 1.3. The Banyan tree which is the landmark before reaching

Manglay Bazar is believed to be planted by late Pancharam Kami as told by Mrs Geeta Biswakarma.

Table 3.2: Family Details of Late Ram Bahadur Biswakarma

Sl. No	Name	Relation	Age	Education	Status
1.	Late Ram Bahadur Biswakarma	Head	30 years	Class II	Died on October 7 th 2016
2.	Sharmila Biswakarma	Wife	25	Class V	Remarried
3.	Babita Biswakarma	Daughter	7	Class I at Manglay JHS	Student Looked after by her aunt Mrs Geeta Biswakarma
4.	Solomit Biswakarma	Do	3	Nursery	Student Staying with mother Sharmila Biswakarma
5.	Subeksha Biswakarma	Do	1 year	-	Staying with maternal Grandmother in Dochum, East Sikkim

Source: Interview with Shamila Biswakarma, 16th September, 2017

During the interaction with Sharmila Biswakarma, the 25 years old widow of late Ram Bahadur Biswakarma, it came to the notice that she originally hails from Dochum, East Sikkim and has studied upto class five. She was married to Ram Bahadur for the last 10 years and together they have three daughters. In the accident, in which her husband died, she was also injured and left bedridden for four months. During the period, her two daughters, the first and the last daughters were taken care by their paternal aunt Mrs. Geeta Biswakarma and maternal grandmother respectively. Very recently, a month or so prior to the interview with the SIA team, Mrs. Sharmila Biswakarma has remarried and the second daughter is staying with her. During the interview, she said that she has no rights to claim for any compensation for herself, but for the future of her three children, she

feels that rightful compensation should be duly paid for her late husband, which can be further distributed or will be invested for education of her three children.

Figure 3.6: Earlier plot where Late Ram Bahadur Biswakarma's house was located

Figure 3.7: The house where Late Ram Bahadur Biswakarma used to stay

Source: Field visit on 29th September, 2017

In the portion of plots of land, which late Ram Bahadur's family was cultivating, they used to grow paddy in two terraces, in the remaining dry field they cultivated maize, pulses like black lentils, vegetables, and fodder etc. Now the share of land which Ram Bahadur family has been cultivating is now being looked after by his first cousin sister, Mrs. Geeta Biswakarma since Ram Bhadur's demise. The family owns *Kabja Patta* which was issued to their grandfather, Late Pancharam Kami (plot no. 1277). The land record (Khasra, Ben Block) also shows Late Ram Bahadur's father Mr. Buddhiman Kami as the *Kutiaddar* (plot no. 1281) during Land Survey, 1978-79.

2. Mrs. Geeta Biwakarma's Family

Table 3.3: Family details of Mrs. Geeta Biswakarma

Sl. No.	Name	Sex	Age	Education	Occupation
1.	Kumar Biswarkarma	Husband	61		Farming
2.	Geeta Biswakarma	Wife(Ram Bahadur's cousin Sister)	54		House wife/ Farming
3.	Dhan Bahadur Biswakarma	Son	23	Class VIII	Driver Cum Farming
4.	Rekha Chettri	Daughter in law	25	Class III	Housewife
5.	Karuna Biswakarma	Grand Daughter	7	Class I	Student
6.	Santa Bhadur Biswakarma	Son	20	Class II	Farming
	**** Nawraj Biswakarma, the eldest son is separated with his wife and three children.				

Source: Interview with Mrs. Geeta Biswakarma on 16th September, 2017

Mrs. Geeta Biswakarma is the first cousin of Ram Bahadur and stays in makeshift house made of GCI sheet next only to Ram Bahadur's house in plot no.1277, as shown in Figure 1.3, 3.8 and 3.9. As already pointed

out above while discussing Ram Bahadur's family and livelihoods, both Mrs. Geeta Biswakarma and late Ram Bahudur Biswakarma jointly looked after the two plots of land. During the query for such claim by Mrs. Geeta Biswakarma, she showed the SIA team the receipts of the land tax paid in her name and her son Mr. Nawraj Biswakarma²⁰ and also the *Kabja Patta* of her grandfather Late Pancharam Kami.

Figure 3.8: House where Mrs. Geeta Biswakarma stays

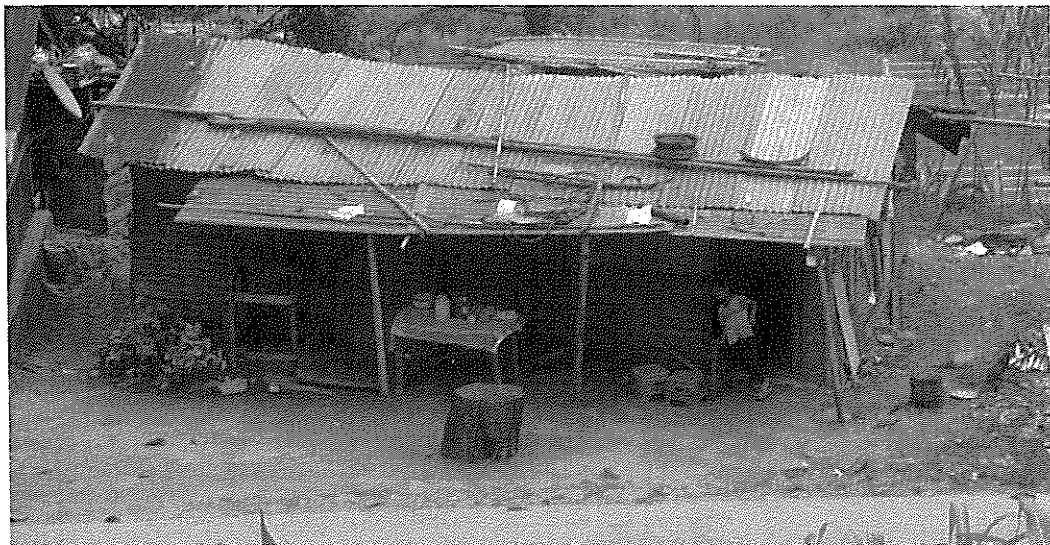

Figure 3.9: House where Mrs. Geeta Biswakarma stays

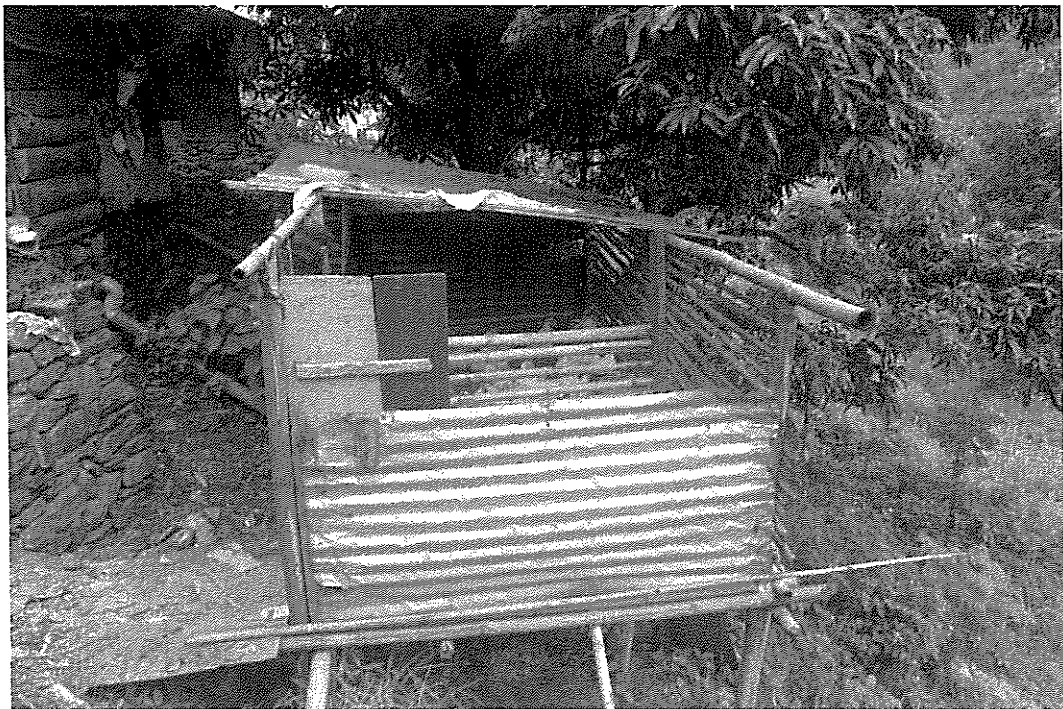
Source: Field Visit 29th September, 2017

²⁰ The tax payment receipt of Mrs. Geeta Biswakarma and her married son Mr. Nawraj Biswakarma is attached in Annexure XIII.

Figure 3.10: Livestock – two cows

Figure 3.11: Livestock – poultry

Source: Field visit on 29th September, 2017

Mrs. Geeta Biswakarma and her husband practice farming. She lives in a nuclear extended family along with her husband and two sons, one of whom i.e. Dhan Bahadur Biswakarma is married and has a daughter, refer Table 3.3. The agricultural farming is at subsistence level and is mostly used for self-consumption. However, from time to time, the surplus vegetables (if any) are sold to meet other monetary requirements and cash income. The agricultural crops which they grow includes crops like millet (Kodo), black lentil, maize, ginger, *amliso* (material for brooms), bamboo, grass or fodder for cattle etc. (Figure 1.4 & 1.5). She also owns few livestock like poultry chicken and two cows, etc., as shown in Figure 3.10 and 3.11. Besides this, her son Dhan Bhadur Biswakarma also supplements the family income sometimes working as a driver.

Figure 3.12: Nawraj Biswakarma's family in front of their house

Source: Field visit 29th September, 2017

Her eldest son Mr. Nawraj Biswakarma, is 28 years old and lives separately along with his 25 years old wife and three sons. The eldest son is 8 years old and is studying in first grade, while other two are 5 years old

(studying in Nursery) and 10 months respectively. He is a driver by profession and his small two roomed house is made of GCI sheet and eckra plaster, which is closely located to Ram Bahadur's house, as shown in Figure 3.12. Nawraj Biswakama also cultivates a portion of the land from his mother's share to meet the daily requirements.

The two plots of the land looked after by Late Ram Bahadur and Geeta Biswakarma are being affected by the present proposed land acquisition. However, the displacement of these families (Late Ram Bahadur Biswakarma, Geeta Biswakarma and Nawraj Biswakarma) despite the acquisition of land may not take place, which was also opined by the Commandment 2nd IRBn, Mr Prawin Gurung in a telephonic conversation held on 28th of September, 2017. However, SIA team during the field visit observed that even if they are not displaced from the houses they are staying, there is high probability that they are likely to dispossess portion of their cultivable land, which might have adverse effect to their livelihood question. During the interaction with Mrs. Geeta Biswakarma, she has also expressed this concern of losing the means of subsistent livelihood especially related to farming and allied activities, as there will be less land for cultivation. On the other hand, as clarified by the concerned Revenue Surveyor, since there is lack of clarity on which direction and portion of the land to be acquired is not specified, therefore, it is difficult to say with surety that whether these houses/households will not be displaced and uprootment of families will not take place at all.

3. Lall Bahadur Biswakarma/Kami

Thirty-nine years old Lall Bahadur Biswakarma is the grandson of Late Pancharam Kami from his daughter Late Harka Maya Kami who was married to Late Ovey Kami. He was given a portion of land by his uncle Buddhiman Kami for farming. Occupationally, Lall Bahadur is a farmer and works as a wage labour. He lives in a nuclear family with his wife and four children. The monthly family income through various sources total around

Rs. 2,000-3,000. In the small portion of dry land allowed to him for cultivation, he grows pulses, maize, ginger, etc.

During the interaction with him, it came to the notice of SIA team that he has been cultivating the land since 1999 and paying the land tax since 2000 (Pl. refer Annexure XIV). He further claims that every year he pays *kuth* for the land he cultivates. The house in which he was staying is made of GCI roof with Eckra plaster (partly with mud and cement), which is located in Plot No. 1277, as shown in Figure 3.14 and 3.15. With the proposed land acquisition, the present house of Lall Bahadur is likely to be dispossessed as per concerned Revenue Surveyor. Responding to the query made by the SIA team regarding his alternative residence if in the case of dispossession of the current house by the proposed acquisition of land, he disclosed that under the Chief Minister Rural Housing Mission (CMRHM), Government of Sikkim, he has been allotted a model house under the scheme in Tarku area.

Table 3.4: Lall Bhadur Biswakarma's Family

Name	Age	Relation	Education	Occupation
Lall Badur Biswakarma	39	House hold Head	III	Farmer/ Labour
Krishna Kumari	35	Wife	Illiterate	House wife
Sumit	11	Son	IV	Student
Samir	9	Son	II	Do
Samjana	5	Daughter	-	-
Nikita	18 months	Do	-	-

Source: Interview with Mr. Lall Bahadur Biswakarma & Krishna Kumari Biswakarma

Following diagram in Figure 3.13 represents the genealogical chart of the affected families viz; Late Ram Bahadur Biswakarma and his relationships with other families viz; Mrs. Geeta Biswakarma, her son Nawraj Biswakarma, and Lall Bahadur Biswakarma and their relationships with Pancharam Kami, in whose name Ram Bahadur's family possesses the *Kabja Patta*.

Figure 3.13: Genealogy of the four households and their relationship to late Ram Bahadur Biswakarma

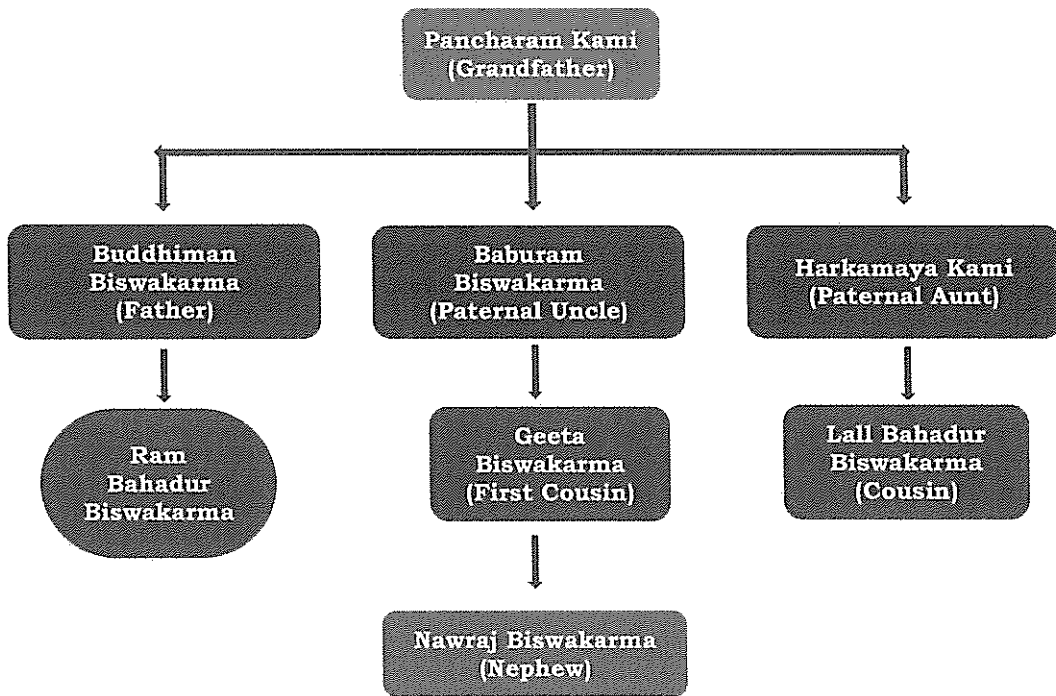
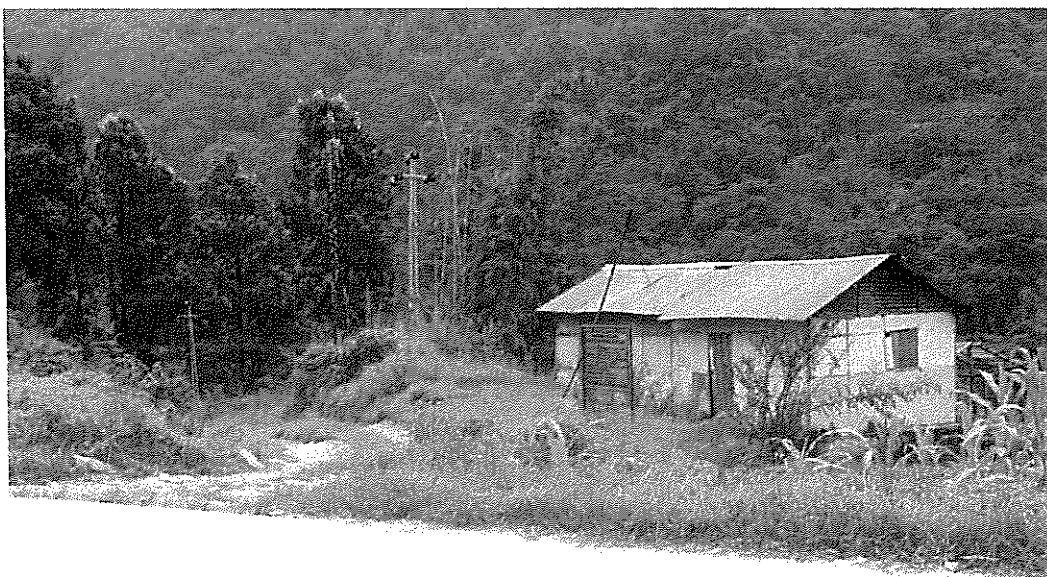

Figure 3.14: Lall Bahadur Biswakarma’s house

Source: Field visit 29th September, 2017

Figure 3.15: Lall Bahadur Biswakarma's house

Figure 3.16: Interview of Lall Bahadur Biswakarma

Source: Field visit 29th September, 2017

Observation of the SIA Team of the Affected Families

1. For Affected Landowners

Based on the field study and analysis of socio-economic profiles of two affected landowners, the SIA team observed that for the two affected landowners Mr. Wang Gyamtso Bhutia and Late Chogyal Palden Thondup Namgyal, acquisition of proposed land will not have any adverse impacts in relation to their livelihood pattern. Therefore, the question of socio-economic marginalisation of the families does not arise at all.

A. As mentioned earlier, the cultivable land belonging to Mr. Wang Gyamtso Bhutia has remained unutilised for many years. Although, the land record shows the land being under a Kuttiadar, however, the land owner Mr. Bhutia confirmed that the tenant has not been cultivating the land for past many years. Moreover, with the landowner having a considerable amount of operational landholding under his possession, it can be safely concluded that his sources of earning and means of livelihood is sustainable. With the present socio-economic background of Mr. Bhutia, there is no question of marginalization of his family economically and socially. Additionally, Mr. Bhutia also did not raise any objection on land being acquired by the Police Department during interaction with SIA team.

B. In case of Late Chogyal Palden Thondup Namgyal's land being acquired, the land has not been utilized by the royal family directly and as mentioned earlier the concerned family members related to royal family, are well placed economically and socially. Therefore, the question of having adverse impact on source of livelihood by the present land acquisition does not arise at all. Moreover, No Objection certificate has also been already issued by the concerned member of the royal family.

However, the proposed sites (seven plots) of both Mr. Wang Gyamtso Bhutia and Late Chogyal Palden Thondup Namgyal, being very adjacent to Dorjee Kazi Marg leading to Yangang and with lots of developmental initiatives being carried out in the vicinity under various schemes by the state and central government, there is a huge potentiality in enrichment of land value and development of other allied business activities in the near future. For instance, the upcoming campus of Central University of Sikkim in Yangang, places of tourist attraction like Cultural heritage centre in Yangang, upcoming ropeway and skywalk at Bhaley Dhunga, an alternate route to Buddha park, Ravangla and West Sikkim, the proposed sites have lot of viability for business avenues in the future. Moreover, with the possibility of expansion of Manglay Simchuthang Bazar with the establishment of police headquarter, both land owners will be losing very valuable pieces of land, which will fetch them lucrative opportunities in future. Keeping in view of the potential future prospects, the affected land owners, both Mr. Wang Gyamtso Bhutia and Royal family expects due recognition of their lost, in terms of fair and rightful compensation for the land. In addition to compensation, Mr. Wang Gyamtso Bhutia also expects some opportunities in terms of government contracts related to the current project or any other state sponsored projects.

2. For Affected Tenants/Families

- A. Based on the analysis of the socio-economic profiles of the affected tenant's families, the SIA team observed that, by virtue of being the son of Late Buddihman Kami and grandson of Late Pancharam Kami both of whom were legal tenants, Late Ram Bahadur Biswakarma's family deserves all kinds of entitlement related to land acquisition. Although, Ram Bahadur's wife may not have legal claim as she has remarried recently; however, his three daughters deserve the right for such claims. As highlighted, the three daughters are looked after by three families separately, therefore, the rightful compensation for the

three daughters of Late Ram Bahadur Biswakarma becomes inevitable for educational upliftment of the three children as expressed by their mother Sharmila Biswakarma and even by the caretaker of the land.

B. Mrs. Geeta Biswakarma jointly manages and cultivates the two plots of land on the basis of *Kabja Patta* of their grandfather, Late Pancharam Kami, along with Late Ram Bahadur Biswakarma. After the demise of Ram Bahadur Biswakarma, she has been looking after his share of land too. She has also been taking care of the late Ram Bahadur Biswakarma's minor eldest daughter. Even though the portion of the land where she has been staying may not be affected during the land acquisition, however, she is likely to dispossess the other portion of the plot where they have been cultivating for their livelihood. The plot where she is staying is also shared by her married son, Nawraj Biswakarma, who is staying in an extended house along with his wife and three sons are also likely to be affected during the process of the acquisition. Therefore, her claim for entitlement under the Act seems reasonable, however the claims can be further examined by the concern authorities.

C. Mr. Lall Bahadur Biswakarma, the grandson of Late Pancharam Kami from his daughter's side has been cultivating the land for the past 19 years and he has been paying the land tax since then. The house in which he is staying is in plot no. 1277 and is going to be disposed at the time of the acquisition of the land along with the land he has been cultivating. Therefore, he expects the rightful compensation for his anticipated loss after the land acquisition.

Summing up, all four affected households are related to Late Pancharam Kami and Buddhiman Kami who were legal kuttidars in the two plots (no(s). 1277 and 1281). Being belonging to the Scheduled Castes category means they are already socially marginalised; however, the

marginalisation becomes manifold when individual belonging to this social groups are also economically in a disadvantaged position. The four families are hand to mouth families with subsistent marginal income. The income generated from the agricultural and the allied activities produced from the two plots were not sufficient to meet the daily requirements of the families. From time to time they engage in other activities, such as wage labourer and as drivers to generate extra income. Therefore, in the course of the acquisition of the land, even if only one family is going to dispossessed the land and house who is going to have adverse effect to the tenant, the remaining three are also going to be impacted largely in relation to their agricultural related source of livelihood.

Section – II: Social Costs and Opportunities of the Proposed Land Acquisition

In a small village society like Manglay, Simchuthang with a total population of 644 individuals living in 110 household (as per SSEC 2006), the establishment of IRB headquarters adding around another seven hundred soldiers and officers has high probability in influencing the socio-cultural and ecological landscape of the local community, thus bring change. This can be elaborated in terms of aspects and dimensions of consequences of the upcoming project. The consequences can be broadly classified in terms of:

- I. Human Consequences, and
- II. Ecological Consequences

I. Human Consequences

Human Consequences of land acquisition for any development project usually depends on the degree of displacement of people from their habitat, the types of land whether arable, fallow, and uncultivable and forests being affected by the project. The consequences also vary whether the category of displaced persons are rural poor, marginalized social

categories like scheduled castes and scheduled tribes with marginal landholding, small artisans, agricultural labourer or landless sections. The impact also depends whether there is possible alternative source of livelihood in place of agricultural land for displaced and affected families and its repercussions on economy, socio cultural life and political dimension of the community.

The proposed lands for acquisition are cultivable lands, however two plots of land belonging to Mr Wang Gyamtso Bhutia remained fallow and uncultivated for many years. Three out of five plots belonging to Late Chogyal, Pladen Thondup Namgyal does not have any legal tenant or *Kutiaddars* occupying the land. Four descendants of Late Pancharam Kami who owned Kabja Patta and was the legal Kutiaddar are occupying the two Plots. However, since only the portion of these plots will be acquired, there will not be displacement of entire families and dispossession of their houses, and the likelihood of displacement lies only with one family of Lall Bhadur Biswakarma. Therefore, the possibility of mass displacement and rehabilitation of the human habitation, rural poor, tribes, marginal farmers and communities is almost non-existent and is not anticipated. Unlike the major development projects like dam, educational institution, etc. which does involve inundation of many villages or massive displacement of human habitation, the proposed site being a part of already acquired land for ongoing project, it does not involve displacement of habitation except one family or household. Since the household which is anticipated to be displaced has already got a model house under Chief Minister Rural Housing Mission in nearby village, the question of resettlement also does not arise.

Since, the acquisition of the land for the expansion of the ongoing project does not involve mass displacement and resettlement, therefore the following section of SIA is focused toward assessment of the socio-cultural, economic, and political cost and benefits that the project might have in the community and the locality in the long run. Based on the assessment, the

section on Social Impact Management Plan and the feasibility report of the project will follow in chapter 4.

A. Economic Implications

Manglay Simchuthang is one of the oldest market of Sikkim, locally referred as *Manglay Bazar*. The market, over the years, has not grown significantly as compared to other markets, such as Singtam Bazar or Ravangla Bazar, which are near to the place, and has remained still a small market. The reason may be attributed due to its small and scattered population in the locality and at the same time the population being engaged in homogeneous economic activities like agriculture and allied activities, the marketability of the local product has little scope. .

Since the market is located within stone throw distance from the project site, there is tremendous avenues for future development and expansion of the market and housing sector to lease out to the family members of the stationed soldiers. Not just the Manglay Simchuthang ward but the entire Ben Namphrik GPU will get the opportunities to sell and supply their local agricultural, dairy and poultry products to the Police Headquarter, which according to the Gram Panchayat members are available in the area in plenty. Small stationary shops, grocery items and fast food corners have lots of scope to flourish. Therefore, the establishment of police headquarters will definitely boost the local economy.

However, one plausible adverse impact and challenge would be the planning for sewage and garbage management in the project, as no such no planning for garbage management system has been reflected in the blueprint of the project. In absence of such proper management of the waste, there is the possibility of pollution of river Teesta. As reported by the villagers during the field visit, this can have possible impact to the seasonal fisherman in the locality which is the source of supplementary income of the locals. This concern was also raised by the Panchayat members.

B. Political Implications

The opening of the project opens door for the influx and often leads to demographic change which has major political implications. The change in demography also subsequently has its impact on socio- cultural life of the area. In the context of present land acquisition, the establishment of the police centre and the demographic change will not have any major political consequence as except from the few officers who are from Central service cadre, the IRB jawans are all from Sikkim and are stationed on temporary basis and are deployed for various duties who remain out of the HQ. Therefore, the in-migration and population pressure does not have any political implication in this context. Nevertheless, one major advantage of establishment of IRB Headquarter in Manglay is its central location of police force, which has the obvious advantage of quick accessibility to all districts of Sikkim in case of arising law and order situations in the state. The IRB personnel can respond swiftly to all districts of the state, including the South and West districts.

C. Socio-Cultural Implications

Land acquisition for any development projects and probable influx of people in the local populace can led to demographic change in the area and can have inevitable socio cultural consequences. Though, the consequences are more prominent in the tangible or material aspect; however, it also does impact the intangible aspect of culture, for instance, the cultural values, life-style, identity, practices may transform with the change in the demographic ratio. There are contradicting views regarding the socio-cultural consequences. While one perspective argues that any developmental project related to land acquisition has adverse impacts mostly related to environmental problems and population pressure, the counter perspective argues basically about welfare to the local community and positive impact like urbanisation, cultural transformation, and development. The positive impact is often related to productivity and

opportunity cost, cultural transformation, social mobility, health facilities and social services etc. (Haq 2007). The potential positive social implications also include horizontal and vertical mobility, adoption to new way of life, enhanced standard of living and family's resources, which consequently lead to rise in social prestige of family, family values and structure of relationship within and outside village community often resulting in increased social contacts and network over time. The process of urbanisation brings elements of urban culture often leading to cultural hybridization. However, the negative outcome of the process may include overcrowding, population pressure often resulting and impacting on environmental condition, housing and sanitation problem etc. in the locality (ibid).

Judging by these criteria and contextualising in the present land acquisition, the prospects of business and expansion of markets of local products like poultry, dairy products and vegetables and agricultural products boost the local economy, which can have chain reaction like increase in family's resources, enhancement of the standard of living, change in family values etc. which positively impacts on educational achievement often leading to the social mobility. All these can have impact on social interaction also in the long run.

The establishment of project also facilitates scope for development of transport and communication facilities in the area, as the centre need to facilitate coordination with the police department in all districts and the Police headquarter in Gangtok. This can have a wide positive socio-economic repercussion to the local populace not only economic boost but also in terms of accessibility and connectivity to district headquarter and state capital Gangtok. The process also has wider impact like accessibility to higher educational institutions and medical facilities etc. in Singtam, Namchi and Gangtok.

Regarding, the cultural hybridisation and heterogenization, it may not occur in large scale in the area as the police trainers are restricted

within the isolated camps. However, there are concerns that at micro level various social and cultural transformation and aspect of modernisation may creep in, which can affect the younger generation adversely. For instance, the expansion of the local market and demand for the stationed soldiers may give avenues to liquor shops, due to which the youth may find easy accessibility of alcohols. This may raise the issue of alcoholism in the area, which is already a major social issue in the state, which the state government has been trying to address. In addition to this, the influx can also pose security issues to women. There are also concerns raised by the Panchayat members that there can be possibility of raising immoral activities in the local area. Several studies conducted earlier, for instance, by Petras and Wongchaisuwan (1993), Gohain (2008) also highlighted such consequences of rise in immoral activities like prostitution.

As the local market economy expands, there can be two possible consequences in relation to gender scenario also. The positive impact includes participation of women in the economic activities other than agricultural activities might increase, which subsequently contribute to economic empowerment of the women which can have other positive chain reactions. However, this scenario can also create role conflicts between the household chores which they are traditionally assigned with and the new economic avenues, which are open to them, often resulting in work stress to the women. Number of studies shows such role conflicts often having adverse psychological impact on the women.

II. Ecological Consequences

Human being part of the larger network of symbiotic relation in the ecological makeup of the environment we live in, any form of human activity has certain forms of impact on the natural environment. However, we tend to perceive that mostly larger developmental projects, like dams, industrial projects, mining, etc. only cause environmental degradation. However, other studies also show that non-industrial economic activity also results

in environmental degradation, for instance, unsustainable agricultural activities, population growth, consumption pattern, etc. At the more prominent side, land acquisition for the development project often results in destruction of vast expanse of forests and land often having negative impacts in the environment. The negative impact of environmental degradation is also subsequently felt in the livelihoods and economy of the people of affected areas mainly the farming and fishing community in the long run.

In the context of present project, the possibility of environmental degradation seems minimal as the land proposed to be acquired is relatively small approximately 5.81 acres, however, along with the previously acquired land for the project in total is much larger. Also, the location of the project is situated in the immediate bank of Teesta River. With the expected population pressure of around seven hundred population to be stationed at a time, which could vary depending on the number of companies raised and deployed for various duties, without proper garbage and sewage disposal system and management, it can pose a serious environmental risk and polluting the river system. However, such risk can be mitigated with proper planning and management of the waste products and avoiding direct dumping in surrounding area.

The population pressure and ecological impacts can also be felt in the water resources. Therefore managing and tapping water resources for a additional population of more than 700 can also be the biggest challenge in the locality.

Also, as the local market expands, there can be rise in the demand for certain types of agricultural products, hence the local sustainable farmers might adopt transformation from multiple sustainable cropping to lucrative single crops. Such transformation may have adverse impact in the environmental sustainability and diminish soil fertility in the long run.

Regarding the environmental degradation, the already acquired and acquiring land area for the project is not a forest area and is agricultural

land partly cultivated and partly covered with shrubs and grasses and few trees; therefore, the question of deforestation in massive scale does not takes place. Unlike the establishment of industries, where industrial chemical effluents can have lot of ecological implications and environmental degradation on land, water and air, the establishment of the police headquarter in the proposed site does not pose such serious risk. However, whatever trivial be the ecological implications in the present project, it need to be addressed with proper SIMP.

Therefore, based on these socio-cultural, economic and ecological ramifications, assessment of pros and cons of the proposed project and taking into account collective perceptions of stakeholders on land acquisition and its potential costs and benefits, SIMP will follow in the next chapter.

Chapter 4

Community Perspective: Expectations, Concerns and Suggestions

Introduction

The SIA team visited Ben Namphrik GPU on Saturday, 15th of July, 2017 and held a meeting with the Panchayat members along with officials from Rural Management Development Department (RMDD) at GPU level, at the Gram Prasashan Kendra of Ben Namphrik GPU. The meeting was held in order to understand the perspective of the people's representative at the grassroots level regarding the social impact of the present project. On the request of the SIA team, the meeting was called upon by the Panchayat President Mr. Sonam Ongyal Bhutia on the working day of the Gram Panchayat and the day SIA team visited, happens to be the working day, where people from the GPU can visit and interact with the Panchayat members and officials for any kind of official works. Therefore, it gave the SIA team a scope to interact with the local community also.

The formal FGD and interaction with the Panchayat members and officials began with a brief introductory presentation about the project and the need and objectives of SIA, which has been made mandatory according to RFCTLARR 2013, hence was implemented in Sikkim in 2015. In response to the queries by the SIA team, the Panchayat President Mr. Sonam Ongyal Bhutia opened the floor for exhaustive discussion by presenting his view on the probable social cost and opportunities of the project in Ben Namphrik GPU in general and Manglay Simchuthang ward in particular. In the course of discussion, other members of the house also expressed their expectation and concerns. The overall discussion brought to limelight following positive expectations and the plausible challenges and concerns. The house also highlighted some suggestions for Social Impact Management Plan.

Figure 4.1: FGD in progress with Panchayat and Officials

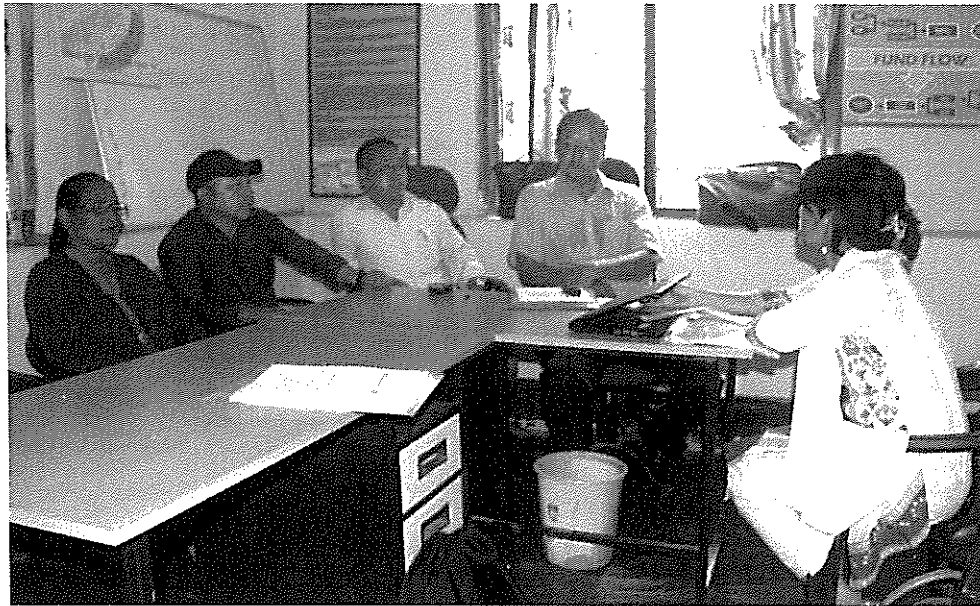

Figure 4.2a: Photo Session with the Panchayat Members, Officials of RMDD and the SIA Team

Source: Field Visit 15th July, 2017

Figure 4.2b: Photo Session with the Panchayat Members, Officials of RMDD and the SIA Team

Figure 4.3: People gathering at the Gram Prasashan Kendra, Ben Namphrik GPU

Source: Field Visit 15th July, 2017

Expectations

1. Boost to local economy: As per the Panchayat members, the GPU is rich in agricultural, dairy and poultry products. The establishment of the IRB Headquarter will promote the marketability of locally produced items in order to meet the demands of the training centre.
2. In due course of time the stationed soldiers might want to bring their family, since the housing facility is not available for the family members, there is possible avenues for renting out house to those families, which can be a lucrative source of income for the locals.
3. As per the expectation of the Panchayat, they want the police department to absorb the unemployed local youths at least in the D grade position or as per their qualification. Therefore, the project is expected to overcome some of the unemployment problem in the local area.
4. Improvement in Medical Service: The Panchayat members also feel that the medical facility of the police centre also should be extended to the local community, because there are only two Primary Health Sub Centre (PHSC) and the GPU has no Primary Health Centre (PHC) in the locality.
5. They also expect some of the social responsibility from the Police Department, such as special medical camp for the villagers, some assistance for the improvement of quality education in schools, sensitisation programme to the villagers in various social issues, garbage collection vehicles, etc.

Areas of Concern

The Panchayat members were apprehensive about some of the probable negative implication of the project in the area. Following are the few areas of concerns:

1. The entry of considerable number of male personnel in the area may pose security problem especially for the girls, as there can be cases of sexual harassment and molestations.
2. There were also concerns about increase in immoral activities, like prostitution.
3. The Panchayat categorically expressed their concern about sewage and solid waste management and the possible environmental consequences as well.
4. Water supply for catering the need of two battalions' headquarters is a big challenge and there is a need of proper management for tapping water resources in the area.

Social Impact Management Plan (SIMP)

In view of the possible pros and cons found in the assessment and highlighted by the Panchayat members, officials and the local population, the following measures and actions are suggested for mitigation of the social cost as well as the management of negative social impacts.

1. The Panchayat expects that the establishment of IRB headquarters must ensure and maintain strict disciplinary measures among the police personnel, so that any case of threat to the security of the girls in the locality is not compromised.

2. One of the major concern is of sewage and waste disposal management, however in the project blueprint, no such provision is reflected. Therefore, it is suggested that proper provision for dumping of solid waste and proper management of sewage should be ensured. An alternative measure suggested by the Panchayat, is that the dumping of the solid waste should be arranged to be transported at Namphing Solid Waste Management Facility.
3. The police department is expected to take planning to tap water resources to cater the need of water for two battalions.
4. Planting of trees within and surrounding the campus should be undertaken to compensate and minimize environmental cost and concern in view of upcoming project.
5. Provision for the evaluative study of possible transformation in cultivation pattern as pointed earlier, and its adverse impact on soil fertility in the long term, should be made and undertaken by the concerned department, and the villagers should be sensitised about the consequences and the remedial measures.
6. To compensate the social cost, the maximum social responsibility like medical service, cleaning campaign of the surrounding areas etc. should be extended to the benefit of the local community.
7. The influx of population can sometimes pose serious health implication to the local population. Therefore, from time to time the concern department must carry out sensitization programme and health camps in the locality.
8. As highlighted in the previous section on probable socio-cultural consequences in course of expansion of the local market economy, it is suggested, further assessment on its implications on women

population and their socio-cultural and economic status in the area should be studied in due course of time, once the project is completed, so that necessary remedial measures may be opted to mitigate adverse impact, if any.

Chapter 5

Feasibility Report

Prior to highlighting the feasibility of the proposed construction of 2nd and 3rd IRB Headquarter in the proposed land to be acquired by the Police Department, Government of Sikkim in the Ben Namphrik GPU, it is important to give a brief overview on why there is necessity to carry out Social Impact Assessment. SIA is a mandatory impact assessment study undertaken for the people who are likely or going to be displaced by proposed acquisition of land for the development of any publicly or privately funded developmental projects. SIA does not limit only to the directly affected family/families but it also delves into the possible socio-economic, political and cultural transformation that the proposed project might bring into on the local social and natural environment. The mandatory-ness of the study is legally backed by the constitutional enactment of the Act referred as RFCTLARR Act, 2013 (Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement), which was further amended in 2015. In compliance to RFCTLARR Act, Sikkim Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (Sikkim) Rules, 2015 was enacted which made SIA mandatory for land acquisition in Sikkim.

The SIA in the context of proposed land acquisition by the police department for the establishment and construction of 2nd and 3rd Indian Reserve Battalion (IRB) headquarter has been undertaken with the objectives of profiling the socio-economic status of the affected families in order to assess possible impact on their livelihood strategy and also to assess, if the alternative source of livelihood is sustainable to the landowner. The study also aims to gauge the potential socio-cultural and economic implications of the proposed project to the local community, and to understand the perspective and perception of the local populace

particularly the Panchayat and villagers of the Ben Namphrik GPU. Another prime objective of the study is to formulate SIMP based on the assessment taking into consideration stakeholders views and concerns, so that the social and environment cost can be minimised if any. The information for the present assessment was collected through several field visits, semi structured interview schedule, FGD and PRA technique to make the assessment participatory. The stakeholders' perception and perspectives were taken into account and suggestions were incorporated while preparing impact assessment, SIMP and feasibility report.

Based on the assessment, the SIA study recommends the feasibility of present project and land acquisition by the police department. The following justification and precautions are forwarded as the basis of viability of the project:

Section A

1. The proposed plots of land for acquisition is either sandwiched between the police lands on both sides or adjacent to the vicinity of ongoing projects. Therefore, the acquisition of the proposed land is due to the necessity and requirement of the project, which justifies the acquisition of the land.
2. The plots belonging to Mr Wang Gyamtso Bhutia has remained unutilised for many years. Therefore, the acquisition of then proposed land does not pose any problem in relation to the question of livelihood to the land owner or to any other tenant. Moreover, the land owner owns considerable portion of land in other locations which provides him and his family ample source of sustainable livelihood.
3. Regarding Late Chogyal's land, out of the total five plots of land, only two plots 1277 and 1281 have legal tenants, which were occupied by

Late Panchaman Kami and Late Buddhiman Kami, as per the record. The mentioned two plots are currently occupied by the descendants of the two, scattered in four households. Since, only the portion of land will be acquired, only one household out of four is likely to be dispossessed, hence, the question of mass displacement and rehabilitation is not anticipated in the present context. In the case of the displaced single household, the family is already in the process of shifting to the new model house allotted under CMRHM.

4. The development of the project at the present location presents itself a more economic advantage to the local population rather than draining out of resources. As the market expands the local small scale farmers can sell their products like, vegetable, poultry and dairy products in the local market as well as supply to the Police Headquarter.
5. There is tremendous scope for expansion and development of housing facilities as the population of the area increases due to migration from other parts of the state, in search of various business opportunities and as well as for the family members of the stationed police personnel. This can be the lucrative source of income for the locals. Although, the family quarters are proposed, it is expected to come in later phase only (Through telephonic conversation with Commandant Officer, 2nd IRBn).
6. There is also scope for development in transport and communication facilities in the area, as the centre need to facilitate coordination with the police department in all districts and the headquarter in Gangtok. This can have a very positive socio-economic implication to the local populace.
7. The establishment of the IRBn Headquarters in Manglay can be advantageous not only for the locals but for the state as a whole and hence is justified. There is potentiality of making quick accessibility

of the IRB personnel to all districts of Sikkim whenever the situation demands, due to its central location.

Section B

1. Despite all these positive implications, there are also few areas of concerns, which has also been raised by the Panchayat and local community, such as threat to the security of local girls, chances of increasing immoral activities. There are also environmental concerns with the increasing population pressure, in relation to sewage and solid waste managements. At the same time, managing and tapping water resources can be challenging to cater the population of two battalion headquarters. However, if proper planning and remedial measures are taken up as highlighted in the Social Impact Management Plan, then the concerns and issues can be addressed and mitigated. It is also true that the human and environmental concerns in case of the present land acquisition is minimal as compared to other big development projects.
2. In view of developmental initiatives being carried out in the vicinity under various schemes by the state and central government, there is the huge potentiality of enhancement of land values and development of other allied business activities in the foreseeable future. Therefore, the affected landowners, who will be losing a very valuable piece of land having lucrative prospects need to be remunerated in terms of fair rightful compensation for the land as well as their expectation and entitlement in terms of viable opportunities.
3. The four affected families who are the descendants of the legal tenants in the Late Chogyal's land are going to be affected. Of the four households, one household is going to be displaced while the remaining three households are going to be affected in terms of their

livelihood. Therefore, they deserve rightful compensation according to the nature and degree of the impact of land acquisition in their socio economic life.

Therefore, as per the assessment by the SIA team the project becomes feasible without much social and environmental cost as the social opportunities and benefits compensate or balance the social costs. Nonetheless, issues and concerns related to the assessment need to be addressed thoroughly through the relevant SIMP and rightful compensatory measures.

References

A. Books & Journals

- Banerjee, Parthasarathi. (2006): "Land Acquisition and Peasant Resistance at Singur", *Economic and Political Weekly*, 41(46), pp. 4718-20.
- Becker, Henk A. (1997): *Social Impact Assessment: Methods and Experience in Europe, North America and Developing World*, New York: Routledge.
- Bowles, Roy T. (1981): *Social Impact Assessment in Small Communities: An Integrated Review of Selected Literature*, Toronto: Butterworths.
- Burdge, R. J. (2004): *The Concepts, Process and Methods of Social Impact Assessment*, Middleton, WI: Social Ecology Press.
- Cernea, Michael M. (1996): *Impoverishment Risks and Livelihood Reconstruction: A Model for Resettling Displaced Population*, Washington, DC: Environment Department, The World Bank.
- Chambers, Robert. (1992): "Rural Appraisal: Rapid, Relaxed and Participatory", *IDS Discuss Paper 311*, Sussex: Institute of Development Studies.
- Datta, Amal. (1992): "Land and Ethnicity in Sikkim", *In Man in India* 72(2).
- (1994): "Ethnicity and Resource Management in Sikkim", in R.R. Dhamal (ed.), *The Himalayan Miscellany*. North Bengal University: Centre for Himalayan Studies.
- Dhamal, R.R. and D.J. Bhoumik. (1985): "Land Reforms in Sikkim", in S.K. Chaube (ed.) *The Himalayas*. Delhi: Sterling Publishers.
- Drall, N. (2013): *Facilitating Social Change*, Department of Information & Public Relations, Government of Sikkim.
- Dunlap, R. E. and Catton, W. R. Jr. (1979): "Environmental Sociology", *Annual Review in Sociology*, 5, pp. 243-73.
- Freudenburg, William R. (1986): "Social Impact Assessment", *Annual Review of Sociology*, 12, pp. 451-78.
- Freudenburg, William R. and Keating, Kenneth M. (1982). "Increasing the Impact of Sociology on Social Impact Assessment: Toward Ending the Inattention", *The American Sociologist*, 17(2), pp. 71-80.
- Gismondi, Michael. (1997): "Sociology and Environmental Impact Assessment", *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie*, 22(4), pp. 457-479.

- Gohain, Hiren. (2008): "Big Dams, Big Floods: On Predatory Development", *Economic and Political Weekly*, 43(30), pp. 19-21.
- Haq, Ehsanul. (2007): *Sociology of Population in India*, New Delhi: Macmillan India Ltd.
- James Petras and Tienchai Wongchaisuwan. (1993): "Free Markets, AIDS and Child Prostitution", *Economic and Political Weekly*, 28(11), pp. 440-42.
- Kitzinger, Jenny. (1995): "Introducing Focus Groups", *BJM: British Medical Journal*, 311(7000), pp. 299-302.
- Leurs, Robert. (1997): "Critical Reflections on Rapid and Participatory Rural Appraisal", *Development in Practice*, 7(3), pp. 290-93.
- Mahapatra, L.K. (1999): "Testing the Risks and Reconstruction Model on India's Resettlement Experiences", in Michael Cernea (ed.) *The Economics of Involuntary Resettlement: Questions and Challenges*, World Bank: Washington, DC.
- Majumder A. (2014): "Impact of Land Acquisition on Women: An Anthropological Case Study on Gokulpur, Paschim Medinipur (India)", *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies (IJIMS)*, 1(4), pp. 26-34.
- Mathur, Hari Mohan. (2013): *Displacement and Resettlement in India*, New York: Routledge.
- (2016): *Assessing Social Impacts of Development Projects: Experience in India and South Asian Countries*, Switzerland: Springer.
- Mohanty, Rajashree. (2011): Impact of Development Project on the Displaced Tribals: A Case Study of a Development Project in Eastern India, *Orissa Review*.
- Morgan, David L. (1996): "Focus Groups", *Annual Review of Sociology*, 22, pp. 129-52.
- Nakane, Chie. (1966): "A Plural Society in Sikkim: A Study of the Interrelations of Lepchas, Bhutias and Nepales", in C. Von Furer Heimendorf (ed.) *Caste and Kin in Nepal, India and Ceylon*. Bombay: Asia Publishing House.
- Sarkar, Abhirup. (2007): "Development and Displacement: Land Acquisition in West Bengal", *Economic and Political Weekly*, 42(16), pp. 1435-42.
- Singh, K. S. (ed.) (1993): *People of India: Sikkim*, Vol. No. XXXIX, Calcutta: Anthropological Survey of India.
- Sinha, A.C. (1975): *Politics of Sikkim*, Faridabad: Thompson Press.

- (1981): "Resource Distribution and Multiple Ethnic Identity in Sikkim", in C.V. Furor Haimendorf (ed.) *Asian Highland Societies in Anthropological Perspective*. New Delhi: Sterling Publishers.

B. Unpublished Work

- Thapa, Sandhya. (2002): *Ethnicity, Class, and Politics in Sikkim*, PhD Thesis (unpublished), Department of Sociology and Social Anthropology, University of North Bengal.

C. Official Documents

Census of India, 2011.

Census of Sikkim, 1891.

District Census Handbook, Sikkim, 2011.

National Environmental Policy Act (NEPA), 1969.

National Rehabilitation and Resettlement Policy (NRRP), 2007.

Notification No. 5A/SWD/WD dated 17th September, 2003, Government of Sikkim.

Notification No. 11/279/LR & DMD.ACQ/GOS dated 5th March, 2016, Government of Sikkim.

Notification No. 236/SW/251(3)/WD dated 15th June, 2000 published in Extraordinary Gazette No.94 Dated 11th April, 2001.

Notification No. 3/H dated 1st April, 1963, Home Department, Government of Sikkim.

Notification No. 85/SJEWD/WD dated 9th June, 2014, Government of Sikkim.

Notification No.18 (3) Home/75, Dated 6th of July, 1978, Home Department, Government of Sikkim.

Notification Ref. No. 34/DESM&E dated 6th of May, 2017, Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation (DESM&E), Government of Sikkim.

Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013.

Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2015, Second Ordinance (Amendment).

Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (Sikkim) Rules, 2015.

Sikkim Human Development Report (HDR), 2014.

State Socio-Economic Census, 2006, Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation (DESM&E), Government of Sikkim.

Statistical Journal 2013, Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation (DESM&E), Government of Sikkim.

Statistical Journal 2015, Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation (DESM&E), Government of Sikkim.

Annexure I:
Notification for conducting SIA, DESM&E

①

GOVERNMENT OF SIKKIM
DEPARTMENT OF ECONOMICS, STATISTICS, MONITORING & EVALUATION
CHURCH ROAD, GANGTOK - 737101
PHONE: 03592-202125

Ref. No.....34...../DESM&E

Dated: ..06..|05..|17

NOTIFICATION

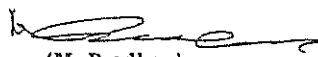
In exercise of the powers conferred under Right to Fair Compensation & Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement (RFCTLARR) (Sikkim) Rules, 2015, and vide Notification No. 03/LR&DMD/GOS/2017 dated 29/04/2017 issued by the Land Revenue & Disaster Management Department, the Social Impact Assessment Unit, Department of Economics, Statistics, Monitoring & Evaluation (DESM&E), Govt. of Sikkim, has been notified to conduct Social Impact Assessment (SIA) for the purpose of land acquisition by Sikkim Police, Govt. of Sikkim, at Ben Block, Tarku Revenue Circle, Namchi Sub Division of South District.

And whereas, in exercise of the powers conferred under section 6 of the RFCTLARR(Sikkim) Rules, 2015, the SIA Unit is pleased to select Dr. Sandhya Thapa & Team, Department of Sociology, Sikkim University for the purpose of conducting the Social Impact Assessment Study of the proposed land acquisition, details of which are enlisted below:

- (i) **Name of the project developer:** Sikkim Police, Govt. of Sikkim.
- (ii) **Land proposed for acquisition:** 2.35 Hectares in Ben Block, Tarku Revenue Circle, Namchi Sub Division of South District.
- (iii) **Timeline for the Social Impact Assessment and the final deliverables:** 4(Four) months from the date of issue of this notification. Final deliverables shall include: (i) the Project Feasibility Report; ii) the Project Impact Report; and (iii) Social Impact Management Plan for the Project and the Summaries of (i), (ii) & (iii) reports, as per section 7 of the (RFCTLARR) (Sikkim) Rules, 2015.
- (iv) **Social Impact Assessment Team:** Dr. Sandhya Thapa,
(Contact Information) Associate Professor,
Department of Sociology, Sikkim University
Email id : sthapa@cus.ac.in
Phone: 03592-231547
- (v) **Social Impact Assessment Unit:** Mrs. M Pradhan,
(Contact Information) Director,
DESM&E
email id : asstdir.desme-sik@gov.in

Also, it is made clear that any attempt at coercion or threat during the period of the Social Impact Assessment Study will render this exercise as null and void.

By Order.

(M. Pradhan)
Director
DESM&E
Govt. of Sikkim

Annexure II:

Letter from 3RD IRBn Commandant to DC, Namchi, South Sikkim

OFFICE THE COMMANDANT
3RD INDIA RESERVE BATTALION, SIKKIM
POLICE HEADQUARTERS

NO: 1481/CO/3RD IRBn

Dated: 22/09/2016

To

The District Collector
South Sikkim
Namchi, south Sikkim

Subject: Acquisition of additional land for the establishment of 2nd and 3rd India Reserve Battalion, Headquarters at manglay (Simchuthang) and Dumra, south Sikkim.

Sir,

Reference our earlier letter no.818/co/3rd irb/2015.dated 21.09.2015 it is once again informed you that the Police Department have acquired 33.94 hectares land for establishment of 2nd and 3rd India Reserve Battalion Headquarter at Manglay (Simchuthang) and Dumra, South Sikkim in which the construction has already begun.

The acquisition of additional land to complete the ongoing project of the conduction of 2nd and 3rd IRBn Headequarter at Manglay, South Sikkim, the following 3 (three) plots will have to be acquired as it is essential for the completion of the project. The police department had also earlier communicated these facts to the land revenue department and District Collector, South vide letter no.1481/CO/3rd IRB/2016 dated 14.05.2016 and 818/co/3rd IRB/2015, dated 21.09.2015 respectively.

01. Acquisition of 3 acres (approx) of land belonging to Mrs. Phimkim Bhutia, w/o Nipe Bhutia is necessary because the land falls in the middle of the land urgently acquired by the police department.
02. There is encroachment by police department in the plot of Late Palden Thondup the then Choyal of Sikkim which is being looked after by Shri Ram Bahadur Biswakarma. The area measures about 1.9 acres (approx) which also needs to be acquired.
03. For the construction of approach road the plot through which it runs measures upto 3(three) acres approx that need to be acquired from the land holding of Late Palden Thondop Namgyal the then Choyal of Sikkim.

You are therefore, requested to initiate the process for acquisition of above mentioned land holdings. Master site plan and schematic diagram(Xerox copy) is enclosed herewith for your kind reference please.

Commandant
3RD IRBN
Commandant
3rd India Reserve Battalion
Sikkim

- Copy to:
01. ADGP/AP for information
 02. CO, 2nd IRBn
 03. AD/Accts (PHQ)
 03. File

WDC
Pl. put up.
[Signature] 22/09/16

Annexure III:

Letter from DC, Namchi, South Sikkim to DESM&E

2/4

GOVERNMENT OF SIKKIM
OFFICE OF THE DISTRICT COLLECTOR
SOUTH SIKKIM
NAMCHI

visit us @www.southsikkim.nic.in
email dmnamchi-skm@nic.in

Tel No: 03595-263734
Fax: 03595-264734

REF. NO...310./DC(S)/1559

DATE...09/09/2016

To,

The Director General cum Secretary,
Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation,
(SIA Unit under the RFCTLARR Act, 2013)
Government of Sikkim,
Gangtok.

**Subject: Request for submission of cost for conducting Social Impact Assessment
for Land Acquisition.**

Sir,

The District Collectorate, South has received a request for acquisition of
Additional 2.3500 hectares of land from Police Department/ Agency, at Ben Block(s),
South District.

Details of the Project and land proposed for acquisition are enclosed (Copy of
Form A)

It is therefore requested to intimate the cost for carrying out the Social Impact
Assessment Study as prescribed under the Right to Fair Compensation and
Transparency in Land Acquisition Rehabilitation and Resettlement (RFCTLARR) Act,
2103 and the RFCTLARR (Sikkim) Rules, 2015, for claiming the same from the
Requiring Body.

Enclosed: Copy of Form A.

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
(District Collector)
District Collector
South District
Gangtok

Annexure IV:

Notice from Land Revenue & Disaster Management Department

GOVERNMENT OF SIKKIM
LAND REVENUE & DISASTER MANAGEMENT DEPARTMENT
MANAN BHAWAN
GANGTOK -737101

NO. 03/LR&DMD/GOS/2017

DATED: 29/04/2017.

NOTIFICATION

NOTICE UNDER SECTION 4(1) OF THE RFCTLARR ACT, 2013

Whereas, Sikkim Police, Government of Sikkim, proposes to acquire approximately 2.3500 hectares of land bearing plot no(s) 1277(P), 1278, 1279, 1280(P), 1281(P), 1272 and 1301/1441 under Ben Block, Tarku Revenue Circle, Namchi Sub-Division, South District, for the purpose of additional land for construction of 2nd and 3rd IRBn Headquarter.

And whereas, sub-section (1) of Section 4 of the Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013, hereinafter referred to as the said Act, states that a Social Impact Assessment of the acquisition being proposed is to be carried out in consultation with the concerned Panchayats/Municipality or Municipal Corporation, in the affected area;

And whereas, the State Government has vide Notification No.11/279/LR&DMD/ACQ/GOS dated 05.03.2016 published in the Official Gazette No.72 dated 12th March, 2016, identified the Department of Economics, Statistics, Monitoring and Evaluation, Government of Sikkim, under the Secretary, DESME as the Social Impact Assessment Unit for conducting the Social Impact Assessment Study for acquisition of land under the said Act;

Now therefore, in exercise of powers conferred under sub-section (1) of section 4 of the said Act, the State Government hereby directs the SIA Unit to carry out the Social Impact Assessment Study for the above-proposed acquisition, in the affected area. The SIA report must, amongst other matters, include the following:-

1. Assessment as to whether the proposed acquisition serves public purpose;
2. Estimation of affected families and number of families amongst them likely to be displaced;

3. Assessment of the extent of land, public and private houses, settlement and other common properties likely to be affected by the proposed acquisition;
4. Determination whether the extent of land proposed for acquisition is the absolute bare minimum needed for the project;
5. Determination whether land acquisition at an alternative place has been considered and found not feasible;
6. Study the social impacts of the project, nature and cost of addressing them and impact of these costs on the overall costs of the project vis-a-vis the benefit of the project.

The SIA Unit shall submit the Social Impact Assessment Study Report (Form II) and the Social Impact Management Plan (Form III), in duplicate, to the Secretary, Land Revenue and Disaster Management Department, not later than 6 months from the date of issue of this Notification, for evaluation by the Expert Group and publication in the Official Gazette.

By order.

Sd/-
(Tsegyal Tashi) IAS
SECRETARY,
LAND REVENUE AND D.M. DEPARTMENT,
GOVERNMENT OF SIKKIM, GANGTOK.
FILE NO: 1377-I /LR&DMD/ACQ/2016.

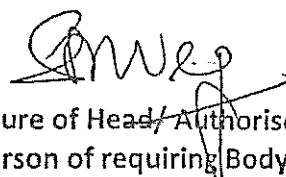
Annexure V:

Requisition form of land acquisition

FORM A
Form for requisition of land for Public Purpose for acquisition under the
RFCTLARR ACT, 2013
(To be submitted along with an Abstract of the Project proposed-Annexure)

1	Name of Department/ Agency/ Public Body	POLICE
2	Purpose for acquisition	Construction of 200 ft SIRSI HQ.
3	Revenue Block (S) where land is required	SOUTH (Nanglay)
4	District	SOUTH
5	Details of land and exact location	Nanglay (Sanchukay) at Dumng. (S) SKAM
6	Total area required/ proposed for acquisition	7.9 a cre.
7	Whether fund for acquisition available or not	NOT available
8	Particulars of existence of any monuments/ graveyard/ tombs/ religious structure on the land	-
9	Whether project for which land is proposed for acquisition falls under the category exempted for SIA and R&R of RFCTLARR Act, 2013 (Section 40)	Yes -
10	Whether Government approval for the proposed project and acquisition has been accorded	-NO-
11	Details of proposed project enclosed or not (Annexure)	Yes

Date: 16/3/16
Place: GANGTOK.

Signature of Head/ Authorised
person of requiring Body
Seal: DGT
CID & AP
PHQ

01-June-2016

Land Revenue and Disaster Management Department
Government of Sikkim

RECORDS OF RIGHT

परचा खतियान

खतियान को नम्बर	बहिन्यालको नाम उनको बाबुको नाम आत अति बन्ने अंक	बारी को नाम	धाराको नम्बर	BEN-NAMPHUJK सल्या			NAMCHI मरुङ्गा SOUTH जिल्ला			जम्मा	आत	हारादी	उजाना नर्सिने पने जम्माको परिमाण	जम्माको एक साल को उजाना	शेरिपय
				जम्माको रकम	जम्माको रकम	जम्माको रकम	जम्माको रकम	जम्माको रकम	जम्माको रकम						
१	बाङ ग्याम्पो छोर निद्रुप को आत भोदिपा स. सारम्	माले	१३०३	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०		
२	माले	माले	१३०३	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०		
३	माले	माले	१३०३	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०		

निर्वाहको

निर्वाहको

HEAD SURVEYOR
REVENUE & D.M Dept.
Namchi, South Sikkim

Sub-Divisional Magistrate
Namchi, South Sikkim

Page No. _____

Annexure VI:

Parcha Khatiyani of Wang Gyamtso Bhutia

Annexure VII A:
No Objection Certificate

OFFICE OF THE ADDITIONAL DIRECTOR GENERAL OF POLICE
PLANNING & MODERNIZATION
POLICE HEADQUARTERS
GANGTOK - 737101
Ph: 03592 220717 (C) 253281(F) Email: agpsom@sikkim.police.nic.in

No. 41/109/POL/Plg & Mod/2017

Dated: 08.07.2017

To
The Secretary cum PCE,
Building & Housing Department,
Government of Sikkim,
Gangtok

Sub: NOC from Palace

Sir

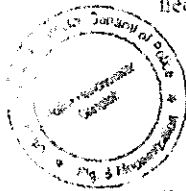
Kindly refer to cited subject above, Princess Hope Leezum Namgyal has given NOC for construction of approach road to the 2nd & 3rd IRBn Headquarters at Mangley.

2. A copy of the NOC issued is enclosed for reference and further necessary action at your end.

Thanking you.

Sd/-

(A. Sudhakar Rao) IPS
ADGP/Plg & Mod

Copy to:

1. Chief Engineer, Buildings
2. CO/3rd IRBn
3. File

Encl: As above.

(A. Sudhakar Rao) IPS
Additional Director General of Police
Planning & Modernization
(A. Sudhakar Rao, IPS)
Addl. Director General of Police
Planning & Modernization
PHQ, Gangtok

Annexure VII B:
No Objection Certificate

Hope Leezum Namgyal

08.07.2017

To:
Mr. A. Sudhakar Rao, IPS,
Additional Director General of Police,
Planning & Modernization.

Sub: NoC for Road Construction, Mangley Bazaar

Dear Sir,

As per your letter No. 75/0977/POL.PLG & MOD.2017 dated 08.07.2017 requesting for permission to construct a permanent road on our property, and since as you have assured that the process for acquisition is already underway by the district administration;

We have No Objection to the Building and Housing department, who are executing the construction work, to construct a permanent approach road of approximately 400 metres from the main road of Mangley Bazaar for the benefit of the expansion of the Sikkim Police and the establishment of the 2 (two) battalions of Indian Reserve being raised.

Thank you for your great service and with best wishes,

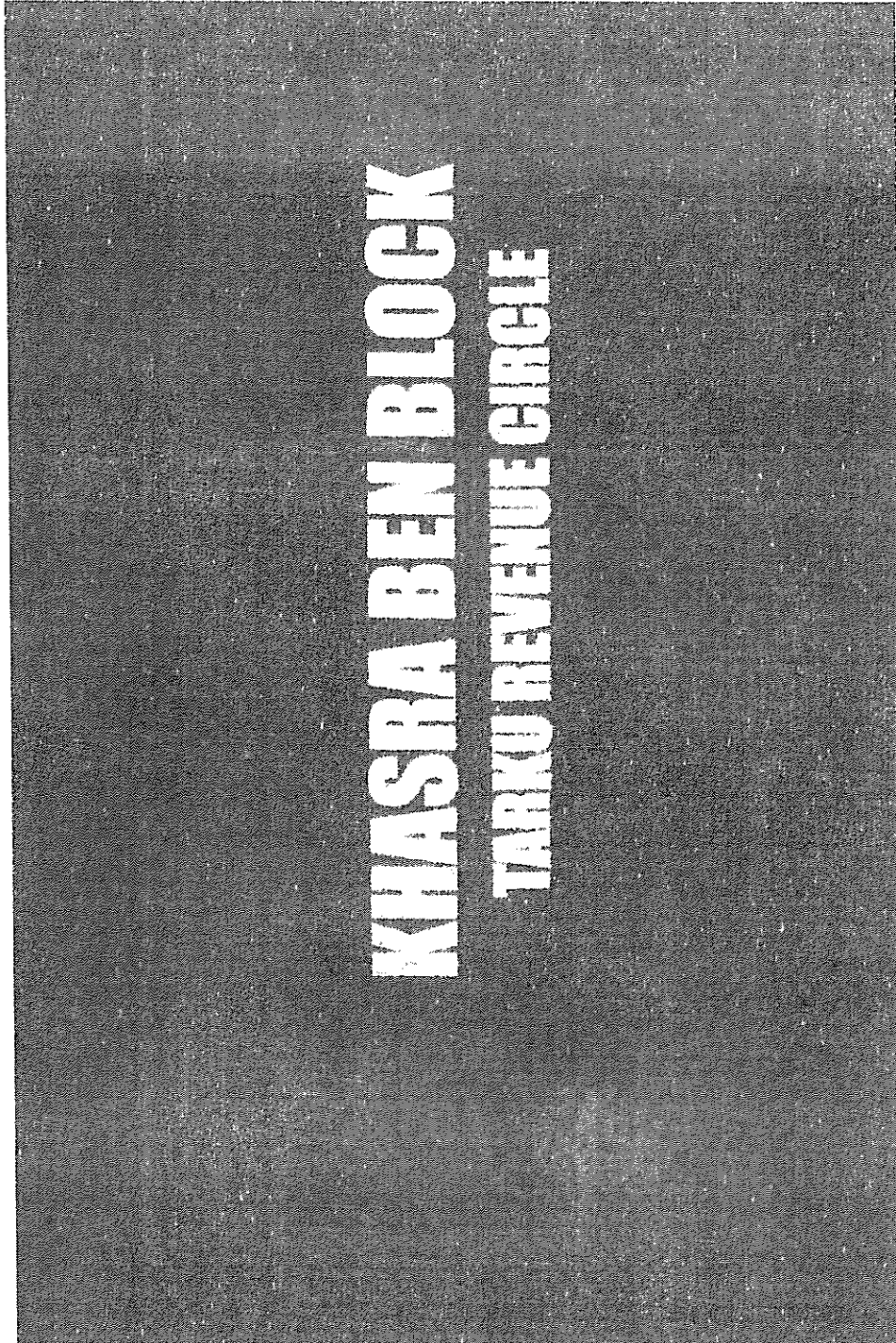
Hope Leezum Namgyal

Hope Leezum Namgyal

Cc: Mr. Adup Tsering,
Estate Manager

Annexure VIII:

Khasra of Ben Block, Tarku Revenue Circle

Annexure VIII B:
Plot No. 1301/1441

सूचनाओं का संख्या	सूचनाओं का नाम	उत्पत्ति	परा	संविधानिक नाम उपरोक्त सूचनाओं के नाम जान और यमन का नाम	जमिन का दर्जा	जमा	क्षेत्रफल	ब्लॉक	गाँव	हस्ताक्षर	संविधानिक संविधान	सी	संविधान	संविधान	संविधान	संविधान	संविधान	
1	पान्थ	4900	8	पुष्प कुमारी छोरी पुष्प बाबुर को जान जान छोरी सा. सा. देह	सूचना 3	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके	०८०० मके
2	पान्थ	5000	1	हिमा देवी पत्नी हिल बाबुर को जान जान छोरी सा. सा. देह	सूचना 3	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके
3	पान्थ	3700	3	निर्मल छोरी पुष्प को जान जान भौटिया सा. सा. देह	सूचना 2	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके	५८२० मके
4	पान्थ	4800	0	महेश कुमार छोरा पुष्प निड को जान जान देह सा. सा. देह	सूचना 2	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके	०६८० मके
5	पान्थ	4300	1	डिवाड पान्थ छोरी पुष्प निड को जान जान भौटिया सा. सा. देह	सूचना 3	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके	४४८० मके
6	पान्थ	4300	6	डिवाड पान्थ छोरी पुष्प निड को जान जान भौटिया सा. सा. देह	सूचना 2	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके
7	पान्थ	2500	1	पान्थ पान्थ छोरी पुष्प निड को जान जान भौटिया सा. सा. देह	पान्थ	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके	६४८० मके
8	पान्थ	3200	1	जन्मद विभागा संविधान संविधान देह	सूचना 1	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके	०९८० मके

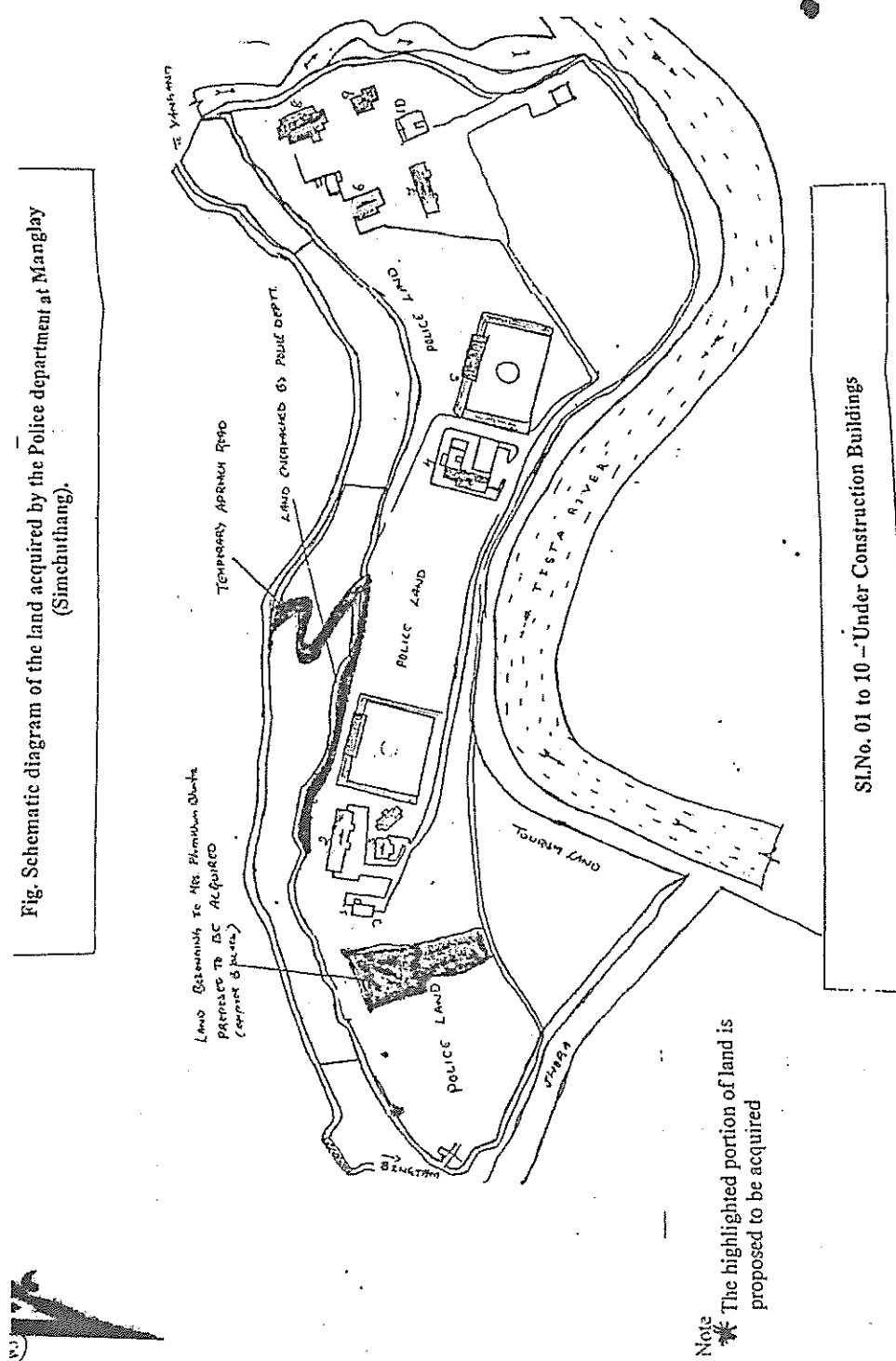
Annexure VIII C:

Plot Nos. 1277, 1278, 1279, 1280, and 1281

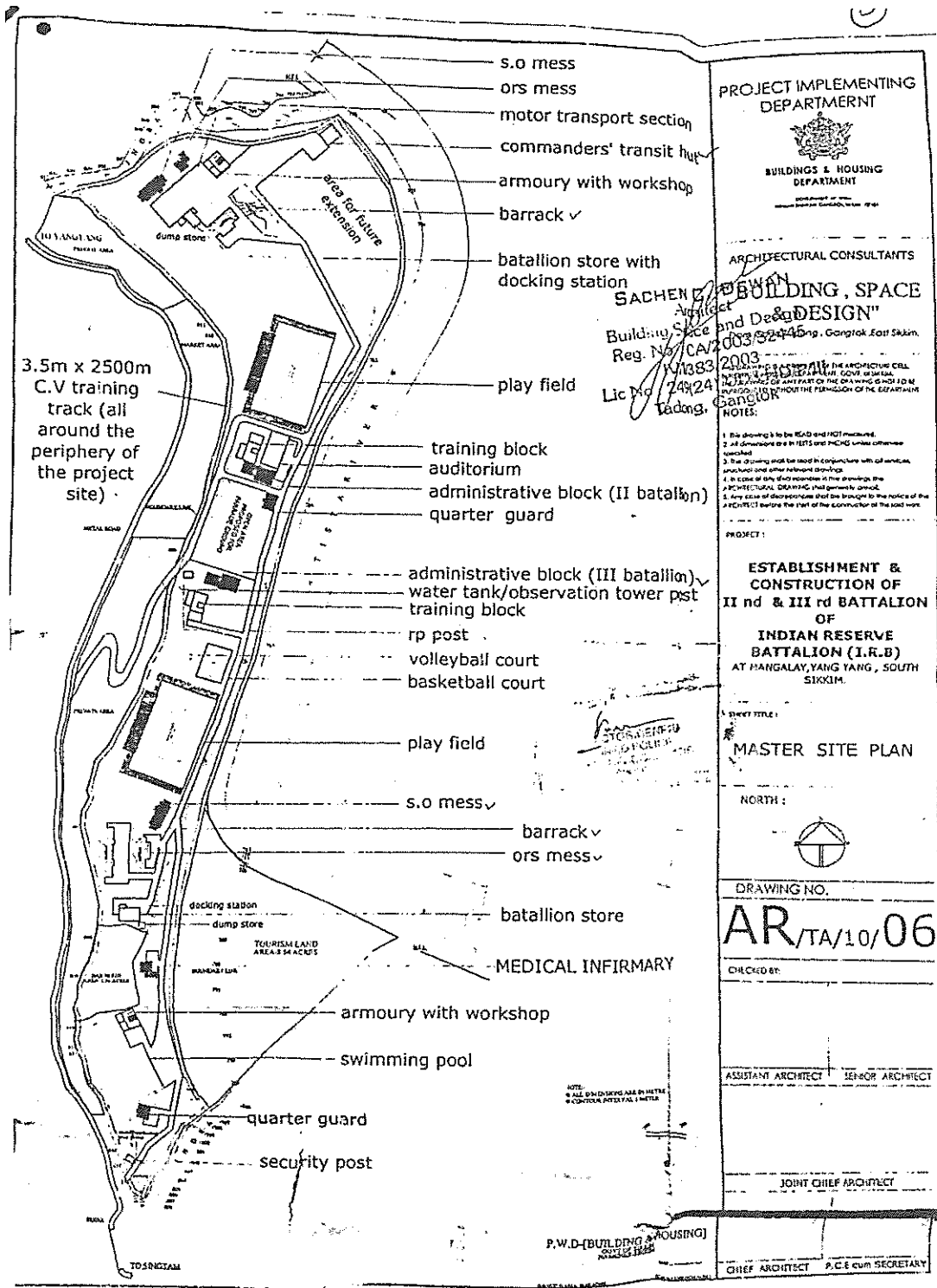
क्र.सं.	वारी को नाम	उत्पत्ती	परा	विलेखको नाम उपको बाबुको नाम जाल अति बटने टाउ ५ पाल्देन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	अतिन को दर्ता	मन्मा	परमल	बागो	बाग	इलाहीको	नमिनेको परिमाण	रो उपको	सकार	केबिपत्र
१२७७	माले	२	२	२६००	६ मुजबरो ।	७ ३३४० मके	८ मके	९ हेक्टर	१० हेक्टर	११ हेक्टर	१२ हेक्टर	१३ हेक्टर	१४ हेक्टर	१५ केबिपत्र
१२७८	माले	१२		२६००	पान्थेन ।	४९८० मके	पात				४९८०			पुनिलेखार जुम छोरा अजीलार कामी सा.दे.
१२७९	माले	०		२६००	पान्थेन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	५४९० मके	पात				५४९०			पुनिलेखार मककुपु छोरा मन्म जाल छोरी सा.दे.
१२८०	माले	२		२६००	पान्थेन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	७२५० मके	मके				७२५०			पुनिलेखार पर पर(1) पकरल भकतरा को जाल कामी सा.दे.
१२८१	माले	२६००		२६००	पान्थेन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	०४२० मके	मके				०४२०			
१२८२	माले	२६००		२६००	पान्थेन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	३१०० मके	मके				३१००			
१२८३	माले	२६००		२६००	पान्थेन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	२५०० मके	मके				२५००			पर पुनिलेखार पुनिलेखार छोरा पर जाल कामी सा.दे. पर (1)
१२८४	माले	२६००		२६००	पान्थेन धेनुप नामपाल छोरा दारी नामपाल को जाल जाल भोटिया सा. सा. गन्तीक	२९८० मके	मके				२९८०			पुनिलेखार पर पर(1) विजयकुपु धनु ली जाल लीपु सा.दे.

Annexure IX:

Schematic Diagram of Land to be acquired by the Police Department

**Annexure X:
Master Site Plan of the Proposed Project**

Annexure XI:

Information of tentative population estimation of 2nd IRBn

OFFICE OF THE COMMANDANT
3RD INDIA RESERVE BATTALION
POLICE HEADQUARTERS, GANGTOK

NO: 360 /CO/3RDIRBn

Dated:21.08.2017

To,

Dr. Sandhya Thapa & Team
Social Impact Assessment
DESM&E, Gangtok.

Madam,

Place below is the official information requested by SIA team regarding social impact assessment (SIA) for the purpose of Land Acquisition by Sikkim Police, Government of Sikkim for establishment of 2nd & 3rd IRBn headquarters at Ben Block, Tarku Revenue Circle, Namchi , Sub-Division of South Sikkim.

1	Tentative estimated no. of administrative staffs and officials	20
2	Estimated IRB personnel to be stationed at a time.	350
	TOTAL	370

Commandant
3RD IRB
Commandant
3rd India Reserve Battalion
Sikkim

Annexure XII:

Information of tentative population estimation of 3rd IRBn

Sandhya Thapa <sthapa@cus.ac.in>

Re: Fwd:

2 messages

Prawin Gurung <prawingurung@yahoo.com>
Reply-To: Prawin Gurung <prawingurung@yahoo.com>
To: Sandhya Thapa <sthapa@cus.ac.in>

Thu, Aug 24, 2017 at 1:03 PM

Madam,

I am replying to both the questions pertaining to 2nd IR Bn combined as under.

The total sanctioned strength of the battalion is 1007 which includes officers and men of various ranks and also some civilian staff of accounts and administrative section and medical. One company consists of about 110 personnel. So far 7 companies have been raised and rest of the Companies will be raised in future in phased manner.

It will not be possible to say exactly how many personnel will be stationed at the battalion HQ at any given point of time because it is determined by the number of companies deployed for various duties who remain out of the HQ. But one company which is called HQ Coy/Try Coy plus about 100 other personnel will always remain in the HQ. That means about 250 personnel will constantly remain posted at the BHQ. There can be a situation arising out of non deployment or withdrawal of force in which there can be more than 250 personnel at the BHQ. Say for example if one company is withdrawn and closed to BHQ there will be about 100 additional personnel.

In case of further query or clarification the undersigned may be contacted on [REDACTED] please.

Yours sincerely,

Prawin Gurung
Commandant
2nd IR Bn

On Thu, 24/8/17, Sandhya Thapa <sthapa@cus.ac.in> wrote:

Subject: Fwd:
To: prawingurung@yahoo.com, coirb2@sikkimpolice.nic.in
Date: Thursday, 24 August, 2017, 7:06

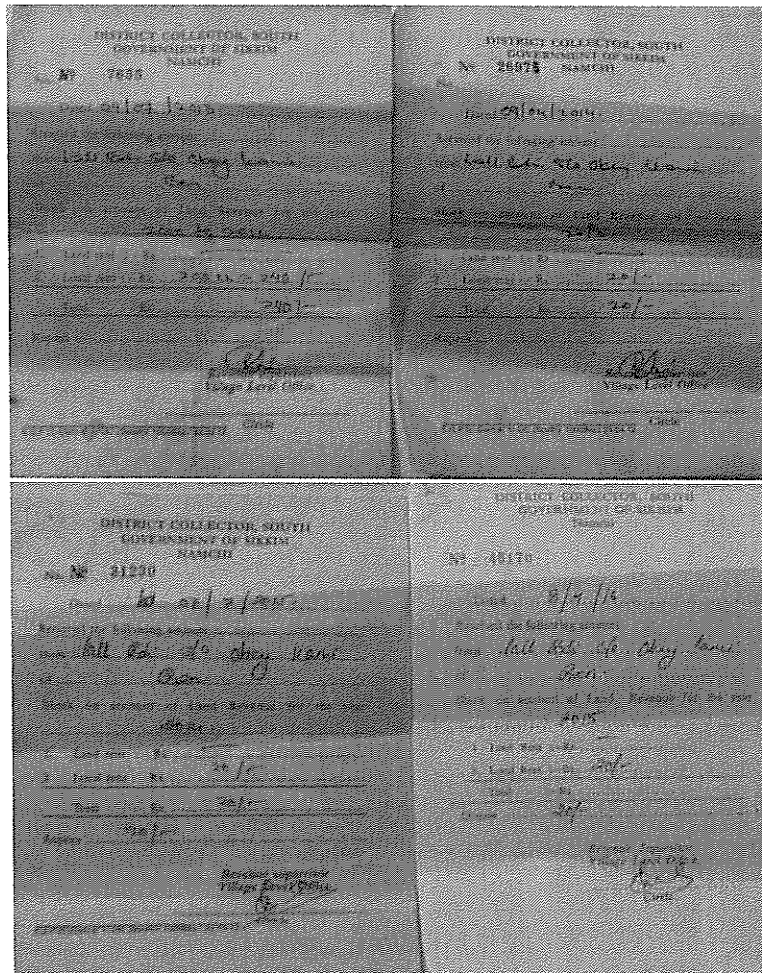
Annexure XIII:

Land tax receipt of Mrs. Geeta Biswakarma & Nawraj Biswakarma

Nanchi		DISTRICT COLLECTOR, SOUTH GOVERNMENT OF BIHAR Nanchi	
N ^o	08139	N ^o	49302
Dated 21/11/2010		Dated 19 th Nov 2010	
Received the following amount		Received the following amount	
from	Geeta and Nawraj Kumar	from	Nawraj and Geeta Kumar
of	Nanchi	of	Bara Mangley
Block on account of Land Revenue for the year		Block on account of Land Revenue for the year	
	2010-11		2010-11
1. Land Rent -Rs.		1. Land Rent -Rs.	
2. Local Rent -Rs.		2. Local Rent -Rs.	
Total -Rs.		Total -Rs.	
Rupers		Rupers	
Revenue Supervisor Village Level Office. Circle		Revenue Supervisor Village Level Office Bara Mangley Nanchi South Bihar	

Annexure XIV:

Land tax receipt of Mr. Lall Bahadur Biswakarma

Annexure XV

Parcha Khatiyan of Pancharam Kami

पंचराम खतियान

जिल्ला, सिन्धु राज्य सफलातः तम २०१३ फिदिम १० २०१३

पञ्चराम नाम तम उपनाम पञ्चराम खतियान	पञ्चराम खतियान			वर्ग १	वर्ग २	वर्ग ३	वर्ग ४	वर्ग ५	वर्ग ६	वर्ग ७	वर्ग ८	वर्ग ९	वर्ग १०	वर्ग ११	वर्ग १२	वर्ग १३	वर्ग १४	वर्ग १५	वर्ग १६	वर्ग १७	वर्ग १८	वर्ग १९	वर्ग २०
	पञ्चराम खतियान	पञ्चराम खतियान	पञ्चराम खतियान																				
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१
२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४
५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६
७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७
८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८
९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९
१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०

ATTESTED
Attestation Officer
Jury of Sindh
Govt. of Sindh, Karachi

माङले, दक्षिण जिल्ला, सिक्किममा दोस्रो र तेस्रो आइआरबी
मुख्यालय निर्माणका लागि भूमि अधिग्रहणको

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन

एसआइए टोली

डा. सन्ध्या थापा

डा. स्वाति ए. सचदेव

डा. इन्दिरा खाङ्गेम्बाम

युमनाम सूर्यजीवन

समाजविज्ञान विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन एकाइ

आर्थिक, साङ्ख्यिकी, निगरानी तथा मूल्याङ्कन विभाग

सिक्किम सरकारसमक्ष प्रस्तुत

दक्षिण सिक्किमअन्तर्गत माडलेमा दोस्रो र तेस्रो आइआरबीएन मुख्यालय निर्माणको निम्ति भूमि
अधिग्रहणबारे

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन

एसआइए टोली

डा. सन्ध्या थापा

डा. स्वाति ए सचदेव

डा. इन्दिरा खाङ्गेम्बाम

युम्माम सूर्यजीवन

समाजविज्ञान विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन एकाइ

आर्थिक, साङ्ख्यिकी, निगरानी तथा मूल्याङ्कन विभाग

सिक्किम सरकारसमक्ष प्रस्तुत

सिक्किम सरकार

आर्थिक, साङ्ख्यिकी, निगरानी तथा मूल्याङ्कन निर्देशालय

चर्च रोड, गान्तोक - ७३७१०१

फोन : ०३५९२-२०२१२५

सन्दर्भ सङ्ख्या : २७८/डीईएसएम एवं ई

मिति : ११/०९/२०१७

प्रमाणपत्र

सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत माडलेमा दोस्रो र तेस्रो आइआरबीएन मुख्यालय निर्माणका लागि भूमि अधिग्रहणको सम्बन्धमा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययन अधिसूचना सङ्ख्या ३४/डीईएसएम एवं ई, मिति ६ मई, २०१७ अनुपालन गर्दै तयार पारिएको प्रमाणित गरिन्छ। एसआइए टोलीको समन्वयन डा. सन्ध्या थापा, सह-प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा गरिएको थियो। यो प्रतिवेदन भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनःस्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति तथा पारदर्शिता (आरएफसीटीएलएआरआर) (सिक्किम) नियम, २०१५ (अधिसूचना सङ्ख्या ०३. एलआर एवं डीएमडी/जीओएस/२०१७, मिति २९ अप्रेल, २०१७) अन्तर्गत दिशानिर्देशको आधारमा तयार पारिएको छ। एसआइए टोलीद्वारा प्रतिवेदन श्रीमती एम. प्रधान, निर्देशक, डीईएसएम एवं ई, सिक्किम सरकारको नेतृत्वमा रहेको एसआइए एकाइलाई बुझाइएको छ।

एसआइए टोलीका सदस्यहरू :

१. डा. सन्ध्या थापा (परियोजना समन्वयक)
२. डा. स्वाति ए सचदेव (सदस्य)
३. डा. इन्दिरा खाङ्गेम्बाम (सदस्य)
४. युम्माम सूर्यजीवन (सदस्य)

(श्रीमती एम. प्रधान)

निर्देशक

डीईएसएम एवं ई

सिक्किम सरकार

समाजविज्ञान विभाग, समाज विज्ञान सङ्काय
सिक्किम विश्वविद्यालय
जोरधारा, ५ माइल, तादोड, गान्तोक, सिक्किम

मिति : ९ अक्टोबर, २०१७

घोषणा

सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत माडलेमा दोस्रो र तेस्रो आइआरबीएन मुख्यालय निर्माणका लागि भूमि अधिग्रहण सम्बन्धी सामाजिक प्रभाव आकलन प्रतिवेदन डा. सन्ध्या थापा, डा. स्वाति ए सचदेव, डा. इन्दिरा खाङ्गेम्बाम अनि युम्माम सूर्यजीवन रहेको एसआइए टोलीद्वारा तयार पारिएको यहाँ घोषणा गरिन्छ। यो प्रतिवेदन भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनःस्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति तथा पारदर्शिता (आरएफसीटीएलएआरआर) (सिक्किम) नियम, २०१५ अन्तर्गत एसआइए निर्देशिकाको दिशानिर्देश अनुपालन गर्दै तयार पारिएको छ। आकलनले प्रस्तावित भूमि अधिग्रहण अनि परियोजनाको कारण आइपर्ने विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक जटिलता तथा सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजना (एसआइएमपी) -बारे विस्तृत परिदृश्य प्रस्तुत गर्दछ।

प्रतिवेदनको सत्यनिष्ठाका साथै हितधारकहरूको तटस्थ यथास्थिति कायम गर्न एसआइए टोलीलाई विभिन्न हितधारकद्वारा उपलब्ध गराइएका जानकारीहरू सामेल गर्दै यो प्रतिवेदन तयार पारिएको छ। तथापि, एसआइए टोलीको जानकारी बाहिर उपलब्ध नगराइएका जानकारीको कारण कुनै प्रकारको विवाद उत्पन्न भए टोली त्यसको निम्ति जिम्मेवार ठहरिनेछैन।

(डा. सन्ध्या थापा)

(डा. स्वाति ए सचदेव)

(डा. इन्दिरा खाङ्गेम्बाम)

(युम्माम सूर्यजीवन)

आभार

वर्तमान सामाजिक प्रभाव आकलन (एसआइए) प्रतिवेदन विभिन्न हितधारकको समन्वयन र सहयोगको परिणाम हो। एसआइए टोलीको तर्फबाट सबैलाई म आन्तरिक हृदयबाट आफ्नो बहुमूल्य योगदानको सराहना गर्दै कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

शुरुमा, म श्रीमती एम. प्रधान, निर्देशक, डीईएसएम एवं ईप्रति वर्तमान एसआइए सम्पन्न गर्ने अभिभारा प्रदान गरेकोमा तथा सबै आवश्यक सूचना अनि सहयोग प्रदान गरेवापत् डीईएसएम एवं ई, एसआइए एकाइका सहायक निर्देशक श्री कर्म रिज्जिड साथै साङ्ख्यिकी निरीक्षकद्वय श्री दीपेश शर्मा अनि श्री सोनामजाडपो भोटियाप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु।

यसका साथै श्री सुधारकर राव (आइपीएस) एडीजीपी, नियोजन तथा आधुनिकीकरण, क्रमशः श्री प्रवीण गुरुड (आइपीएस) तथा श्री एसटी टोन्योट (एसपीएस), कमाण्डेन्ट, दोस्रो तथा तेस्रो आइआरबीएनका साथै विभिन्न ओहदामा रहेका अन्य अधिकारीहरूप्रति सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर दिनका साथै आवश्यक दस्तावेजहरू उपलब्ध गराइदिएकोमा कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु। यसरी नै तेस्रो आइआरबीएनकी एसएपी श्रीमती विष्णुकुमारी राईप्रति कुनै पनि समय उपलब्ध रहनका साथै फोन कलहरूको जवाफ र सबै प्रश्नको उत्तर दिन तत्पर रहेवापत् कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

सबै पञ्चायत सदस्य जस्तै श्रीमती सरूमाया कामी (उपसभापति), श्री बीरबहादुर सुब्बा (सचिव) तथा अन्य सदस्यहरू - सुश्री मीरा राई, सुश्री प्रेमकला छेत्री, सुश्री छिरिड भोटिया तथा श्री पूर्णदास राईलगायत आरएमडीडीका अधिकारीहरूसँग बेन नाम्प्रक जीपीयुको ग्राम प्रशासनिक केन्द्रमा विस्तृत रूपमा केन्द्रित समूहगत चर्चा-परिचर्चाको व्यवस्था गरिदिनेवापत् पञ्चायत सभापति श्री सोनामओङ्गेल भोटिया विशेष सराहनाका पात्र बन्दछन्। आफ्नो प्रतिक्रियाको निमित्त, आफ्नो भावी योजना, विचार अनि ज्ञानबारे बताउन हामीले अन्तरक्रिया गरेका गाउँलेहरूका साथै सम्बन्धित राजस्व सर्वेक्षक श्री किरण कार्कीडोलीप्रति, जसले जमीनको सम्बन्धमा जटिलताबारे बुझाउनका साथै स्थलगत भ्रमण गराउँदै छुट्टीका समय पनि धेरैपटक शङ्काहरू स्पष्ट पार्न सहयोग गरेकोमा म सबैलाई आन्तरिक हृदयबाट धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु।

विस्तृत अन्तरवार्ताका साथै स्वर्गीय छोग्याल पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको स्वामित्व रहेको जमीनबारे सबै विस्तृत जानकारी उपलब्ध गराइदिएकोमा स्वर्गीय छोग्याल पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको निजी सम्पदाका सम्पदा प्रबन्धक श्री आदुप टी. भोटिया, एसपीएस (अवकाशप्राप्त) प्रति विशेष कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

यसका साथै सबै प्रतिवादीहरू - प्रभावित जमीनधनी श्री वाङ्ग्याम्छो भोटिया अनि उनका सुपुत्र श्री कर्मग्याम्छो भोटियाप्रति सहयोगका साथै सबै सामाजिक-आर्थिक विवरण उपलब्ध गराएवापत् कोटि-कोटि धन्यवाद दिन चाहन्छु। माडले क्षेत्रमा स्वर्गीय छोग्यालको जमीन रेखदेख गर्ने श्री धनबहादुर सुब्बाले जमीनको विवरण उपलब्ध गराउनका साथै वैधानिक अधियारीका वंशज, जस्तै श्रीमती शर्मिला विश्वकर्म, गीता विश्वकर्म, नवराज विश्वकर्म

अनि लालबहादुर विश्वकर्मको पहिचान गर्न धेरै सहयोग पुऱ्याएका छन्। टोलीद्वारा स्थलगत कार्यको समय गहन अन्तरक्रिया अनि सहयोगको निम्ति उनीहरू सबैप्रति म आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु।

यसै गरी नैतिक सहयोगको निम्ति समाजविज्ञान विभागका सहायक प्राध्यापक सुश्री सोना राई, श्री शङ्करनारायण बाघ, आफ्नो टिप्पणी, प्रतिक्रियाका साथै आवश्यक सूचना उपलब्ध गराएकोमा मेरा भाइ श्री विजय थापा, विविध दायित्त्व निर्वाह गर्दै मलाई सहयोग पुऱ्याएकापत् सुश्री क्लाउडिना राई अनि सामुएल गजमेरप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

अन्त्यमा, मेरो टोलीका सदस्यहरू डा. स्वाति ए सचदेव, डा. के इन्दिराप्रति दल भावना, बहुमूल्य योगदान अनि नैतिक सहयोगको निम्ति सदा ऋणी रहनेछु। यसका साथै समाजविज्ञान विभागका विद्यावारिधि अध्येता श्री युम्माम सूर्यजीवनले शुरुदेखि अन्तिम घडीसम्म, स्थलगत दौडाहादेखि लिएर आफ्नो पूर्व बाध्यता हुँदाहुँदै पनि लेखनको सम्पूर्ण प्रक्रियाको सन्दर्भमा देखाएका अप्रत्याशित प्रतिबद्धता, समर्पण अनि जवाफदेयताद्वारा पुऱ्याएको योगदानको सदर नगरे मैले आफ्नो नैतिक जिम्मेवारी पूरा गर्न विफल बनेको ठहरिनेछ। म उनीप्रति सदा ऋणी रहनेछु र प्रतिवेदन तयार पार्न उनले देखाएको निष्ठा, धैर्यता, अध्यवसायको सराहना गर्न सुहाउने त्यस्तो कुनै शब्द पर्याप्त नरहेको महसुस गर्दछु।

डा. सन्ध्या थापा

कार्यकारी सारांश

सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कनले (एसआइए) कुनै पनि प्रकारको विकास परियोजनाका लागि भूमि अधिग्रहणले ल्याउने सामाजिक-सांस्कृतिक अनि आर्थिक प्रभाव बुझ्न प्राथमिक रूपमा लक्षित दुवै नियत अनि अनियत सामाजिक परिणामका प्रक्रियाहरूको विश्लेषणका साथै विविध प्रकारका प्रभावको मूल्याङ्कन बुझाउँदछ। भारतमा भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति अनि पारदर्शिताको अधिकार ऐन, २०१३ अन्तर्गत एसआइए अनिवार्य बनाइएको छ भने यस ऐनलाई २०१५ मा थप संशोधन गरिएको छ। सिक्किम राज्यमा, सिक्किम भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति तथा पारदर्शिताको अधिकार (सिक्किम) नियम, २०१५ अनुपालन गर्दै कुनै पनि प्रकारको सार्वजनिक वा निजी रूपमा लगानी गरिने विकास परियोजनाका लागि भूमि अधिग्रहणको सन्दर्भमा एसआइएलाई अनिवार्य बनाइएको छ।

वर्तमान सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कन अध्ययन, सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत नाम्ची महकुमा, तार्कू राजस्व परिचक्रमा पर्ने बेन खण्डको माडलेमा दोस्रो र तेस्रो भारतीय रिजर्भ बटालियनको (आइआरबीएन) मुख्यालय निर्माणको निम्ति भूमि अधिग्रहणको सन्दर्भमा गरिएको हो। अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित भूमि वा जमीन २.३५ हेक्टर रहेको छ, जुन खतियान सङ्ख्या १२७७(पी), १२७८, १२७९, १२८०(बी), १२८१(पी), १२७२, १३०१/१४४१ गरी सातवटा टुकामा विभाजित रहेका छन्। उक्त सात टुक्रा जमीनका मालिक दुईजना छन् – पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्याल (१२७७(पी), १२७८, १२७९, १२८०(बी), १२८१(पी)) तथा रहल दुईवटाका (१२७२, १३०१/१४४१) मालिक श्री वाङ्ग्याम्छो भोटिया हुन्। प्रभावको मूल्याङ्कन अध्ययन जमीन अधिग्रहणका साथै परियोजनाको उक्त क्षेत्रमा सम्भावित सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक प्रभाव लगायत यसका कारण कुनै परिवार विस्थापित हुनेछ वा छैन भन्नेबारे मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यका साथ सम्पन्न गरिएको थियो। यसका साथै प्रभावित परिवारहरूको सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमि, उनीहरूको आजीविकाको स्वरूपका साथै रणनीति अनि उनीहरूको सामाजिक-आर्थिक जीवनमा परियोजनाको प्रभाव वा असर वर्णन गर्ने कोशिश अध्ययनमा गरिएको छ। यसका साथै परियोजनाको सम्बन्धमा हितधारकहरूको अवधारणा बुझ्न र सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजनामा उनीहरूको विचारलाई सामेल गर्ने दिशामा पनि अध्ययन परिलक्षित छ।

मूल्याङ्कन दुवै प्राथमिक अनि द्वितीयक स्रोतहरूबाट जुटाइएका जानकारीहरूमा आधारित छ। भू-राजस्व तथा आपदा प्रबन्धन विभाग (एलआर एवं डीएमडी), सिक्किम सरकारका साथै तार्कू राजस्व परिचक्रको ग्राम स्तरीय अधिकारीको (भीएलओ) कार्यालयबाट प्राप्त द्वितीयक वा अतिरिक्त जानकारीले प्राथमिक सूचना वा जानकारी जुटाउन मार्गदर्शन गरेको थियो, जुन व्यापक रूपमा कैयौँपटकको स्थलगत भ्रमणका साथै प्रभावित परिवारहरूसँग, दुवै जमीनधनी अनि कुतियादारहरूसँगको अन्तरवार्ताबाट जुटाइएको थियो। प्रभावित परिवारसँग अन्तरवार्ता, उनीहरूको स्थितिलाई ध्यानमा राख्दै दुवै संरचनागत तथा अनौपचारिक वार्तालापद्वारा लिइएको थियो। परस्पर रूपमा अन्तरवार्ताको निम्ति उपलब्ध नरहेकाहरूसँग टेलिफोन अन्तरवार्ता पनि लिइएको थियो। यसका अतिरिक्त,

स्थानीय जनसमुदायसँग केन्द्रित समूहगत चर्चा (एफजीडी) अनि सहभागितामूलक ग्रामीण निरूपणको (पीआरए) माध्यमद्वारा पनि जानकारी जुटाइएको थियो। द्वितीयक स्रोतका लागि, एसआइएसित सम्बन्धित विभिन्न साहित्यबाट सन्दर्भ र समीक्षा जुटाइएको थियो। आधिकारिक द्वितीयक सूचना डीईएसएम एवं ई, भू-राजस्व तथा आपदा प्रबन्धन विभाग, प्रहरी विभागको दोस्रो र तेस्रो आइआरबीएन कार्यालय, तथा ग्राम पञ्चायत स्तरमा काम गर्ने अधिकारीहरू लगायत भीएलओको कार्यालय अनि अन्य हितधारकबाट बटुलिएको थियो।

स्थलगत भ्रमणको आधारमा, आधिकारिक रूपमा बेन खण्डको खसामा श्री गोविन्दप्रसाद छेत्री कुतियादारको रूपमा दर्ता भए तापनि, श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको खेतीयोग्य जमीन, धेरै वर्षदेखि बाँझो रहेको र कसैको अधीनमा नरहेको प्रकाशमा आयो। यस अर्थमा, उक्त प्रस्तावित जमीनको अधिग्रहणले न त जमीनधनी न कुतियादारको आजीविकालाई कुनै प्रकारको असर पार्ने देखिएन। यसका साथै, जमीनधनीको अन्य स्थानमा धेरै मात्रामा जमीनले उनका साथै उनको परिवारलाई दिगो आजीविकाको स्रोत प्रदान गरिरहेको थियो। दोस्रो, स्व. छोग्यालको जमीनको सम्बन्धमा, वर्तमान जमीन अधिग्रहणले राज खानदानलाई कुनै प्रकारको प्रतिकूल प्रभाव पार्नेछैन कारण उनीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा जमीनको उपभोग गरिरहेका छैनन् भने सबै सम्बन्धित परिवारका सदस्यहरू सामाजिक अनि आर्थिक रूपमा सम्पन्न रहेका छन्। तथापि, दुवै जमीनधनीले धेरै भावी सम्भावना बोक्ने बहुमूल्य जमीन गुमाउने हुँदा न्यायोचित अनि उपयुक्त क्षतिपूर्तिको अपेक्षा राखेका छन्।

कुतियादारहरूको सन्दर्भमा भने, कूल पाँचवटा जमीनको टुकामध्ये, केवल दुईवटामा अर्थात् १२७७ र १२८१ मा कानूनी कुतियादार रहेका थिए, जुन भूमि सर्वेक्षण १९७८-७९ अनुसार क्रमशः स्व. पञ्चराम कामी तथा स्व. बुद्धिमान कामीको अधीनमा रहेका थिए। उपरोक्त दुईवटा जमीनमा चार परिवार बसोबासो गर्दछन्, जो ती दुई कुतियादारका सन्तान हुन्। यी दुई जमीनको टुक्राबाट केही अंश मात्र अधिग्रहण गरिने हुँदा, सम्बन्धित राजस्व सर्वेक्षकअनुसार, ती चार परिवारमध्ये, सम्पर्क सडकको नजिक रहेका एकजना परिवार मात्र विस्थापित हुनजानेछन्। यसो हुँदा वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा, व्यापक परिमाणमा विस्थापित हुने सम्भावना छैन। विस्थापित हुने एक परिवारको सन्दर्भमा पनि, उक्त परिवार सीएमआरएचएम अन्तर्गत प्रदान गरिएको नयाँ घरमा सर्ने प्रक्रियामा छन्। रहल तीन परिवार विस्थापित नहुने देखिए तापनि उनीहरूको आजीविका खेती गर्ने जमीनमा आधारित रहेको हुँदा, जमीनको उक्त अंश अधिग्रहण गरिने हुँदा बाधित अनि प्रभावित हुनेछ।

परियोजनाको सामाजिक अवसरहरूको सन्दर्भमा, पञ्चायत अनि स्थानीय समुदायले आर्थिक फाइदा हुने आशा गरेका छन्, जस्ता स्थानीय बजारको विस्तार, स्थानीय उत्पाद अनि उब्जनी, जस्तै साग-सब्जी, कुखुरा अनि दूध-घिउ आदिको बेचबिखनद्वारा स्थानीय अर्थनीतिलाई टेवा पुग्ने विश्वास राखेका छन्। यसका साथै तैनाथ पुलिसकर्मीहरूका परिवारसहित क्षेत्रमा बढ्दो जनसङ्ख्याको निम्ति आवासीय सुविधा अर्थात् घरहरूको विकास र विस्तारको सम्भावना पनि रहेको छ। अन्य फाइदाहरूमा, अन्य जिल्ला मुख्यालयका प्रहरी वा पुलिस विभागबीच समन्वयन अर्थात् तालमेल सुगम बनाउने दिशामा इलाकाको परिवहन र सञ्चार सुविधाको विकास हुने सम्भावना देखिएको छ, जसको स्थानीय जनसमुदायमा सकारात्मक आर्थिक-सामाजिक प्रभाव पर्न जानेछ।

पञ्चायतका साथै स्थानीय जनसमुदायअनुसार, वर्तमान परियोजनाको सन्दर्भमा अपेक्षित सामाजिक अनि पर्यावरण लागतमा स्थानीय किशोरी अनि कन्याहरूको सुरक्षा विषयमा बढ्दो खतरा तथा इलाकामा बढ्दो

अनैतिक गतिविधि जस्ता चिन्ताहरू रहेका छन्। पर्यावरणको सम्बन्धमा चिन्तामा इलाकामा बढ्दो जनसङ्ख्याको कारण ढल (सिबेज) अनि ठोस फोहोर प्रबन्धन, बढ्दो जनसङ्ख्याको निम्ति पानीको व्यवस्था गर्न मुहान/स्रोतमाथि बढ्दो चापको कारण इलाकामा पानीको मानवजनित अभाव सिर्जना हुनसक्ने आशङ्का पनि उनीहरूले जताए।

प्रस्तावित भूमि अधिग्रहण तथा चालू परियोजनाको सकारात्मक अनि नकारात्मक प्रभावको मूल्याङ्कन गरेपछि, प्रहरी विभागद्वारा २.३५०० हेक्टर जमीन अधिग्रहण गर्दा व्यापक विस्थापना र पुनर्वासको प्रश्न खडा नहुने तथा सामाजिक अनि पर्यावरण लागतलाई सामाजिक अवसर अनि फाइदाहरूले प्रतिपूर्ति गर्ने हुँदा परियोजना सम्भव रहेको निष्कर्षमा एसआइए पुगेको छ। तथापि, मूल्याङ्कन आवश्यकतासित सम्बन्धित मुद्दा अनि चिन्तालाई सान्दर्भिक एसआइएपी र अधिकारपूर्ण क्षतिपूर्तिका उपायहरूद्वारा सम्बोधित गर्नुपर्नेछ।

अध्याय १

अध्ययनको पृष्ठभूमि

उदारीकरण, निजीकरण तथा वैशिवकरणपछिको अवधिमा भारतमा, विभिन्न योजना अनि कार्यक्रमअन्तर्गत चालू पूर्वाधार आधुनिकीकरण परियोजनाहरूको परिणामस्वरूप, मानिसहरूको सामाजिक र प्राकृतिक परिवेश, संस्कृति र आजीविका गुमाउँदै उच्छेद र विस्थापनाको शिकार बन्नपुगेका घटनाहरू घटेका छन्। भन्नुपर्दा, कुनै पनि विकास परियोजनाहरू, चाहे त्यो निजी वा सार्वजनिक रूपमा वित्तपोषित वा लगानी गरिएको होस्, त्यसले विविध स्वरूप र आधारमा जनजीवनलाई प्रभावित पार्ने गर्दछ भने, अधिकांश रूपमा आशा नगरिएका परिणामको सन्दर्भमा, प्रत्यक्ष रूपमा ती स्थानीय जनसमुदाय प्रभावित बन्दै त्यस्ता परियोजनाहरूको प्रतिकूल प्रभावको शिकार बन्नपुग्ने गर्दछन्। अद्यापि, नियोजित परियोजनाहरूको सामाजिक लागतका साथै नोकसानदायी प्रभावहरू न्यूनिकरण गर्न वा घटाउन, भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति तथा पारदर्शिता ऐन, २०१३ (यस उपरान्त आरएफसीटीएलएआरआर) -लाई कानून रूप दिँदै दुवै नियत अनि अनियत जोखिम, सांस्कृतिक प्रभाव, पर्यावरणमाथि प्रभाव तथा सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभावको मूल्याङ्कन गर्दै अधिनियमित गरिएको छ। आरएफसीटीएलएआरआर ऐन, २०१३ को प्रस्तावनामा, 'कुनै पनि औद्योगिकीकरण, आवश्यक पूर्वाधार सुविधाहरूको विकास तथा शहरीकरणका लागि भूमि अधिग्रहण', 'जमीनधनीहरूका साथै प्रभावित परिवारलाई सक्दो कम्ति बाधा उत्पन्न गर्दै प्रभावित परिवारलाई समुचित क्षतिपूर्ति' प्रदान गर्ने ध्येयका साथ 'मानवीय, सहभागितामूलक, सुसूचित अनि पारदर्शी प्रक्रियाका लागि', 'स्थानीय स्वशासनका संस्थान अनि ग्रामसभामा' सरसल्लाहपछि, 'प्रभावित व्यक्तिको पुनर्वास अनि पुनर्स्थापनाको निम्ति पर्याप्त प्रावधानका साथै अनिवार्य अधिग्रहणको सञ्चित परिणाम विकास कार्यमा प्रभावित व्यक्ति पनि सहभागी बन्ने कुरा सुनिश्चित' गर्दै गरिनुपर्ने निर्दिष्ट गरिएको छ। मार्गदर्शक संरचनाको रूपमा प्रस्तावनाका साथ, ऐनमा सरकारद्वारा कुनै पनि भूमि अधिग्रहण गर्दा सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कन (एसआइए) अनिवार्य बनाइएको छ। सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कन गर्दा, प्रस्तावित परियोजनाको जनसमुदायको सामाजिक अनि आर्थिक हितका साथै सामाजिक जीवनमा विविध प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ। विकासीय परियोजनाको कारण सामाजिक परिवेशमा आइपर्ने परिवर्तनको निम्ति सामग्री जुटाउन मूल्याङ्कन आवश्यक ठहर्दछ। यसका साथै प्रस्तावित परियोजनाको फाइदाले क्षेत्रका प्रभावित परिवारले सम्भावित रूपमा झेलनुपर्ने प्रतिकूल प्रभाव अनि सामाजिक लागतको प्रतिपूर्ति गर्छ वा गर्दैन भन्ने निकर्षो ल गर्न लक्षित हुने गर्दछ। कैयौं अध्ययनले (माथुर २०१३, बेकर १९९७, एनआरआरपी २००७), प्रस्तावित न्यूनिकरण उपायहरूपछि पनि, प्रभावित परिवारहरू भूमि अधिग्रहण अनि पुनर्वासको कारण आर्थिक वा सामाजिक रूपमा असुरक्षा अनि जोखिममा रहने गरेको प्रकाश पारेका छन्। यस अर्थमा, विभिन्न बुँदाको विस्तृत सूची चिन्हित गर्नुबाहेक, एसआइएमा सबै प्रत्यक्ष अनि परोक्ष

प्रभाव सामेल गर्दै प्रभाव न्यूनिकरणको सम्भाव्यताको मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ। आरएफसीटीएलएआरआर ऐन, २०१३ अनुरूप एसआइएको आवश्यकता, मुख्य गरी प्रस्तावित अधिग्रहणले सार्वजनिक प्रयोजन पूरा गर्छ वा गर्दैन, प्रभावित परिवारको सङ्ख्याको पहिचानका साथै जमीनमा त्यसको प्रभावको स्वरूप, निजी-सार्वजनिक नयाँ बस्ती, परिसम्पत्ति तथा पूर्वाधार, विशेष गरी सडक, सार्वजनिक परिवहन आदिमाथि त्यसको प्रभावको मूल्याङ्कन गर्नु निहित रहेको हुँदछ। यस अर्थमा, अध्ययनले नीति निर्धारकलाई सम्बन्धित मामिलाहरूलाई सम्बोधित गर्न सहभागितामूलक तन्त्र स्थापित गर्नका साथै जनमुखी पहलको संरचना तयार पार्न मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ।

एसआइए अध्ययन : संक्षिप्त ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सामान्य रूपमा, एसआइएले, 'केही कारवाहीको परिणामस्वरूप, केही व्यापक परिमाणमा सामाजिक समूहले सम्भावित रूपमा समान अनुभव गर्नसक्ने विविध प्रभावको (वा असर वा परिणामहरू) मूल्याङ्कन (मापन वा संक्षेपिकरणमा)' बुझाउँदछ (फ्रिउडेनबर्ग, १९८६ : ४५२)। उक्त परिवर्णीलाई रूपान्तरण गर्दै, अन्तरराष्ट्रिय प्रभाव मूल्याङ्कन सङ्गठनले (आइएआइए), एसआइएलाई, 'दिगो साथै न्यायोचित जैवभौतिक तथा मानवीय पर्यावरण स्थापित गर्ने प्राथमिक प्रयोजनका' साथ 'नियोजित हस्तक्षेप (नीति, कार्यक्रम, योजना, परियोजनाहरू) वा अन्य कुनै सामाजिक परिवर्तनका प्रक्रियाहरूको दुवै सकारात्मक अनि नकारात्मक, नियत तथा अनियत सामाजिक परिणामको विश्लेषण, निगरानी तथा प्रबन्धनको प्रक्रियाको' रूपमा परिभाषित गरेको छ (आइएआइए २००९)। ऐतिहासिक रूपमा, एसआइए अध्ययन, संयुक्त राष्ट्रमा सन् १९६९ मा राष्ट्रिय पर्यावरण नीति ऐन (एनईपीए) पारित गरिएसँगै पर्यावरण प्रभाव मूल्याङ्कन (ईआइए) अध्ययनको रूपमा शुरु भएको तथा यसले, समाजशास्त्रीहरूलाई, विशेष गरी मानविकीविद् अनि समाजविद्हरूलाई, राज्यद्वारा प्रायोजित परियोजना, कार्यक्रम अनि नीतिहरूको सामाजिक परिवेशमाथि अपेक्षित प्रभावमाथि शोध कार्य गर्न वैधानिक कार्याधिकार प्रदान गरिएको मानिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा, जिस्मोण्डीद्वारा (१९९७), ईआइए, 'महत्त्वपूर्ण समाज विज्ञान' का लागि अकाट्य क्षेत्र रहेको औँल्याएका थिए भने डनलाप अनि काट्टनले (१९७९) एसआइए अध्ययन 'पर्यावरण समाजशास्त्र' को उपक्षेत्र रहेको तर्क पेश गरेका थिए। तथापि, एसआइएको शुरुवाती स्पष्ट उल्लेख, सन् १९७० ताका, रैथाने संस्कृतिमाथि (बर्ज २००४), विशेष गरी क्यानाडाको पश्चिमोत्तर क्षेत्रको म्याकेञ्जी डेल्टा घाटीमा इनुभिक समुदायमाथि तथा अलास्कामा ट्रान्स अलास्का पाइपलाइन सिस्टमको (टीएपीएस) भाल्देज समुदायमाथि पाइपलाइन विकासको सामाजिक-आर्थिक प्रभावको सम्बन्धमा गरिएको थियो। फ्रिउडबर्ग अनि कीटिडद्वारा (१९८२), एसआइए अध्ययन समाज विज्ञान शोधको 'व्यावहारिक क्षेत्र' तथा समाज विज्ञान अनि नीति निर्धारण प्रक्रियाको घटकको मिलनविन्दुको 'वर्णसङ्कर क्षेत्र' रहेको उल्लेख गरेका छन् (फ्रिउडबर्ग १९८६)। बाउल्सको (१९८१) 'सोसियल इम्प्याक्ट एसेसमेन्ट इन स्मल कम्युनिटिज' मा एसआइए अध्ययनको सन्दर्भमा

गरिएका महत्त्वपूर्ण अध्ययनहरू प्रकाश पारिएको छ भने, सोही क्रममा, अध्ययनको एकाइस्वरूप, सामुदायिक स्तरमा सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनबारे के अनि कसरी अध्ययन गर्ने भन्नेबारी पनि तर्जुमा गरिएको छ। एसआइए अध्ययनको अंशको रूपमा रहनुपर्ने समुदायको सामाजिक प्राणशक्तिअन्तर्गत, औपचारिक सेवा, सामाजिक सञ्जाल, आजीविकाको सन्दर्भमा आर्थिक प्रभावका साथै समुदायको राजनीतिक गुणधर्म जस्ता विषय सामेल रहनुपर्ने बाउल्सले तर्क पेश गरेका छन्।

भारतमा, कैयौं सक्रियतावादी अनि शिक्षाविद्द्वारा विकास परियोजनाहरूको तवर-तरिका अनि प्रभावबारे महत्त्वपूर्ण अनुबन्धको रूपमा विविध अध्ययन गरिएको भए तापनि, पुनर्स्थापना नियोजन तथा कार्यान्वयन प्रक्रियाको अंशको रूपमा राष्ट्रिय पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना नीति, २००७ (एनआरआरपी) को वैधानिक संरचनाअन्तर्गत, परियोजनाहरूको अनिवार्य मूल्याङ्कनको रूपमा एसआइए शुरु भएको मान्नसकिन्छ। एनआरआरपी प्रस्तावनाको अध्याय -४, एसआइएको सन्दर्भमा समर्पित छ भने, यस अध्यायको अनुभाग ४.१, ४.२.२, र ४.३.१ एसआइएको सम्बन्धमा धेरै महत्त्वपूर्णल छ कारण यसमा मूल्याङ्कन अध्ययन कहिले गर्नुपर्ने तथा अध्ययन गरिनुपर्ने प्रमुख क्षेत्र कुन कुन हुन् भन्ने प्रकाश पारिएका छन्। एनआरआरपीको प्रस्तावनामा उक्त उल्लेखित अनुभाग यस प्रकार छन् :

४.१ : कुनै नयाँ परियोजना ग्रहण गर्न वा विद्यमान परियोजना विस्तार गर्नुपर्ने भए, र जहाँ मधेस खण्डतिर चार सय वा धेरै परिवार, वा पाहाडी जनजाति इलाका, डीडीपी (मरुभूमि विकास कार्यक्रम) खण्ड वा संविधानको अनुसूची ५ वा अनुसूची ६ का दुई सय वा धेरै परिवारको एकसाथ अनैच्छिक विस्थापना हुनजाने स्थितिमा, उपयुक्त सरकारले, निर्धारित गरिएअनुरूप तरिकाले, त्यस्ता प्रस्तावित इलाकामा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (एसआइए) अध्ययनको आयोजन सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

४.२.२ : सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा, उपयुक्त सरकारले, अन्यका साथसाथै, परियोजनाको जनसमुदायका साथै सामुदायिक परिसम्पत्ति, सम्पदा अनि पूर्वाधार, विशेष गरी सडक, सार्वजनिक परिवहन, नाला, स्वच्छता, सुरक्षित पिउने पानीको स्रोत, गाई-वस्तुको पानी पिउने स्रोत, सामुदायिक कुवा/पोखरी, खासमल/गौचरन, बगान, सार्वजनिक उपादेय जस्तै डाकघर, सुपथ मूल्य पसल आदि, खाद्य भण्डार गोदाम, विद्युत आपूर्ति, स्वास्थ्य स्याहार सुविधा, स्कूल तथा शिक्षण/तालिम सुविधा, धार्मिक स्थल, जनजातिको पारम्परिक संस्थान, श्मशान घाट आदिमाथि पर्नजाने प्रभाव वा असरबारे पनि विचार गर्नुपर्नेछ।

४.३.१ : कुनै पनि कानून, नियम, नियामक वा दिशानिर्देशअन्तर्गत पर्यावरणमाथि प्रभावको मूल्याङ्कन पनि गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिए, एसआइए अध्ययन पर्यावरणमाथि प्रभावको मूल्याङ्कन (ईआइए) अध्ययन सँगसँगै आयोजन गरिनुपर्नेछ।

एसआइएको निम्ति वैधानिक संरचना स्थापित गरिए तापनि ऐनमै केही कमी-कमजोरी रहेका थिए। उदाहरणका लागि, एनआरआरपीको अध्याय ४.१ को अनुभाग ४.१ मा उल्लेख गरिएअनुरूप, कुनै पनि एसआइए मधेश

क्षेत्रको सन्दर्भमा चार सय वा धेरै परिवार तथा जनजाति वा पाहाडी इलाका अथवा कुनै अन्य डीपीपी खण्ड (मरुभूमि विकास कार्यक्रम) वा संविधानको अनुसूची ५ र अनुसूची ६ मा उल्लेखित अन्य कुनै क्षेत्रमा दुई सय वा धेरै परिवारमा सीमित छ। विशेष गरी ग्रामीण परिवेशमा, कम जनसङ्ख्या भएका इलाकाको निम्ति यसले गम्भीर मुद्दा प्रस्तुत गर्दछ। उक्त सीमाहरूलाई तथापि, वर्ष २०१५ मा पुनः संशोधित आरएफसीटीएलएआरआर ऐन, २०१३ मा कार्यान्वयन भएपछि ती सीमाहरू बदर हुनपुगेको थियो, जसलाई भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति अनि पारदर्शिताको अधिकार (संशोधन), दोस्रो अध्यादेश, २०१५ भनिन्छ। यस विशेष ऐनमा, सरकार वा अन्य कुनै निजी प्रतिष्ठान वा कम्पनीद्वारा कुनै प्रकारको जमीन अधिग्रहणका लागि एसआइए अनिवार्य बनाइएको छ।

सिक्किममा एसआइए अध्ययन

आरएफसीटीएलएआरआर ऐन अनुपालन गर्दै, सिक्किम भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति तथा पारदर्शिताको अधिकार (सिक्किम) नियम, २०१५ अधिनियमित गर्दै सिक्किममा भूमि अधिग्रहणको निम्ति एसआइए अध्ययनलाई अनिवार्य बनाइएको छ। तथापि, मूल्याङ्कन अध्ययनहरू केन्द्रद्वारा प्रायोजित प्रमुख परियोजनाहरू जस्तै रङ्गीत र टिस्टा-५ परियोजनालगायत तथा निजी रूपमा वित्तपोषित जलविद्युत परियोजनाहरू (एचईपी) जस्तै डिक्चु एचईपी (पूर्व सिक्किम, २००६, टाशीडिड एचईपी (पश्चिम सिक्किम, २००९), टिडटिड एचईपी (पश्चिम सिक्किम, २००९) तथा लेथाड एचईपी (पश्चिम सिक्किम, २०१०) -मा सीमित रहेका थिए, जसको निम्ति ईआइए अनि ईएमपी सम्पन्न गरिएका थिए भने यसैमा सामाजिक-आर्थिक प्रभावको मूल्याङ्कनको घटक पनि सामेल थिए।

वर्तमानमा, आरएफसीटीएलएआरआर (सिक्किम) नियम, २०१५ को नियमअन्तर्गत, विभिन्न सरकारी अभिकर्ताका साथै निजी क्षेत्रद्वारा प्रस्तावित कुनै पनि भूमि अधिग्रहणभन्दा पहिले अनिवार्य रूपमा एसआइए सम्पन्न गरिनुपर्दछ। यस प्रयोजनका लागि, राज्य सरकारको अधिसूचना सङ्ख्या ११/२७९/एलआर एवं डीएमडी. एसीक्यू/जीओएस, मिति ५ मार्च, २०१६ अनुरूप, आर्थिक, साङ्ख्यिकी, निगरानी तथा मूल्याङ्कन विभागलाई (डीईएसएम एवं ई) राज्यको एसआइए एकाइको रूपमा प्राधिकृत गरिएको छ। राज्यमा, एसआइए अध्ययन, दुईवटा उद्देश्य पूर्तिका लागि आत्मसात गरिएको छ, जुन निम्न प्रकार छन् :

- १) प्रस्तावित परियोजनाको कारण हुनसक्ने सम्भावित प्रभाव (सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक) लगायत पहुँचको नोक्सानी (पूर्वाधार, सार्वजनिक सेवा तथा भौतिक सांस्कृतिक संसाधनहरू)-बारे अग्रिम रूपमा पूर्व अनुमान लगाउन।
- २) प्रस्तावित परियोजनाको सम्भावित घातक प्रभावहरू रोकथाम/ सीमित राख्न आवश्यक उपयुक्त कदमहरूबारे सुझाउ दिन।

तस्वीर १.१ : सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कनको रेखाचित्र प्रस्तुति

खतराको मूल्याङ्कन

जोखिमको मूल्याङ्कन

आर्थिक मूल्याङ्कन

सांस्कृतिक प्रभाव

सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कन

परियोजना, कार्यक्रम तथा नीतिको निरूपण

पर्यावरण प्रभावको मूल्याङ्कन

साहित्यको समीक्षा

एसआइए किन महत्त्वपूर्ण छ भन्ने प्रश्न विभिन्न भूमि अधिग्रहणका साथै विस्थापनासित सम्बन्धित मामिलाहरूमापाइन्छ। त्यस्ता भूमि अधिग्रहणको प्रभावका साथै प्रभावित परिवार वा परिवारहरू अथवा समुदाय वा समुदायहरूमाथि पर्ने प्रभावबारे प्रकाश पार्न तल उल्लेखित केही साहित्यको समीक्षा गरिएका छन्।

भूमि अधिग्रहणमाथि विभिन्न अध्ययनले भूमि अधिग्रहणका विविध परिणामहरू रहेको प्रकाश पारेका छन्। माइकल सेर्नियाको 'इम्पोभरिसमेन्ट रिस्क मोडल' अर्थात् निर्धनता जोखिमको नमूना, भूमि अधिग्रहणको प्रभावबारे धेरै अध्ययनको आधार बनेको छ। यस नमूनामा विकासको कारण हुने विस्थापनाका आठवटा जोखिम वा आयाम सूचीबद्ध गरिएका छन् - (१) भूमिहीनता, (२) रोजगारहीनता वा बेरोजगारी, (३) पार्श्वीकरण वा प्रभावहीन बनाउनु, (४) साझा सम्पत्ति संसाधनसम्म पहुँचको कमी, (५) बढ्दो रूग्णता वा बिमार अनि मृत्यु, (६) खाद्य असुरक्षा, (७) आश्रयहीनता वा घरबारविहीन बन्ने, र (८) सामाजिक विभाजन। हालै, महापात्र (१९९९) - द्वारा विस्थापनाको स्थितिमा 'शिक्षाको नोक्सानी' को रूपमा अर्को निर्धनता जोखिम सामेल गरिएको छ। माथुरले (२०१३, २०१६) भारतमा विस्तारका साथ विकासको कारण हुने विस्थापना, सामाजिक-आर्थिक प्रभाव तथा पुनर्स्थापना नियोजनबारे चर्चा गरेका छन्। कुनै पनि विकास परियोजनाको मूलभूत उद्देश्य आर्थिक अनि सामाजिक रूपमा पछाडिएका समूह वा वर्गको जीवन स्तरमा सुधार ल्याउनु हुने गर्दछ। लेखकले राज्यको

अधोमुखी विकास पहलको आलोचना गरेका छन्, जसलाई उनले धेरै सङ्ख्यामा गरीबहरू पीडित बन्नको प्रमुख कारण भनी उल्लेख गरेका छन्। उक्त पुस्तकले रोचक विवरणमार्फत् विस्थापना, पुनर्स्थापना तथा पुनर्वासको सम्बन्धमा विषयहरूको अध्ययन तथा विद्वतापूर्ण विचारधारा प्रस्तुत गर्दछ। बेकरले (१९९७) पनि, राष्ट्रिय सरकारद्वारा शुरु गरिने बृहत् विकास परियोजना जस्तै बाँध अनि जलाशयहरूको गाउँले जनता, उनीहरूको घर अनि खेतबारीमा नाट्यकारी परिणाम ल्याउने जनाएका छन्। यस अर्थमा, विभिन्न विकास परियोजनाका लागि भूमि अधिग्रहणको प्रभावित परिवारका साथै समुदायको सामाजिक-सांस्कृतिक अनि आर्थिक जीवनमा गम्भीर प्रभाव पर्नका साथै उनीहरूको जीवनलाई अरू जोखिममा पार्ने गर्दछ। मोहन्तीले (२०११), विकास परियोजनाको उडिस्सामा विस्थापित जनजातिमाथि विभिन्न प्रत्यक्ष अनि परोक्ष प्रभावबारे प्रकाश पारेका छन्। आफ्नो अनुभवजन्य खोजको आधारमा, उनले विकास प्रेरित विस्थापनाको कारण हुने विस्थापनाको विभिन्न सामाजिक परिणामहरू जस्तै भूमिहीनता, घरबारहीनता, बेरोजगारी, सामाजिक विभाजन जस्ता निष्कर्ष निकालेका छन्। मजुमदारले (२०१४), आफ्नो लेख 'इम्प्याक्ट अफ ल्याण्ड एकुइजिसन अन वुमेन : एन एन्थ्रोपोलोजिकल केस स्टडी अन् गोकुलपुर, पश्चिम मेदिनापुर' अर्थात् भूमि अधिग्रहणको महिलाहरूमाथि प्रभाव : गोकुलपुर, पश्चिम मेदिनापुरमा एक मानविकीय अध्ययनमा उद्योग-कारखाना स्थापना गर्न कृषि भूमिको अधिग्रहणले आफ्नो आजीविकाको निम्ति कृषिमाथि निर्भर गर्ने प्रभावित परिवारका महिलाहरूका साथै बाल-बालिका प्रभावित बन्ने निष्कर्ष निकालेका छन्। अनुभवजन्य तथ्याङ्कको आधारमा, उक्त अध्ययनले, जमीन गुमाउने परिवारका महिला सदस्यहरूमा स्कूल छोड्ने दर बढेर जानका साथै महिला सदस्यहरूको जीवनशैली प्रभावित पर्नजाने निकर्षाल गरेका छन्। ब्यानर्जीले (२००६), सामान्य पश्चिम बङ्गालमा र विशेष गरी सिङ्गुरमा भूमि अधिग्रहणको सन्दर्भमा भारतमा भूमि अधिग्रहणको डरलाग्दो चलन बढ्दै गएको कुरा औल्याएका छन्। विगत पाँच वर्षको अवधिमा पश्चिम बङ्गालमा भूमिहीनको सङ्ख्या २.५ मिलियन अर्थात् २५ लाखबाट बढेर ७४ लाख पुगेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। यही अवधिमा तर कृषि भूमि, 'औसत सालेनी २४ हजार ऐकरको दरले १ लाख २० हजार ऐकर घटेर गएको छ' (ब्यानर्जी २००६ : ४७१८)। सरकारले (२००७), औद्योगिक र पूर्वाधार विकास प्रक्रियाका लागि भूमि अधिग्रहण गर्दा, 'मानिसहरूलाई पारम्परिक आजीविका र परिवेशबाट उच्छेद गर्ने' गरिएको उल्लेख गरेका छन् (सरकार २००७ : १४३५)। पश्चिम बङ्गालमा सिङ्गुरको उल्लेख गर्दै, भूमि अधिग्रहणको चरम स्थितिमा, विषय 'औद्योगिकीकरणको गतिमा विराम लगाउनका साथै अवरूद्ध गर्नसक्ने गम्भीर सामाजिक-राजनीतिक परिणाम' ल्याउने किसिमको हुने पनि प्रकाश पारेका छन् (ऐजन)। थोमस मोरको युटोपिया (१५१५) उद्धृत गर्दै सरकारले कसरी 'घेराबन्दी आन्दोलनको परिणामस्वरूप कृषि मजदूरहरू जमीनबाट उच्छेद हुनपुग्दा धेरै ठूलो सङ्ख्यामा कृषकहरू फिरन्ते मजदूर बन्दै पछि मगन्ते अनि चोरहरू बन्नपुगेका थिए' भन्ने प्रकाश पारेका छन् (सरकार २००७ : १४३६)। भारत सरकारको ग्रामीण विकास मन्त्रालय अन्तर्गत राष्ट्रिय पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना नीति, २००७ (एनआरआरपी), -मा भूमि अधिग्रहणको परिणामस्वरूप मानिसहरू अनिच्छुक हुँदाहुँदै विस्थापित बन्नपुग्ने र उनीहरू जमीन, आजीविका तथा बासबाट वञ्चित हुनका साथै पारम्परिक संसाधनको स्रोतमा बन्देज लाग्ने र आफ्नो सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेशबाट उच्छेद हुनजाने कुरा

प्रकाश पारिएको छ। यी सबैले प्रभावित जनसमुदायर र विशेष गरी सीमान्तकृत वर्गमाथि पीडादायी, मनोवैज्ञानिक साथै सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम ल्याउने गर्दछ।

यी साहित्यहरूको समीक्षा गर्दा, विकास परियोजनाहरूका लागि भूमि अधिग्रहणको सामाजिक-सांस्कृतिक अनि आर्थिक प्रकृतिका विविध परिणाम हुने उजागर हुँदछ, जसमाथि एसआइएले ध्यान केन्द्रित गर्ने कोशिश गरेको छ।

एसआइएको कार्यक्षेत्र

एसआइएको बृहत्तर कार्यक्षेत्रअन्तर्गत, परियोजनाद्वारा प्रभावित समुदायको संरचनाका साथमा परियोजना क्षेत्रको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक आयामहरू बुझ्ने कोशिश गरिएको छ। अध्ययनमा हितधारकहरूको विभिन्न आवश्यकता र रुचिलाई विश्लेषण गर्ने कोशिश गरिएको छ, जसले न्यूनिकरण योजनाको तयारी तथा त्यसको कार्यान्वयनका लागि सामग्री उपलब्ध गराउनसक्नेछ। सहभागितामूलक प्रक्रियाद्वारा, एसआइएले स्थानीय समुदायका साथै हितधारकहरूलाई प्रत्यक्ष अनि परोक्ष प्रभावहरू चिन्हित गर्ने आधार प्रदान गर्नेछ। एसआइएले यसपछि, सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजनाको (एसआइएमपी) मस्यौदा तयार पार्नेछ, जसमा फाइदा, न्यूनिकरणका उपायहरू सामेल गर्दै कार्यान्वयनको निगरानी लगायत हितधारकहरूको दायित्व अनि भूमिका स्थापित गर्नेछ।

परियोजनाको अवस्थान

वर्तमान एसआइए अध्ययन डीईएसएम एवं ईको कार्यालय आदेश अधिसूचना सन्दर्भ सङ्ख्या ३४/डीईएसएम एवं ई, मिति ६ मई, २०१७ को आधारमा सम्पन्न गरिँदैछ। अधिसूचना अनुसार, अधिग्रहणका लागि प्रस्तावित भूमिको आदार २.३५ हेक्टर (करिब ५.८१ ऐकर) छ, जुन सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत नाम्ची महकुमाको तार्कू राजस्व परिचक्रको बेन खण्डमा अवस्थित छ। अध्ययनको उत्पत्ति, दक्षिण सिक्किमको जिल्लापाललाई प्रहरी मुख्यालय, सिक्किमको तेस्रो भारतीय रिजर्भ बटालियनका कमाण्डेन्टद्वारा सम्बोधित पत्र सङ्ख्या १८५०/सीओ/३आरडी/आइआरबीएन, मिति २२ सेप्टेम्बर, २०१६ अन्तर्गत विद्यमान ३३.९४ हेक्टर जमीनका अतिरिक्त थप भूमि अधिग्रहणको निम्ति प्रक्रिया शुरु गर्न जिल्लापालको कार्यालयलाई पेश गरिएको अनुरोधअनुरूप भएको हो, जहाँ माडले (सिम्चुथाड) तथा डुमरामा दोस्रो र तेस्रो भारतीय रिजर्भ बटालियनको मुख्यालय निर्माणका लागि अधिबाटै जमीन अधिग्रहण गरी निर्माण शुरु गरिसकिएको छ। माडले, दक्षिण

सिक्किममा दोस्रो र तेस्रो आइआरबीएन मुख्यालयको चालू निर्माण परियोजना पूरा गर्न अधिग्रहणको निम्ति प्रस्तावित ७.९ ऐकर जमीन तीनवटा खण्ड वा टुकामा रहेका छन् (दस्तावेज परिशिष्ट २ मा संलग्न)।

१. बीचमा रहेको नीपे भोटियाकी पत्नी श्रीमती फिमकिम भोटियाको ३ ऐकर जमीन (करिब) अधिग्रहण जुन प्रहरी विभागद्वारा अपर्झट रूपमा अधिग्रहण गर्न आवश्यक छ।
२. तत्कालीन छोग्याल स्व. पाल्देन थोण्डुपको जमीनमा प्रहरी विभागद्वारा अतिक्रमण गरिएको छ, जसको रेखदेख श्री रामबहादुर विश्वकर्मले गरिरहेका छन्। यो जमीन १.९ ऐकर (करिब) छ, जसलाई अधिग्रहण गर्न आवश्यक देखिएको छ।
३. प्रस्तावित सम्पर्क सडक जुन जमीन हुँदै निर्माण गरिनेछ, त्यो करिब ३ (तीन) ऐकर छ, जुन सिक्किमका पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको जमीनबाट अधिग्रहण गरिनुपर्नेछ।

तथापि, स्थलगत भ्रमणको समयका साथै तार्कू राजस्व परिचक्रका राजस्व सर्वेक्षकसँगको बैठकमा, जमीनको खण्डको सम्बन्धमा कुनै प्रकारको स्पष्टता नरहेको पाइयो, जसले एसआइएको निम्ति आवश्यक प्रभावित परिवारको पहिचान गर्न कठिन पार्नगयो। यसपछि, स्पष्टिकरणका लागि डीईएसएम एवं ईको एसआइए एकाइसँग थप सोधखोज गर्दा, भू-राजस्व तथा आपदा प्रबन्धन विभाग (एलआर एवं डीएमडी), सिक्किम सरकारबाट अधिसूचना सङ्ख्या -०३/एलआर एवं डीएमडी/जीओएस/२०१७, मिति, २९ अप्रेल, २०१७ प्राप्त भयो। अधिसूचनामा दक्षिण जिल्लाको नाम्ची महकुमाअन्तर्गत तार्कू राजस्व परिचक्रमा पर्ने बेन खण्डको १२७७(पी), १२७८, १२७९, १२८०(पी), १२७२, १३०१/१४४१ खतियान सङ्ख्या रहेको करिब २.३५०० हेक्टर जमीन सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित रहेको उल्लेखित छ। तार्कू राजस्व कार्यालयको भीएलओसँग उपलब्ध भूमि अभिलेख (खसरा बेन खण्ड) अनुसार, माथि उल्लेखित सातवटा जमीनको टुक्रा दुईजना जमीन धनी - स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्याल (तत्कालीन सिक्किमका छोग्याल) तथा श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाका हुन्। प्रत्येक जमीनको टुक्राका जमीनधनी अनि कुतियादार वा मोहीहरूबारे विस्तारका साथ तेस्रो अध्यायमा चर्चा गरिनेछ।

(तस्वीर १.२ : स्थलको तस्वीर)

स्रोत : २० जून, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण

तस्वीर १.३ : स्थलको तस्वीर)

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण

उद्देश्य :

एसआइए अध्ययनको व्यापक उद्देश्य तल उल्लेखितअनुरूप छन् :

१. प्रस्तावित परियोजनाको स्थानीय समुदायमाथि सम्भावित सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक प्रभावको मूल्याङ्कन गर्नु,
२. प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणको कारण कुनै परिवार विस्थापित हुनेछ वा छैन भन्नेबारे मूल्याङ्कन गर्नु,
३. प्रभावित परिवारहरूको सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमिका साथै उनीहरूको सामाजिक-आर्थिक जीवनमा परियोजना सम्भावित प्रभावबारे अध्ययन गर्नु,
४. प्रभावित परिवारहरूको आजीविकाको स्वरूप अनि वैकल्पिक दिगो आजीविकाको स्रोत पत्तो लगाउनु,
५. परियोजनाको सम्बन्धमा हितधारकहरूको विचार बुझ्नका साथै सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजनामा उनीहरूका विचारहरू सामेल गर्नु।

तथ्याङ्क सङ्कलनको विधि वा तरिका

अध्ययन कार्य सबैभन्दा पहिले परियोजना स्थलको २० जून, २०१७ को दिन स्थलगत दौडाहाबाट शुरु गरियो, जसपछि कैयौँपटक पुनः दौडाहा गरियो, जुन तस्वीर १.२, १.३, १.४ र १.५ -ले दर्शाउँदछ। परियोजना स्थलको हवाई परिदृश्य पनि तस्वीर १.६ मा दर्शाइएको छ। अध्ययनमा दुवै प्राथमिक अनि द्वितीयक स्रोतका सूचनाहरू पनि उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक तथ्याङ्कहरू कैयौँ चरणको स्थलगत दौडाहाका साथै प्रभावित परिवार, दुवै जमीनधनी अनि मोही वा कुतियादार/मोहीहरूको अन्तरवार्ताबाट जुटाइएको थियो। प्रभावित परिवारहरूको अन्तरवार्ता उनीहरूको स्थितिलाई ध्यानमा राख्दै दुवै संरचनागत अन्तरवार्ता अनि अनौपचारिक अव्यवस्थित अन्तरवार्ताको माध्यमद्वारा गरिएको थियो। प्रत्यक्ष रूपमा सम्मुखिन हुँदै अन्तरवार्ता दिन नसक्नेहरूबाट जानकारी प्राप्त गर्नका लागि टेलिफोनको माध्यमद्वारा अन्तरवार्ता लिइएको थियो। यसका अतिरिक्त स्थानीय जनतासँग केन्द्रित समूहगत चर्चा (एफजीडी) अनि सहभागितामूलक ग्रामीण निरूपण (पीआरए) मार्फत् पनि जानकारी बटुलिएको थियो। द्वितीयक स्रोतको निम्ति, एसआइएसित सम्बन्धित विभिन्न साहित्यको समीक्षा र सल्लाह लिइएको थियो। आधिकारिक द्वितीयक सूचनाहरू डीईएसएम एवं ई, भू-राजस्व तथा आपदा प्रबन्धन विभाग, प्रहरी मुख्यालयका साथै ग्राम पञ्चायत तहमा कार्यरत अधिकारीहरूबाट सङ्कलन गरिएको थियो। नाम्ची महकुमाको तार्कू राजस्व परिचक्रअन्तर्गत ग्रामीण स्तरीय अधिकारीको (भीएलओ) कार्यालय १६ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन भ्रमण गरिएको थियो। एसआइको निम्ति चालू परियोजनाका लागि प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणको आवश्यकताबारे शुरुवाती बयानपछि, सम्बन्धि राजस्व सर्वेक्षकद्वारा प्रक्रिया उचित सोपानमार्फत् शुरु गर्ने इच्छा व्यक्त गरियो, जुन डीईएसएम एवं ईको एसआइए एकाइलाई जानकारी गराइयो। नाम्ची महकुमाका महकुमा अधिकारीद्वारा भीएलओको कार्यालयलाई निर्देश दिइसकेपछि, जमीनका दस्तावेजहरू उपलब्ध गराइयो।

सम्बन्धित राजस्व सर्वेक्षकद्वारा जमीनको अभिलेखका साथै जमीन चिन्हित गर्न स्थलगत दौडाहाको आग्रह गरियो, जुन २२ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन सम्पन्न गरियो। यसपछि २३ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन सम्बन्धित राजस्व सर्वेक्षकसँग थप स्पष्टिकरणको निम्ति अर्को बैठक सम्पन्न गरियो।

प्रभावित परिवारसँग अन्तरवार्ता

स्थलगत भ्रमणको क्रममा एसआइए टोलीद्वारा श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियासँग सम्पर्क गर्दै २० जून, २०१७ को दिन विस्तारका साथ अन्तरवार्ता लिइयो। यस प्रक्रियामा संरचनागत अन्तरवार्ता अनुसूची प्रयोग गर्दै प्रभावित परिवारको विस्तृत सामाजिक-आर्थिक स्वरूप सङ्कलन गरियो। सामाजिक-आर्थिक स्वरूप वा रूपरेखा तयार पार्नुबाहेक, टोलीद्वारा आजीविकाको वैकल्पिक स्रोतका साथै सामाजिक-सांस्कृतिक अनि आर्थिक प्रभावबारे उनीहरूको विचार लगायत अन्य परिणामहरूसित सम्बन्धित जानकारी पनि सङ्कलन गरियो, जुन विस्तारका साथ तेस्रो अध्यायमा चर्चा गरिएको छ। तथापि, अध्ययनको समय, खसरामा (बेन खण्ड) दर्ता भए तापनि श्री भोटियाको जमीनमा मोही अर्थात् कुतियादारको व्यावहारिक कब्जा अथवा आधिपत्य रहेको पाइएन। धेरै वर्षदेखि जमीनमा कुनै कुतियादार नरहेको श्री भोटियाले पनि पुष्टि गरे, जुन तस्वीर ३.१ अनि ३.२ मा प्रत्यक्ष दर्शाइएको छ। यसो हुँदा, एसआइए टोलीद्वारा कुतियादारलाई सम्पर्क गर्न आवश्यक ठानिएन। वैधानिक कुतियादारका वंशज रहेका प्रभावित परिवारका लागि चार परिवारसँग व्यक्तिगत अन्तरवार्ता लिइएको थियो।

केन्द्रित समूहगत चर्चा (एफजीडी)

शाही परिवारको अधीनमा रहेको जमीनको निम्ति, शाही निजी भू-सम्पदाका सम्पदा प्रबन्धक श्री आदुप भोटिया अनि माडलेमा छोग्यालको जमीनका प्रभारी श्री डीबी सुब्बासँग गहन अन्तरवार्ता सम्पन्न गरियो।

मोर्गनले (१९९६) आफ्नो लेख 'फोकस ग्रुप्स' मा फोकस ग्रुप अर्थात् केन्द्रित समूहलाई 'शोधकर्ताद्वारा निर्धारित विषयमा समूहगत चर्चा-परिचर्चा मार्फत् तथ्याङ्क वा जानकारी सङ्कलन गर्ने शोध तकनिकी' भनी बताएका छन्। किट्जिङ्गरले (१९९५), 'केन्द्रित समूह, जनताले के सोच्छ भन्ने मात्र नभएर कसरी अनि किन त्यस प्रकारले सोच्छन् भन्नेबारे बइन जनसमुदायको ज्ञान अनि अनुभूतिको जाँचपरख गर्न... शोधका प्रतिभागीहरूबीचको वार्तालाई प्रयोगमा ल्याउने समूहगत अन्तरवार्ताको स्वरूप' रहेको औँल्याएका छन् (किट्जिङ्गर १९९५ : २९९)।

वर्तमान अध्ययनमा, १५, जुलाई, २०१७ को दिन बेन नामप्रिक जीपीयुको ग्राम प्रशासन केन्द्रमा बेन नामप्रिक जीपीयुका पञ्चायत सदस्यहरूबीच एफजीडी आयोजन गरिएको थियो। परियोजनाको कारण सम्भावित

सकारात्मक अनि नकारात्मक सामाजिक-आर्थिक साथै सांस्कृतिक प्रभावबारे पञ्चायतहरूको अवधारणा बुझ्न उक्त कार्य सम्पन्न गरिएको थियो। यसका साथै एसआइएमपीको सन्दर्भमा पञ्चायतहरूको सुझाउ पनि लिइएको थियो।

सहभागितामूलक ग्रामीण निरूपण (पीआरए) प्रविधि

पीआरएमा विकास परियोजना अनि कार्यक्रमहरूको नियोजन अनि प्रबन्धनका लागि ग्रामीण जनसमुदायको ज्ञान अनि अभिमत वा विचारहरू सामेल गर्ने गरिन्छ। पीआरएको 'पी' -ले सहभागिता बोध गराउँदछ, जसले आवश्यक जानकारी जुटाउने प्रक्रियामा जनसमुदायलाई सहभागी बनाउनु बुझाउँदछ। यो ऊर्ध्वगामी अर्थात् फेदबाट टुप्पोतिर जाने प्रक्रिया हो, जसले ग्रामीण समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्दछ। 'आर' -ले ग्रामीण बोध गराउँदछ, कारण अधिकांश ग्रामीण वा गाउँले जनता दुवै साक्षर र निरक्षर रहने हुँदा यो प्रविधि वा तकनिकी ग्रामीण परिवेशमा स्थिति अनुकूल हुने गर्दछ। अन्त्यमा, 'ए' -ले निरूपण वा मूल्याङ्कन बोध गराउँदछ, जसले गाउँको समस्या, आवश्यकता र सम्भावनाबारे जानकारी खुट्याउनु बुझाउँदछ।

पीआरए तकनिकी प्रायः शोध कार्यसित सम्बन्धित विकास परियोजनाका लागि प्रयोग गर्ने गरिन्छ। च्याम्बर्स (१९९२)-द्वारा पीआरए स्थानीय जनसमुदायलाई आफ्नो विश्लेषण गर्दै योजना बनाउँदै कारवाही गर्न सहयोग पुऱ्याउन लक्षित रहेको उल्लेख गरिएको छ। यस तकनिकीलाई 'बढ्दो रूपमा पारम्परिक सर्वेक्षणको अनुपूरक वा विकल्पको रूपमा प्रयोग गर्ने गरिएको', जस्तै सहभागीहरूको पर्यवेक्षण (लिउर्स १९९७ : २९०), तथा 'आफ्नो स्थितिको वर्ण गर्न, आवश्यकताहरू खुट्याउँदै प्राथमिकता निर्धारित गर्न, कार्ययोजना तर्जुमा गर्न, कार्यान्वयनको समय समस्याहरू खुट्याउन, वा पीआरए विधि अपनाउँदै सहभागितामूलक निगरानी अनि मूल्याङ्कनमा संलग्न गर्न समुदायलाई प्रोत्साहित गर्ने तरिका' हो (ऐजन : २९०-१)।

यस अर्थमा, वर्तमान एसआइए अध्ययनको सन्दर्भमा, पीआरए तकनिकीको आवश्यकता, ग्रामीण जनसमुदायबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दै शोध कार्य अघि बढाउनको निम्ति प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक जानकारी जुटाउने सान्दर्भिक अनि विश्वसनीय तरिका रहेको महसुस गरियो। पीआरएको अंशको रूपमा, परियोजनाका फाइदा अनि नोक्सानीका साथै स्थानीय सामाजिक-आर्थिक अनि सांस्कृतिक परिवेशमाथि त्यसको प्रभावबारे आफ्नो विचार अनि अभिमतको परिप्रेक्ष्यमा बेन नामप्रिक ग्राम पञ्चायत एकाइका (जीपीयु) केही गाउँले अनि स्थानीय भलाढीको पनि अन्तरवार्ता लिने काम गरियो।

अध्याय २

सिक्किमको सामाजिक-आर्थिक अनि सांस्कृतिक मापदण्ड

सिक्किम : संक्षिप्त रूपरेखा

पूर्वोत्तर हिमालयमा अवस्थित भारतको २२ औं राज्य सिक्किम ७०९६ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल रहेको सानो राज्य हो। राज्यमा तीन प्रमुख रैथाने मूलवासी - लेप्चा, भोटिया अनि नेपालीका साथमा केही मधेसका जनसमुदाय पनि बसोबासो गर्दछन्। राज्य सामाजिक-आर्थिक गणना (एसएसईसी), २००६ मा २१ वटा जातिगोष्ठी यहाँ बसोबासो गर्ने चिन्हित गरिएको छ। धार्मिक सन्दर्भमा सिक्किमको अदिकांश जनसङ्ख्या हिन्दू (५७.७६ प्रतिशत) छन्, जसपछि बौद्ध धर्म पालन गर्नेहरू कूल २७.३९ प्रतिशत, क्रिस्चियन धर्मावलम्बी (९.९१ प्रतिशत), इस्लाम (१.६२ प्रतिशत), सिख (०.३१ प्रतिशत), जैन (०.०५ प्रतिशत तथा अन्य धर्म मान्ने २.६७ प्रतिशत छन् (भारतको जनगणना, २०११)। सिक्किमको चारवटा जिल्ला छ, जस्तै पूर्व जिल्ला, पश्चिम जिल्ला, उत्तर जिल्ला र दक्षिण जिल्ला जसको मुख्यालय क्रमशः गान्तोक, गेजिङ, मगन र नाम्ची हो। यी चार जिल्लालाई प्रत्येक जिल्लामा चारवटा महकुमा गरी थप १६ वटा महकुमामा विभाजित गरिएको छ (साङ्ख्यिकी पत्रिका २०१५)।

जनसङ्ख्याको रूपरेखा

भारतको जनगणना २०११ अनुसार सिक्किमको कूल जनसङ्ख्या ६,१०,५७७ छ। कूल जनसङ्ख्यामा महिलाहरू ४७.०८ प्रतिशत छन्। जनगणना २०११ अनुसार राज्यको लिङ्ग अनुपात प्रति १००० पुरुष ८९० महिला छन्। सिक्किममा २००१-२०११ को अवधिमा १२.८९ प्रतिशत जनसङ्ख्या वृद्धि दर्ता गरिएको थियो। तथापि, देशको कूल जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा सिक्किमको जनसङ्ख्या केवल ०.०५ प्रतिशत छ।

तालिका २. १ : जिल्लाको हिसाबले सिक्किमको जनसङ्ख्या (जनगणना २०११)

राज्य/ जिल्ला	पुरुष जनसङ्ख्या		महिला जनसङ्ख्या		कूल	
	सङ्ख्या	%	सङ्ख्या	%	सङ्ख्या	%
पूर्व	151432	53.40	132151	46.60	283583	100.00

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

	(46.87 %)		(45.96%)		(46.45%)	
पश्चिम	70238 (21.74%)	51.48	66197 (23.02%)	43.42	43709 (7.16%)	100.00
उत्तर	24730 (7.65%)	56.58	18979 (6.60%)	43.42	43709 (7.16%)	100.00
दक्षिण	76670 (23.73%)	52.21	70180 (24.41%)	47.79	146850 (24.05%)	100.00
सिक्किम	323070 (100.00%)	52.91	287507 (100.00%)	47.09	610577	100.00

स्रोत : साङ्ख्यिकी पत्रिका, २०१३, डीईएसएम एवं ई

वर्ष 2011 को जनगणनाअनुसार जिल्लाको हिसाबले जनसङ्ख्याको प्रतिशत हेर्दा पूर्व जिल्लामा सर्वाधिक प्रतिशत रहनका साथै 46.45 प्रतिशतका साथ सबैभन्दा बहुल जिल्ला रहेको देखिन्छ। यस क्रममा 24.05 प्रतिशतका साथ दक्षिण जिल्ला दोस्रो र 22.35 प्रतिशतका साथ पश्चिम तेस्रो स्थानमा छ भने राज्यको कूल जनसङ्ख्याको 7.16 प्रतिशत अंशका साथ उत्तर जिल्ला सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको जिल्ला देखिन्छ। तथापि, 4,226 वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलका साथ, उत्तर जिल्ला क्षेत्रफलको हिसाबले सबैभन्दा ठूलो जिल्ला हो। उत्तर जिल्लामा 43.42 प्रतिशतबाहेक अन्य सबै जिल्लामा महिला जनसङ्ख्याको प्रतिशत हाराहारीमा 47 प्रतिशत जति छ।

सामाजिक श्रेणी वा वर्ग

सिक्किमको कूल 21 वटा जातिगोष्ठीलाई विस्तृत रूपमा पाँच सामाजिक श्रेणी वा वर्ग जस्तै अनुसूचित जनजाति, अनुसूचित जाति, अन्य पछौटेवर्ग (केन्द्रिय) तथा अन्य पछौटेवर्ग (राज्य) तथा यी वर्गमा नसमेटिएका जातिगोष्ठी वा समुदायलाई “अन्य” अन्तर्गत सामेल गरिएका छन्। अनुसूचित जनजातिको सूचीमा सामेल भोटिया, लेप्चा, लिम्बू अनि तामाङ कूल जनसङ्ख्याको 33.80 प्रतिशत अंश (2011 को जनगणना) छन् भने अनुसूचित जातिको रूपमा दर्ता कामी, दमाई अनि सार्की राज्यको कूल जनसङ्ख्याको 4.63 प्रतिशत (2011 को जनगणना) अंश छन्।

कूल जनसङ्ख्यामा महिलाहरू ४९ प्रतिशत छन्। करिब ८१ प्रतिशत अनुसूचित जनजाति तथा ७२ प्रतिशत अनुसूचित जाति ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबासो गर्दछन् (तालिका २.२)।

तालिका २.२ : निवासको हिसाबले अनुसूचित जाति र अनुसूचित जनजातिको जनसङ्ख्या, २०११

सामाजिक समूह	जनसङ्ख्याको विवरण	कूल जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा जनसङ्ख्या र प्रतिशत
--------------	-------------------	---

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

			कूल सङ्ख्या	%	ग्रामीण सङ्ख्या	%	शहरी सङ्ख्या	%
एससी	२८२७५ ४.६३%	पुरुष	१४४५४ (१००%)	५१.१२	१०४९६ (७२.६२%)	५१.६२	३९५८ (२७.३८%)	४९.८५
		महिला	१३८२१ (१००%)	४८.८८	९८३९ (७१.१९%)	४८.३८	३९८२ (२८.८१%)	५०.१५
		कूल	२८२७५ (१००%)	१००.००	२०३३५ (७१.९२%)	१००.००	७९४० (२८.०८%)	१००.००
अनुसूचित जनजाति	२०६३६० (३३.८०%)	पुरुष	१०५२६१ (१००%)	५१.०१	८६०५९ (८१.७६%)	५१.४९	१९२०२ (१८.२४%)	४८.९७
		महिला	१०१०९९ (१००%)	४८.९९	८१०८७ (८०.२१%)	४८.५१	२००१२ (१९.७९%)	५१.०३
		कूल	२०६३६० (१००%)	१००.००	१६७१४६ (८१%)	१००	३९२१४ (१९%)	१००.००
राज्य	६१०५७७ (१००%)	पुरुष	३२३०७० (१००%)	५२.९१	२४२७९७ (७५.१५%)	५३.१३	८०२७३ (२४.८५%)	५२.२७
		महिला	२८७५०७ (१००%)	४७.०९	२१४२०२ (७४.५०%)	४६.८७	७३३३०५ (२५.५०%)	४७.७३
		कूल	६१०५७७ (१००%)	१००.००	४५६९९९ (७४.८५%)	१००.००	१५३५७८ (२५.१५%)	१००.००

स्रोत : साङ्ख्यिकी पत्रिका, २०१३, डीईएसएम एवं ई

भुजेल, गुरुङ, लिम्बू, मगर, राई, सुनुवार, थामी, जोगी अनि देवानलाई अति पछौटे वर्गअन्तर्गत दर्ता गरिएको छ भने एसएसईसी, २००६ अनुसार उनीहरू कूल जनसङ्ख्यामा २३.४६ प्रतिशत छन्। देवानबाहेक यी समुदायलाई भारत सरकारद्वारा केन्द्रिय सूचीमा ओबीसीको रूपमा अधिसूचित गरिएको छ (ड्राल २०१३ : १६४)। बाहुन, छेत्री, नेवार अनि सन्यासी समुदायलाई सिक्किम राज्यमा मात्र ओबीसीको रूपमा (असाधारण राजपत्र सङ्ख्या ९४, मिति ११ अप्रैल, २००१ मा प्रकाशित अधिसूचना सङ्ख्या २३६/एसडब्लु/२५१(३)डब्लुडी, मिति १५ जून, २०००) दर्ता गरिएको छ भने उनीहरू कूल जनसङ्ख्यामा २३.२० प्रतिशत (राज्य सामाजिक-आर्थिक जनगणना, २००६) छन्। तथापि, सिक्किम सरकारको अधिसूचना सङ्ख्या ८५/एसजेईडब्लुडी/डब्लुडी, मिति ९ जून, २०१४ अनुसार, भुजेल, देवान, गुरुङ, जोगी, किराँत राई, मगर, सुनुवार, थामी अनि सन्यासीलाई केन्द्रिय ओबीसी सूचीमा पुनः वर्गिकरण गरिएको छ। अन्य वर्गमा राज्यको कूल जनसङ्ख्याको ७.२९ प्रतिशत जनसमुदाय छन्। समग्रमा सिक्किमको कूल जनसङ्ख्यामा ७५ प्रतिशत ग्रामीण जनसमुदाय पर्दछन्।

तालिका २.३ : सामाजिक समूह जनसङ्ख्याको वितरण

सामाजिक समूह	प्रतिशत
अनुसूचित जनजाति (एसटी)	३७.३९

अनुसूचित जाति (एससी)	६.६६
अति पछौटेवर्ग (एमबीसी)	२३.४६
अन्य पछौटेवर्ग (ओबीसी)	२३.२०
अन्य	९.२९

स्रोत : राज्य सामाजिक-आर्थिक जनगणना, २००६, डीईएसएम एवं ई

साक्षरताको स्वरूप

तालिका २.४ : सिक्किमको साक्षरता स्वरूप

क्षेत्र	२००१			२०११		
	पुरुष	महिला	कूल	पुरुष	महिला	कूल
ग्रामीण	७४.४५	५६.०१	६६.८२	८४.६	७२.४	७८.९
शहरी	८७.८१	७९.१६	८३.९१	९२.४	८४.७	८८.७
सिक्किम	७६.०४	६१.४०	६८.८१	८६.६	७५.६	८१.४

स्रोत : सिक्किम - साङ्ख्यिकी पत्रिका, २०१३, डीईएसएम एवं ई

सिक्किमले साक्षरताको क्षेत्रमा उल्लेखनीय रूपान्तरण दर्ता गरेको छ। तालिका २.४ मा सिक्किमको वर्ष २००१ देखि २०११ सम्मको दसकमा साक्षरताको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ। भारतको ७४ प्रतिशतका विपरीत सिक्किमले वर्ष २००१ को ६८.८१ प्रतिशतदेखि २०११ मा ८१ प्रतिशतको साक्षरता दरमा वृद्धि हासिल गरेको यसले दर्शाउँदछ। साक्षरता दरको सन्दर्भमा सिक्किम देशमा सातौं स्थानमा छ। महिला साक्षरता दरको प्रसङ्गमा पनि परिदृश्य उत्साहवर्धक देखिन्छ, जहाँ ६५.५ प्रतिशतको राष्ट्रिय औसतको विपरीत २००१ को ६०.४० प्रतिशतबाट फड्को मार्दै २०११ मा ७५.६ प्रतिशत दर्ता गरिएको छ। पुरुष साक्षरता दरको सन्दर्भमा, २००१-२०११ को दसकीय अवधिमा वृद्धि १० प्रतिशतभन्दा बढी ७६.०४ प्रतिशतबाट ८६.६ प्रतिशत दर्ता गरिएको थियो।

जातिगत विविधता

सिक्किमको वर्तमान जनसङ्ख्या मुख्य गरी लेप्चा, भोटिया अनि नेपाली समुदायले गठन भएको छ भने यी तीन अलग जातिगोष्ठीले बिछुट्टै सामाजिक-सांस्कृतिक अस्मिता प्रतिनिधित्व गर्दछ। मधेसी मूलका समुदाय प्रायः नै व्यापारी समुदायमा पर्दछ।

लेप्चा :

लेप्चाहरूलाई सिक्किमको मूल रैथानेको मान्यता प्राप्त छ भने उनीहरू आफूलाई 'रोड-कुप वा मुताञ्ची रोड्कुप' भन्ने गर्दछन्, जसको अर्थ आमाका प्यारा अथवा रोड (घाटी-कन्दरावासी) हुँदछ भने तिब्बतीहरू उनीहरूलाई 'मोन-बा' वा 'मोन-रिक' भन्ने गर्दछन्, जसको अर्थ मोन मुलुकका बासिन्दा हुन्छ, अर्थात् कश्मीरदेखि आसम अनि बर्मासम्मको तल्लो हिमालयका बासिन्दाहरूलाई बोलाउने साधारण तिब्बती उपमा (सिन्हा : १९७५)। उनीहरू गोरो, मध्यम उँचाइका साथ मङ्गोल वर्णका हुन्छन्।

धार्मिक आस्थाको सन्दर्भमा, उनीहरूले लामावादी बौद्ध धर्म पालन गर्ने गरे तापनि, मूलरूपमा उनीहरू जीववादी वा प्रकृतिपूजक बोनपन्थी हुन् र उनीहरूका पुजारी 'बुडथिङ वा मून' -ले वैद्य, जादूगर तथा पवित्र विशेषज्ञको मिश्रण प्रतिनिधित्व गर्दछन् (थापा २००२ : २७)। धेरै सङ्ख्यामा लेप्चाहरू क्रिस्चियन धर्ममा लागेका छन्। हाल ८५.१४ प्रतिशत लेप्चाहरू बौद्ध धर्मावलम्बी छन् भने १२.७६ प्रतिशत क्रिस्चियन र २.१० प्रतिशत हिन्दू धर्म पालन गर्दछन् (एसएसईसी २००६)। उनीहरूले आफ्नो बिछुट्टै भाषा कायम गरेका छन्, जुन भोट-बर्मेली भाषा वर्गअन्तर्गत पर्दछ। उनीहरू कैयौं पितृसत्तात्मक वंशमा विभाजित छन् (पीटीएसओ), जुन अलौकिक अनि मिथकीय पूर्वजबाट उत्पत्ति भएको मान्यता उनीहरू राख्दछन्। लेप्चाहरू बहुपति परम्परा (सिन्हा १९७५ : ५) पालन गर्दै आएका छन् भने विवाहको समय बेहुलीको मूल्य तिर्नुपर्ने सामाजिक-सांस्कृतिक चलन उनीहरूमा छ। विगतमा उनीहरूले शिकार खेल्ने, जङ्गलबाट आहार/खाना बटुल्ने र भस्मे फाँडेर खेती गर्ने गरे तापनि, आजको दिनमा लेप्चाहरू जमीनधनी हुनका साथै प्राथमिक रूपमा खेती र पशुपालनमा संलग्न छन्।

सिक्किमको पहिलो १८९१ को जनगणनामा कूल ३०,४५८ जनसङ्ख्यामध्ये १८.९२ प्रतिशत अंशको हिसाबले लेप्चाहरूको सङ्ख्या ५,७६२ रहेको थियो। सङ्ख्याको हिसाबले वृद्धि भए तापनि राज्यमा ५,८१,५४६ कूल जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा लेप्चाहरूको प्रतिशत घटेर ७.७८ प्रतिशत पुगेको छ। लेप्चाहरू सिक्किमको चारै जिल्लामा छरिएको भए तापनि कूल जनसङ्ख्याको ३७.४७ प्रतिशत अंशका साथ समुदाय उत्तर जिल्लाको प्रमुख अनि सबैभन्दा ठूलो सङ्ख्या रहेको समुदायमा पर्दछ (एसएसईसी २००६)। उत्तर सिक्किमको जङ्गु क्षेत्रमा लेप्चा समुदायको मात्र बसोबासो छ भने यस इलाकालाई उनीहरूको आरक्षित क्षेत्र घोषणा गरिएको छ। लेप्चाहरूलाई भारत सरकारद्वारा संविधानको (सिक्किम) अनुसूचित जनजाति आदेश, १९७८ (अधिसूचना सङ्ख्या १८(३)होम/७५, मिति ६ जुलाई १९७८, सिक्किम सरकार) अन्तर्गत अनुसूचित जनजातिको संवैधानिक दर्जा प्रदान गरिएको छ। राज्य सरकारद्वारा उनीहरूलाई आदिम जनजाति समूहको (पीटीजी) दर्जा प्रदान गरिएको छ।

भोटिया

भोट-बर्मेली मूलअन्तर्गत पर्ने भोटियाहरू सिक्किममा ल्होरीको रूपमा पनि जानिन्छन् (सिंह १९९३ : २३) तथा कैयौं उपसमूहमा विभाजित वा वर्गिकृत छन्। उनीहरूलाई तिब्बती संस्कृति, तिब्बती भाषा, तिब्बती लामावादी बौद्ध धर्म अनि यायावर वा फिरन्ते अनि अर्ध स्थापित कृषि प्रणालीका वाहक मानिन्छ (सिन्हा १९७५)। भोटियाहरूको सामाजिक संरचना बुनियादी रूपमा पितृसत्तात्मक हुँदछ भने बहुपति प्रथाको पुरानो परम्परा उनीहरूमा हुने गर्दछ। लेप्चाहरू जस्तै, भोटियाहरूमा पनि बेहुलीको मूल्य तिर्नुपर्ने सामाजिक-सांस्कृतिक परम्परा चलिआएको छ। राज्यमा भोटियाहरू अधिकांश रूपमा बौद्ध धर्मावलम्बी छन्। भोटियाहरूलाई भारत सरकारद्वारा संविधान (सिक्किम) अनुसूचित जनजाति आदेश, १९७८ (अधिसूचना सङ्ख्या १८(३) होम/७५, मिति ६ जुलाई, १९७८, सिक्किम सरकार) अन्तर्गत अनुसूचित जनजातिको संविधानिक दर्जा प्रदान गरिएको छ। सन् १८९१ को प्रथम जनगणनाअनुसार भोटियाहरूको जनसङ्ख्या ४,८९४ रहेको थियो, जुन सिक्किमको कूल जनसङ्ख्याको १६.०६ प्रतिशत अंश थियो। एसएसईसी, २००६ अनुसार उनीहरूको जनसङ्ख्या बढेर ७६,०७० पुगेको थियो, जुन राज्यको कूल जनसङ्ख्याको १३.०८ प्रतिशत अंश हुँदै राज्यको दोस्रो सर्वाधिक जनसङ्ख्या रहेको समुदाय बनेको थियो। सिक्किमको सबै जिल्लामा भोटियाहरूको बसोबासो रहे तापनि मुख्य रूपमा उत्तर सिक्किममा उनीहरूको बाहुल्य छ।

नेपाली

सिक्किममा नेपाली जातिसूचक संज्ञा हो र कैयौं सङ्ख्यामा जातिगोष्ठी सामेल रहेको विविधतापूर्ण वर्ग हो। एसएसईसी, २००६ द्वारा १८ वटा जातिगोष्ठी यसअन्तर्गत चिन्हित गरिएको थियो, जस्तै लिम्बू, तामाङ, राई, मगर, गुरुङ, याखा, सुनुवार, थामी, भुजेल, नेवार/प्रधान, बाहुन, छेत्री, सन्यासी, जोगी, कामी, दमाई, माझी, सार्की, जसलाई बिछुट्टै सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताका साथ हिन्दू जाति र पाहाडे जनजातिको रूपमा वर्गिकरण गर्नसकिन्छ।

नेपाली जातिपूज्यभित्रका यी १८ जातिगोष्ठीलाई राज्यमा चारवटा सामाजिक श्रेणीमा वर्गिकरण गर्नसकिन्छ। जहाँ लिम्बू अनि तामाङलाई अनुसूचित जनजातिको दर्जाअन्तर्गत सामेल गरिएको छ भने कामी, दमाई र सार्कीलाई अनुसूचित जातिको दर्जामा समावेश गरिएको छ। भुजेल, देवान, गुरुङ, जोगी, किराँत राई, मगर, सुनुवार, थामा र सन्यासीलाई अति पछौटे वर्गको दर्जा प्रदान गरिएको थियो जसलाई पुनःवर्गिकरण गर्दै केन्द्रिय ओबीसी सूचीमा (सिक्किम सरकार, अधिसूचना सङ्ख्या ८५/एसजेईडब्लुडी/डब्लुडी, मिति ९ जून, २०१४) सामेल गरिएको छ भने अर्कोतिर, बाहुन, छेत्री, नेवारलाई सिक्किमभित्र अन्य पछौटेवर्गमा (सिक्किम सरकार, अधिसूचना सङ्ख्या ५९/एसडब्लुडी/डब्लुडी, १७ सेप्टेम्बर, २००३) सामेल गरिएको छ।

नेपाली समुदायभित्र पर्ने सबै जातिगोष्ठीको आ-आफ्नो बिछुट्टै सामाजिक-सांस्कृतिक चलन रहिआएको छ। सामान्य प्रयोगको भाषा नेपाली रहे तापनि, लिम्बू, राई, मगर, सुनुवार, गुरुङ, तामाङ, भुजेल, सुनुवार आदि समुदायको आफ्नो बिछुट्टै भाषा/भाषिका छन्। नेपाली सामाजिक संरचना पितृसत्तात्मक प्रकृतिको छ भने वंशगत

सम्बन्धको हिसाबले जाति संरचना पालन गर्दछ। धार्मिक दृष्टिकोणले नेपालीहरू अधिकांश रूपमा हिन्दू अनि बौद्ध धर्मावलम्बी छन्, तथापि धेरैले जनजाति पद्धति र प्रकृतिपूजा पनि पालन गर्दछन्। सबै जातिगोष्ठीमा केही सङ्ख्यामा मानिसहरू क्रिस्चियन धर्म पनि पालन गर्दछन्।

सिक्किमको अर्थनीति : संक्षिप्त पर्यावलोकन

सिक्किमका मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि हो भने यहाँको अर्थनीति प्राथमिक रूपमा कृषि र पशुपालनमा आधारित छ। कृषि गणना २०१०-११ अनुसार यहाँको कूल खेतीभूमि ८४,१५९.९१ हेक्टर रहेको छ। मानव बस्ती रहेको उच्च पर्वतहरूमा कृषिका साथमा पशुपालनका साथै कुटीर उद्योग परिचालन गर्ने गरिएको छ। धानको खेती गर्न नसकिने पाहाडी क्षेत्रमा, जौ, मकै, कोदो अनि आलु मुख्य बाली हुन्। प्रमुख रूपमा खेती गरिने बाली वा फसलहरू मकै, धान, जौ, गहुँ, कोदो, अलैंची, आइफल, आलु, सुन्तला आदि हुन्। गरा बाँधेर गरिने खेतीमा प्रमुख धानको खेती हो। सुन्तला र अलैंची दुई प्रमुख नगद बालीमा पर्दछ। अदुवा अनि आलु अन्य नगद बाली हुन्। कूल जनसङ्ख्यामध्ये ७४.८५ प्रतिशत ग्रामीण इलाकामा बसोबासो गर्ने हुँदा कृषि नै राज्यको अर्थनीतिको प्रमुख आधार हो। तथापि, खेती अझै पनि निर्वाहमुखी स्तरमै सीमित छ। खेतीयोग्य जमीन विस्तार गर्ने सम्भावना सिक्किममा कम रहेको हुँदा राज्य सरकारले पशुपालनका साथै अन्य सम्बन्धित गतिविधिमाथि विशेष जोड दिने गरेको छ, जुन ग्रामीण इलाकाका गाउँलेहरूको सहायक पेशाको रूपमा अर्थनीतिको प्रमुख घटक रहिआएको छ। राज्यलाई जैविक राज्य घोषित गरिएसँगै जैविक खेतीमाथि बढी प्राथमिकता र बल दिन थालिएको छ।

भूमि प्रयोगको स्वरूप तथा कार्य सहभागिता

भूमि प्रयोग स्वरूप तथा आकारको हिसाबले अनुमानित क्षेत्रफल तालिका २.५ मा प्रस्तुत गरिएको छ। राज्यमा १,०६६८२.७५ हेक्टर कूल क्षेत्रफलका साथ जम्मा ७४,९२८ पट्टा-पर्चाधारी छन्। जिल्लाको हिसाबले पूर्व जिल्लामा सबैभन्दा धेरै भोग-चलनका पर्चाधारी छन् भने क्षेत्रफलको हिसाबले पश्चिम जिल्ला अग्रपङ्क्तिमा पर्दछ। भोग-चलन गर्ने पर्चाधारीको हिसाबले दक्षिण जिल्ला तेस्रो रहे तापनि क्षेत्रफलको हिसाबले दोस्रो उच्च स्थानमा पर्दछ। खेती गरिने कूल क्षेत्रको हिसाबले पश्चिम जिल्ला अग्रपङ्क्तिमा पर्दछ भने यसपछि दक्षिण, पूर्व र उत्तर जिल्ला पर्दछ। यही प्रवृत्ति खेती गरिने कूल क्षेत्रमा पनि देखिन्छ। राज्यमा कूल ८४,१५९.९१ हेक्टर भूमिमा खेती गरिन्छ। पश्चिम र दक्षिण जिल्ला प्रथम र दोस्रो स्थानमा पर्दछ। खेती गर्न नमिल्ने भूमिको परिप्रेक्ष्यमा

सबैभन्दा धेरै प्रतिशत पश्चिम जिल्ला र यसपछि क्रमशः दक्षिण, पूर्व र उत्तर जिल्ला पर्दछ। खेती गर्न नमिल्ने जमीनको प्रतिशतको हिसाबले दक्षिण जिल्ला अग्रपङ्क्तिमा पर्दछ।

विलयपश्चात्, केन्द्र साथै राज्य सरकारको विभिन्न योजना अन्तर्गत कैयौं विकास पहल शुरु गरिए भने विकासको लक्ष्य हासिल गर्न धेरै ठूलो परिमाणमा पूँजी निवेश पनि गरिए, जुन मुख्य रूपमा शिक्षा, स्वास्थ्य, पूर्वाधार विकास जस्तै परिवहन अनि सञ्चार, ग्रामीण विकास तथा उद्योग-कारखानाहरू आदिको स्थापनामा केन्द्रित छन्। यसको परिणामस्वरूप राज्यले हालका समयमा विकास सूचकहरूको सन्दर्भमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल गरेको छ।

श्रमजीवी जनसङ्ख्याबारे तालिका २.६ मा कूल श्रमजीवी जनसङ्ख्या ३,०८,१५८ रहेको र यो कूल जनसङ्ख्याको ५०.५ प्रतिशत अंश रहेको दर्शाउँदछ भने रहल ४९.५ प्रतिशत गैर श्रमजीवी छन्। कूल श्रमजीवीमध्ये, २,३०,३९७ अर्थात् ७४.७७ प्रतिशत मुख्य श्रमजीवी छन्। मुख्य श्रमजीवी वर्गमध्ये ३९.९ प्रतिशत खेती किसान गर्ने, ५.०३ प्रतिशत कृषि मजदूर, १.२५ प्रतिशत घरेलु उद्योगमा संलग्न छन्। उल्लेखनीय सङ्ख्यामा ५७.८२ प्रतिशत 'अन्य श्रमजीवी' वर्गमा पर्दछन्। यस अर्थमा, २०११ को जनगणनाअनुसार, 'अन्य श्रमजीवी' पछि ग्रामीण इलाकाहरूमा कृषिसित सम्बन्धित नै मुख्य पेशा रहेको छ।

**तालिका २.५ : राज्यमा आकार, श्रेणी तथा भूमि प्रयोगको हिसाबले अनुमानित क्षेत्रफल छ।
सिक्किम सामाजिक समूह : सबै सामाजिक समूह**

(एकाइ सङ्ख्या) (क्षेत्रफल हेक्टरमा)

जिल्ला	कूल पर्चाधारी जग्गा	कूल खेती क्षेत्र	हाल बाँझो रहेको क्षेत्र	कूल खेती गरिएको क्षेत्र	बाँझोबाहेक खेती नगरिएका जमीन	हाल बाँझो रहेकाबाहेक अरू बाँझो जमीन	खेती गर्न मिल्ने बाँझो जमीन	खेती नगरिएको कूल क्षेत्र	खेती गर्न नमिल्ने जमीन
	सङ्ख्या	क्षेत्र							
उत्तर	३५७०	१५९८३.९६	१०४४७.५४	१५३५.५०	११९८३.०४	८६४.७२	१०२३.२१	७०८.५०	२५९६.४३
पूर्व	२४५६६	२९०१९.६३	२१६९७.३७	१२३६.७३	२२९३४.१०	१०९२.४५	१०९७.७२	८७४.४३	३०६४.६०
दक्षिण	२२८२९	३०१४०.३२	२१९६९.०६	१६१६.७८	२३५८५.८४	८५१.२१	७८७.९४	१५८६.९०	३२२६.०५
पश्चिम	२३९६३	३१५३८.८४	२३०६५.४४	२५९१.४९	२५६५६.९३	८२५.३६	१५४५.५४	१०६०.६८	३४३१.५८

स्रोत : कृषि गणना, २०१०-११

कैयौं सांस्कृतिक धरोहर अनि पर्वहरूका साथमा समृद्ध प्राकृतिक संसाधनका साथै जैव-विविधताले भरिपूर्ण राज्यमा पर्यटन अर्को महत्त्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्र हो। यसबाहेक सिक्किमलाई प्रशस्त जल संसाधनको पनि आशीर्वाद प्राप्त छ। यसो हुँदा जल संसाधन विकास गर्ने सम्भावना सिक्किममा व्यापक छ।

तालिका २.६ : सिक्किमको श्रमजीवी जनसङ्ख्या,

क्र.स	विवरण	जनगणना २०११
		२०११
१.	जनसङ्ख्या	६१०५७७
२.	कूल श्रमजीवी	३०८,१५८ (५०.५%)
३.	मुख्य श्रमजीवी	२३०,३९७ (७४.७७%)
	क) कृषक	८२,७०७ (३५.९०%)
	ख) कृषि मजदूर	११,५८२ (५.०३%)
	ग) घरेलु उद्योगमा मजदूर	२८८८ (१.२५%)
	घ) अन्य श्रमजीवी	१३३२२० (५७.८२%)
४.	सीमान्तकृत श्रमजीवी	७७,७४१ (२५.२३%)
५.	गैर श्रमजीवी	३०२,४३९ (४९.५%)
	जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा कूल श्रमजीवीको प्रतिशत	५०
	जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा मुख्य श्रमजीवीको प्रतिशत	३८

स्रोत : सिक्किम मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४

भूमि वितरणको स्वरूप : संक्षिप्त ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सन् १८९० मा सिक्किम ब्रिटिशको संरक्षित राज्य बनेपछि, ब्रिटिश साम्राज्यद्वारा जमीनदारी प्रथालाई सञ्चित गर्नका साथै पर्चा-पट्टा प्रणाली शुरु गरी सम्पूर्ण भूमि प्रबन्धन प्रणालीमा क्रान्ति ल्याएको थियो। यसैको परिणामस्वरूप, (१) शासक घरानाका साथै शासक घरानाका सदस्यहरूको स्वामित्व रहेको निजी सम्पदा, (२) पौँचवटा गुम्पाको स्वामित्वमा रहेको गुम्पा सम्पदा वा जमीन, तथा (३) निजी सम्पदा, पट्टाधारी वा ठेकादार जमीनदारलाई वितरण गरिएका जमीनको स्वरूपमा सिक्किममा पनि तीन स्तरीय भू-स्वामित्व प्रणालीको (थापा,

२००२ मा उद्धृत नकाने, १९६६ : ४६-४८) शुरुवात गरिएको थियो। ठेकादार जमीनदारको उद्भवसँगै, उनीहरू मार्फत् जमीनको लेनदेनको पञ्जिकरण कार्य शुरु हुनगएको थियो, जसलाई न्यायाधिकार अधिकार पनि प्रदान गरिएको थियो (सिन्हा, १९८१ : २४)।

सन् १९५१ को भूमि व्यवस्थापछि, सिक्किममा तीनवटा श्रेणीमा विभाजित १०८ वटा भू-सम्पदा रहेको थियो, (१) पुराना पट्टाधारी भूमि क्षेत्रका साथमा काजी अनि ठेकादार परिवारका निजी सम्पदासहित ९० वटा सरकारी सम्पदा, (२) पाँचवटा गुम्पा सम्पदा तथा, (३) शाही परिवारको १३ वटा सम्पदा। यस अर्थमा, करिब ८५ प्रतिशत भूमि सरकारी सम्पदामा, ११ प्रतिशत शाही परिवारको अधीनमा तथा ४ प्रतिशत जमीन गुम्पाको सम्पदा अन्तर्गत रहेको थियो (दत्त १९९२ : १६५-१६६, थापा २००२ मा उद्धृत)।

चालीसको दसकको अन्त्यतिर सिक्किममा भूमि सुधारको माग शुरु भएको थियो भने सरकारद्वारा २० अगस्त, १९४९ को अधिसूचनामार्फत् भूमि प्रबन्धन प्रणालीमा बिचौलियाहरू समाप्त गरिएको थियो (धमला तथा भौमिक १९८५ : ११७, थापा २००२ मा उद्धृत गरिएअनुरूप)। उक्त राजस्व आदेशपछि तथापि, भूमि धारण सुधार अथवा सिक्किमको सम्बन्धित क्षेत्रमा जमीनदार अनि ठेकादारहरूको अधीनमा रहेको भूमि सीमा नियम लागू भने गरिएको थिएन (ऐजन)। सिक्किमका महाराजाको १५ वटा निजी सम्पदा तथा गुम्पाको अधीनमा पाँचवटा सम्पदा प्रत्यक्ष रूपमा छोग्याल अनि गुम्पाहरूकै अधीनमा रहेको थियो। सन् १९५८ को सर्वेक्षण तथा व्यवस्थापन प्रतिवेदनअनुसार, कूल पर्चाधारी भूमिमध्ये १३ प्रतिशत, अर्थात् २७,६९४ पर्चाधारी जमीनमध्ये ३,६५८ निजी सम्पदाभित्र रहेको थियो (ऐजन : ११९)। समयको अभावका कारण निजी सम्पदाअन्तर्गत वास्तविक पर्चाधारी भूमिबारे वर्तमान तथ्याङ्क प्राप्त गर्नसकिएन। तथापि, वर्तमान एसआइए अध्ययनको सन्दर्भमा, सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा अधिग्रहणको निमित्त प्रस्तावित कूल सातवटा जमीनको टुकामध्ये पाँच टुक्रा वा खण्ड, पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको अधीनमा/स्वामित्वमा रहेको थियो।

दक्षिण सिक्किम जिल्लाको रूपरेखा

नाम्ची मुख्यालय रहेको दक्षिण सिक्किम जिल्ला, गृह विभागको अधिसूचना सङ्ख्या ३/एच, मिति १ अप्रेल, १९६३ अनुरूप सिर्जना गरिएको थियो। सन् १९६३ भन्दाअघि, सिक्किमको प्रशासनिक खण्ड दुई प्रशासनिक क्षेत्र, पूर्व क्षेत्र र पश्चिम क्षेत्रमा गठन गरिएको थियो। तथापि, सन् १९६३ मा प्रशासनिक पुनर्गठनपछि, दुवै पश्चिम र दक्षिण जिल्ला पश्चिम क्षेत्रबाट स्थापना गरिएको थियो। दक्षिण जिल्लाको सिर्जनासँगै प्रथम जिल्ला अधिकारी नियुक्त गरिएको थियो, जसलाई पछि १९७३ मा जिल्लापालद्वारा प्रतिस्थापित गरिएको थियो।

दक्षिण जिल्लालाई दुईवटा महकुमा - नाम्ची र राभड महकुमामा विभाजन गरिएको छ। पछि, राभड महकुमाबाट याङगाड र नाम्ची महकुमाबाट जोरथाड महकुमालाई अलग महकुमाको रूपमा विभाजन गरियो। यसपछि, दक्षिण

जिल्लामा चारवटा महकुमा बनेको छ। जिल्ला अन्तर्गत ४७ वटा ग्राम पञ्चायत एकाइ (जीपीयु) छन्। जिल्लाको सङ्गठन तलको तालिका २.७ मा दर्शाइएको छ।

तालिका २.७ : क्षेत्र, महकुमाको सङ्ख्या, नगर, राजस्व खण्ड तथा गाउँहरू

कूल क्षेत्र (वर्ग किमि.मा)	महकुमाको सङ्ख्या	खण्ड प्रशासनिक केन्द्रको सङ्ख्या	नगरको सङ्ख्या	राजस्व खण्ड			पञ्चायत वार्ड	पञ्चायत एकाइ	नगर निगम
				कूल	राजस्व खण्ड	वन खण्ड			
750	4	8	4	145	135	10	271	47	2
७५०	४	८	४	१४५	१३५	१०	२७१	४७	२

स्रोत : दक्षिण सिक्किम जिल्लाको वेबसाइट (२१ जुलाई, २०१७ मा निकालिएको)

जिल्लाद्वारा समेटिएको कूल भौगोलिक क्षेत्रफल ७५,००० हेक्टर (अथवा ७५० वर्ग किमि.) छ, जुन सिक्किमको सबैभन्दा सानो जिल्ला हो। तथापि, जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा यो दोस्रो स्थानमा छ जहाँ २०११ को जनगणनाअनुसार ११.६५ प्रतिशतको दसकीय वृद्धि दरका साथ कूल जनसङ्ख्या १,४६,८५० छ। जिल्लाको लैङ्गिक संरचनामा ५२.२१ प्रतिशत (७६,६७०) पुरुष र ४७.७९ प्रतिशत (७०,१८०) महिला छन्, जसअनुसार लैङ्गिक अनुपात ९१५ रहेको छ। जिल्लाको ग्रामीण र शहरी जनसङ्ख्या क्रमशः ८५.५६ प्रतिशत (१,२५,६५१) तथा १४.४४ प्रतिशत (२१,१९९) रहेको छ, जसले दक्षिण जिल्ला प्राथमिक रूपमा पारम्परिक ग्रामीण समाज रहेको बुझाउँदछ। जिल्लाको शहरी जनसङ्ख्या नाम्ची नगर परिषद् (जनसङ्ख्या १२,१९०) तथा जोरथाङ नगर पञ्चायत (९,००९) क्षेत्रमा केन्द्रित छ। वर्ष २०११ को जिल्ला जनगणना बहीअनुसार, जिल्लामा १४८ वटा गाउँ छन्, जसमध्ये १४० वटा गाउँमा मानव बस्ती छ भने रहल ८ वटा निर्जन वा मानव बस्तीविहीन छन्।

साक्षरता दर

जनगणना २०११ अनुसार, जिल्लाको ८१.४ प्रतिशत जनसङ्ख्या साक्षर छन्, जुन राज्यको ८२.२० प्रतिशतको साक्षरता दरभन्दा आंशिक मात्र कमि हो। पुरुष साक्षरता दर ८६.५ प्रतिशत छ भने महिला साक्षरता दर ७५.८ प्रतिशत छ, जहाँ यदि ग्रामीण शहरी साक्षरता दरमा अन्तरमाथि ध्यान दिनु हो भने, ग्रामीण क्षेत्रको साक्षरता दर ७६.९ प्रतिशत तथा शहरी क्षेत्रको ८९.३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ।

तालिका २.८ : साक्षरता दर (२०११ को जनगणना)

साक्षरहरूको सङ्ख्या	ग्रामीण	शहरी
---------------------	---------	------

व्यक्ति	पुरुष	महिला	कूल	पुरुष	महिला	कूल	पुरुष	महिला
१०६,७४१	५९,३५७	४७,३८४	८९,७६६	५०,३३९	३९,४७२	१६,९७५	९०,१८	७९,५७
८१.४	८६.५	७५.८	७६.९	८३.१	७०.३	८९.३	९३.५	८४.९

स्रोत : साङ्ख्यिकी पत्रिका, २०१३, डीईएसएम एवं ई

उपलब्ध स्वास्थ्य सुविधाहरू

स्वास्थ्य सुविधाहरूको सन्दर्भमा, वर्ष २००६-०७ को अभिलेखअनुसार, पूर्व जिल्लासँग तुलना गर्दा दक्षिण जिल्ला सान्दर्भिक हिसाबले स्वास्थ्य स्याहार सुविधाहरू कमी रहेको पाइन्छ। कुनै गम्भीर स्वास्थ्यसम्बन्धी मामिलामा अधिकांश रोगी कि त सर थुटोब नामग्याल स्मारक अस्पताल (एसटीएनएम) अथवा सेन्ट्रल रेफरल अस्पताल (सीआरएच) मणिपाल, गान्तोक धाउने गर्दछन्। तथापि, एउटा १०० शय्या वा पलड भएको सामुदायिक स्वास्थ्य केन्द्र, ६० वटा पलड क्षमता रहेको ६ वटा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, ३९ वटा प्राथमिक स्वास्थ्य उपकेन्द्र, एउटा ६० पलड क्षमताको क्षय रोग केन्द्र, एउटा पोस्ट मोर्टम केन्द्र, एउटा रक्त ब्याङ्क तथा सातवटा जन्म एवं मृत्यु पञ्जिकरण केन्द्र जिल्लामा छन्।

सिक्किमको अर्थनीतिमा दक्षिण जिल्लाको योगदान

तालिका २.९ मा ४८.८ प्रतिशत सिञ्चाईरहित भूमि रहेको तथा केवल ६.६५ प्रतिशत सिञ्चित भूमि रहेको र कृषि गतिविधि हुने गरेको दर्शाइएको छ। अलैंची बारीले १४.२८ प्रतिशत भूमि ढाकेको छ, जुन राज्यको प्रमुख नगद बाली हो। तालिका २.१० मा, २०१२-१३ को अभिलेखअनुरूप, उत्पादन विभिन्न फसल वा बाली लगाइएको क्षेत्र, उत्पादित मात्रा तथा उत्पादन स्तर प्रकाश पारिएको छ। उक्त तालिकाबाट धानको उब्जनी क्षमता सर्वोच्च रहेको तथा यसपछि मकै, अन्न, खाद्यान्न र गहुँ आदि रहेको स्पष्ट हुँदछ।

तालिका २.९ : भूमि प्रयोग साङ्ख्यिकी, २००५-०६ (३० जून, २००७ सम्म)

क्र.स	विवरण	क्षेत्र, हेक्टरमा	प्रतिशत
१.	सिञ्चित भूमि	२१०४.६२	६.६५
२.	सिञ्चाई नगरिएको भूमि	१५४३५.७४	४८.८०
३.	गैर कृषि भूमि	२७५४.३३	८.७१
४.	वन-जङ्गल/झाडी	२५१९.७	७.९७
५.	अलैंची बारी	४५१५	१४.२८
६.	खर्क/ घाँस चहुर	१२०९.११	३.८२
७.	बाँझो जमीन	२०८६.५४	६.६०
८.	खेती नगरिएको बाँझो जमीन	१००३.६७	३.१७
	कूल	३१४१२.२५	१००.००

स्रोत : दक्षिण सिक्किम जिल्लाको वेबसाइट (२१ जुलाई, २०१७ मा खोलिएअनुरूप)

तालिका २.१० : प्रमुख बालीको उब्जनी तथा उत्पादनशीलता, क्षेत्र, २०१२-१३

फसल	क्षेत्र (००० हेक्टरमा)	उत्पादन (००० टनमा)	उब्जनी (हेक्टरमा)
धान	२.४२	४.४८	१८५१.२१
गहुँ	०.१६	०.१७	१०६२.५०
मकै	१४.३१	२४.७७	१७३०.९६
कोदो	०.७५	०.७३	९७३.३३
जौ	०.११	०.११	९०९.०९
फापर	१.४१	१.३५	९५७.४५
अन्न	१९.१६	३१.६०	१६४९.२७
पहेली दाल	१.७६	१.५७	८९२.०५
अन्य दाल	१.३१	१.३०	९९२.३७
खाद्यान्न	२२.३३	३४.४७	१५५०.६१
तोरी आदि	१.३६	१.१३	८३०.८८
भटमास	१.४५	१.३७	९४४.८३
तेलजन्य बाली	२.८१	२.५०	८८९.६८

स्रोत : दक्षिण सिक्किम जिल्लाको वेबसाइट (२१ जुलाई, २०१७ मा खोलिएअनुरूप)

तलका दुई तालिका, दक्षिण सिक्किमको राज्य सकल घरेलु उत्पाद (जीएसडीपी), शुद्ध राज्य सकल घरेलु उत्पाद (एनएसडीपी) तथा प्रति व्यक्ति आमदानीसित सम्बन्धित छ। कुनै प्रकारको प्रतिलिपिकरणबिना, कुनै निर्दिष्ट अवधिका लागि राज्यको सिमानाभित्र उत्पादित वस्तु तथा सेवाको मात्राको मौद्रिक आधारमा जीएसडीपी नाप्ने गरिन्छ। जीएसडीपीबाट अवमूल्यन घटाएर (जस्तै, आवास, वाहन वा मशिनहरू पुराना भएर जाने सन्दर्भमा वर्षको अवधिमा खपत गरिएका वस्तुहरू) एनएसडीपी तय गरिन्छ। अर्कोतिर, प्रति व्यक्ति आमदानी (पीसीआइ) अथवा औसत आमदानी, कुनै विशेष क्षेत्रमा कुनै निर्दिष्ट वर्षमा प्रति व्यक्ति आर्जन गरिएको औसत आमदानी हो। पीसीआइको हिसाब क्षेत्रको कूल आमदानीलाई कूल जनसङ्ख्याद्वारा विभाजन गरी निकाल्ने गरिन्छ। यसै जानकारीको आधारमा, तालिका २.११ क अनि २.११ ख-ले दक्षिण जिल्लाको जीएसडीपी, एनएसडीपी र पीसीआइ प्रदर्शित गर्दछ। उक्त तालिकाबाट, २०११-१२ लाई आधार वर्ष मान्दै चालू मूल्यको सन्दर्भमा अर्थनीतिको वृद्धि दर जोड्दा, जिल्लाको अर्थनीति बिस्तारै पछि पर्दै गएको देखिन्छ। तथापि, सोही आधार वर्षमा स्थिर मूल्यको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा, साङ्ख्यिकी हिसाबले अर्थनीति बिस्तारै प्रगतिपथमा रहेको देखिन्छ। चालू अनि स्थिर मूल्यमा जीएसडीपी, एनएसडीपी र पीसीआइको सन्दर्भमा अन्तर स्थानीय बजार अर्थतन्त्रमा मुद्रा स्फीतिको कारण हुनसक्दछ।

तालिका २.११ क : चालू मूल्यमा सिक्किमको संशोधित राज्य सकल घरेलु उत्पाद

वर्ष	जीएसडीपी (लाखमा)	वृद्धि (% मा)	पीसीआइ (सकल) (रु.मा)	वृद्धि (% मा)	एनएसडीपी (लाखमा)	वृद्धि (% मा)	पीसीआइ (शुद्ध) (लाखमा)	वृद्धि (% मा)
२०११-१२	१११६५१०		१८१८५२		९७४२१८		१५८६६७	
२०१२-१३	१२३३८४२	१०.५१	१९८६८६	९.२६	१०८१६७५	११.०३	१७४१८३	९.७८
२०१३-१४	१३८६११०	१२.३५	२२१०८३	११.२७	१२२०२९३	१२.८२	१९४६२४	११.७४
२०१४-१५*	१५२०९३३	९.७२	२४०२७४	८.६८	१३३१७९४	९.१४	२१०३९४	८.१०
२०१५-१६**	१६६३६७८	९.३९	२५९९५०	८.१९	१४५५७७९	९.३१	२२७४६५	८.११

स्रोत : दक्षिण सिक्किम जिल्लाको वेबसाइट (२१ जुलाई, २०१७ मा खोलिएअनुरूप)

तालिका २.११ ख : स्थिर मूल्यमा सिक्किमको संशोधित राज्य घरेलु उत्पाद (आधार वर्ष २०११-१२)

वर्ष	जीएसडीपी (लाखमा)	वृद्धि (% मा)	पीसीआइ (सकल) (रु.मा)	वृद्धि (% मा)	एनएसडीपी (लाखमा)	वृद्धि (% मा)	पीसीआइ (शुद्ध) (लाखमा)	वृद्धि (% मा)
२०११-१२	१११६५१०		१८१८५२		९७४२१८		१५८६६७	
२०१२-१३	११४२१२१	२.२९	१८३९१६	१.१४	९९७०३३	२.३४	१६०५५३	१.१९
२०१३-१४	१२११४०५	६.०७	१९३२०७	५.०५	१०५८९८६	६.२१	१६८८९७	५.२०
२०१४-१५*	१२८८२४९	६.३४	२०३५१५	५.३४	११२३२०२	६.०६	१७७४४१	५.०६
२०१५-१६**	१३७२१५४	६.५१	२१४३९९	५.३५	११९४८३७	६.३८	१८६६९३	५.२१

* अस्थायी अनुमान, ** शीघ्र अनुमान

स्रोत : दक्षिण सिक्किम जिल्लाको वेबसाइट (२१ जुलाई, २०१७ मा खोलिएअनुरूप)

बेन नामप्रिक जीपीयु : सामाजिक-आर्थिक रूपरेखा

सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत नाम्ची महकुमामा अवस्थित बेन नामप्रिक ग्राम पञ्चायत एकाइमा सातवटा वार्ड, जस्तै पेकु, नाम्बुड, रोलाक, काबे, माडले-सिम्वुथाड, देउ (सिमखर्क), डॉडागाउँ देन्ताम, नामप्रिक सामेल छन्। जीपीयु तिमी नामफिड निर्वाचन क्षेत्रको तार्कू राजस्व परिचक्र र तिमी खण्ड प्रशासनिक केन्द्रको अधीनमा पर्दछ। पूर्वाधारहरूको सन्दर्भमा, जीपीयुमा पशुपालन, पशुधन, मत्स्य पालन तथा पशु चिकित्सा सेवा (एचएलआर एवं भीरएस) विभागको पशुपालक केन्द्र, कृषि तथा खाद्य सुरक्षा विभागको ग्रामीण स्तरीय कर्मचारी (भीएलडब्लु) केन्द्र र बागवानी केन्द्र, पर्यटन विभागको क्याफेटेरिया, प्रहरी विभागको एउटा प्रहरी चौकी, स्वास्थ्य स्याहार, मानव सेवा तथा परिवार कल्याण विभागको दुईवटा प्राथमिक स्वास्थ्य उपकेन्द्र (पीएचएससी) र दुईवटा डाकघर छन्। शैक्षिक पूर्वाधारको सन्दर्भमा मानव संसाधन विकास विभागको (एचआरडीडी) ६ वटा सरकारी प्राथमिक स्कूल, दुईवटा निम्न माध्यमिक स्कूल र दुईवटा उच्चतर स्कूल छ। यसका अतिरिक्त, प्राथमिक तहका जम्मा चारवटा निजी स्कूल, नौवटा एकिकृत शिशु विकास केन्द्र (आइसीडीएस) र एउटा शिशु सदन (क्रेच) केन्द्र पनि छन्।

तालिका २.१२ : बेन नामप्रिक जीपीयुको जनसङ्ख्या

क्र.स	वार्ड	परिवार	पुरुष	महिला	कूल जनसङ्ख्या
१.	पेकु	७९	२४३	२२४	४६७ (११.७२%)
२.	नामबुड	८९	२८८	२५१	५३९ (१३.५२%)
३.	रोलाक काबे	१२२	३५८	३४८	७०६ (१७.७२%)
४.	सिमचुथाड माडले	११०	३५९	२८५	६४४ (१६.१६%)
५.	देउ (सिमखर्क)	१३४	३४६	३२६	६७२ (१६.८६%)
६.	डॉडागाउँ देन्ताम	७४	२३४	१९३	४२७ (१०.७१%)
७.	नामप्रिक	१००	२७५	२५४	५२९ (१३.२७%)
	कूल	७०८	२१०३	१८८१	३९८४
			(५३%)	(४७%)	(१००%)

स्रोत : एसएसईसी, २००६

जीपीयुको कूल जनसङ्ख्या ३,९८४ (एसएसईसी, २००६) छ, जसमध्ये ५३ प्रतिशत पुरुष र ४७ प्रतिशत महिला छन्। जम्मा ७०६ जनसङ्ख्याका साथ, रोलाक काबेमा जनसङ्ख्याको उच्च बाहुलता रहेको छ, जसको जीपीयुको कूल जनसङ्ख्यामा योगदान १७.७२ प्रतिशत बन्दछ भने ४२७ जनाका साथ डॉडागाउँ जीपीयुमा सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या रहेको वार्ड हुनका साथै जीपीयुको कूल जनसङ्ख्यामा १०.७१ प्रतिशतको योगदान पुऱ्याउँदछ (तालिका २.१२)। सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा परियोजनाको निम्ति अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित भूमि बेन नामप्रिक जीपीयुको माडले (सिमचुथाड) वार्डमा पर्दछ, जसको कूल जनसङ्ख्या ६४४ छ जुन जीपीयुको कूल जनसङ्ख्याको १६.१६ प्रतिशत भाग बन्दछ।

तालिका २.१३ : सामाजिक श्रेणी

क्र.स	सामाजिक श्रेणी	प्रतिशत
१.	अनुसूचित जनजाति (एसटी)	४२.७७
२.	अन्य पछौटो वर्ग (ओबीसी)	२४.१५
३.	अति पछौटे वर्ग (एमबीसी)	२५.३५
४.	अनुसूचित जाति (एससी)	४.५४
५.	अन्य	३.१९
	कूल	१००.००

स्रोत : एसएसईसी, २००६

तालिका २.१३ मा प्रकाश पारिएअनुरूप, सामाजिक श्रेणीमध्ये, जीपीयुको कूल जनसङ्ख्यामध्ये ४२.७७ प्रतिशतका साथ अनुसूचित जनजाति प्रमुख वा बहुल वर्गमा पर्दछ।

अनुसूचित जातिको जनसङ्ख्या ४.५४ प्रतिशत छ। एसएसईसी, २००६ अनुसार, कूल जनसङ्ख्यामा अन्य सामाजिक श्रेणीमध्ये एमबीसी/ओबीसी (केन्द्रिय सूची) तथा ओबीसी (राज्य सूची) क्रमशः २५.३५ प्रतिशत तथा २४.१५ प्रतिशत छन्। अन्य श्रेणीमा ३.१९ प्रतिशत पर्दछ।

तालिका २.१४ : समुदायको आदारमा जनसङ्ख्याको बाँडफाँड

समुदाय	जनसङ्ख्या	प्रतिशत
भोटिया	१०९९	२७.५९
लेप्चा	८	०.२०
तामाङ	५७	१.४३
लिम्बू	५४०	१३.५५
बाहुन	८८	२.२१
छेत्री	८६८	२१.७९
प्रधान	६	०.१५
राई	८९३	२२.४१
मगर	६४	१.६१
गुरुङ	२७	०.६८
सुनुवार/मुखिया	२५	०.६३
थामी	१	०.०३
कामी	१६८	४.२२
दमाई	११	०.२८
सार्की	२	०.०५
अन्य	१२७	३.१९
कूल	३९८४	१००.००

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

पुरुष	२१०३	५२.७९
महिला	१८८१	४७.२१

स्रोत : एसएसईसी, २००६

समुदायको हिसाबले जीपीयुको जनसङ्ख्यामा भोटिया समुदायको बाहुल्य रहेको र कूल जनसङ्ख्यामा २७.५९ प्रतिशत हिस्सादारी छ। यसले क्षेत्रमा अनुसूचित जनजाति जनसङ्ख्याको उच्च प्रतिशत रहेको पनि दर्शाउँदछ। जनसङ्ख्याको प्रतिशतको सन्दर्भमा दोस्रो स्थानमा २२.४१ प्रतिशतका साथ राई समुदाय रहेको छ भने यसपछि छेत्री समुदाय (२१.७९ प्रतिशत) पर्दछ। अर्को अनुसूचित जातिभित्र पर्ने लिम्बू समुदाय कूल जनसङ्ख्याको १३.५५ प्रतिशत छन्। बेन नामप्रिक जीपीयुमा लेप्चा, प्रधान, गुरुङ, सुनुवार, थामी, दमाई र सार्की जस्ता समुदायको जनसङ्ख्या एक प्रतिशतभन्दा कम छ, जुन तालिका २.१४ मा प्रकाश पारिएको छ। अनुसूचित जातिमध्ये कूल जनसङ्ख्यामा कामीको सङ्ख्या ४.२२ प्रतिशत रहेको हुँदा यस श्रेणीमा पर्ने प्रमुख समुदाय बन्दछ।

तालिका २.१५ मा श्रमजीवी र गैर श्रमजीवी श्रेणी दर्शाइएको छ। बेन नामप्रिक जीपीयुमा श्रम सहभागिता दर ४५.६२ प्रतिशत रहेको छ भने गैर श्रमजीवी श्रेणीका ५४.३८ प्रतिशत छन्। श्रमजीवी श्रेणीले अर्थनीति मुख्य रूपमा कृषि रहेको तथा करिब ८० प्रतिशत श्रमजीवी कृषि श्रमिक रहेको र केवल २० प्रतिशत गैर कृषि श्रेणीमा रहेको दर्शाउँदछ।

तालिका २.१५ : श्रमजीवी तथा गैर श्रमजीवी

जीपीयु	श्रमजीवी			गैर श्रमजीवी	श्रमशील आयुवर्गमा कूल जनसङ्ख्या	श्रम सहभागिता दर
	कृषि श्रमिक	गैर कृषि श्रमिक	कूल			
बेन नामप्रिक	७९९	२००	९९९	११९१	२१९०	४५.६२
%	७९.९८	२०.०२	१००	५४.३८	१००.००	

स्रोत : एसएसईसी, २००६

तालिका २.१६ : एसएसईसी, २००६ अनुसार साक्षरता दर

वार्डको नाम	जनसङ्ख्या			साक्षरता दर		
	कूल	पुरुष	महिला	कूल	पुरुष	महिला

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

पेकु	४६७	२४३	२२४	८४.७३	८७.१०	८२.०१
नाम्बुड	५३९	२८८	२५१	६७.७८	७१.९८	६२.९०
रोलाक काबे	७०६	३५८	३४८	६७.९१	७४.३३	६१.२५
सिम्चुथाड माडले	६४४	३५९	२८५	७२.९३	७९.८०	६४.६३
नामप्रिक	५२९	२७५	२५४	८७.७३	९३.३३	८१.६०
देउ (सिमखर्क)	६७२	३४६	३२६	८५.७५	९१.२०	७९.१०
डॉडागाउँ देन्ताम	४२७	२३४	१९३	७७.७३	८४.५८	६९.८६
डॉडागाउँ देन्ताम	४२७	२३४	१९३	७७.७३	८४.५८	६९.८६
कूल	३,९८४	२,१०३	१,८८१	७७.४१	८२.९५	७१.०९

स्रोत : एसएसईसी, २००६

बेन नामप्रिकको साक्षरता स्वरूपमा कूल साक्षरता दर ७७.४१ प्रतिशत रहेको दर्शाउँदछ, जुन एसएसईसी, २००६ को ८०.६६ प्रतिशत तथा जनगणना २०११ को ८२.२० प्रतिशत साक्षरता दरभन्दा केही कमि छ। महिलाहरूको ७१.०९ प्रतिशतको तुलनामा पुरुषहरूको साक्षरता दर ८२.९५ प्रतिशत रहेको छ। यसो हुँदा, साक्षरतामा, ११.८६ प्रतिशतको लैङ्गिक अन्तर जीपीयुमा छ। वार्डहरूमध्ये क्रमशः ८७.७३ प्रतिशत, ८५.७५ प्रतिशत र ८४.७३ प्रतिशतका साथ नामप्रिक, दिउ (सिमखर्क) र पेकु वार्ड शीर्ष तीनमा छन् भने साक्षरता दर राज्यको औसतभन्दा उच्च रहेको छ। अर्कोतिर, नाम्बुड वार्डको साक्षरता दर सबैभन्दा कमि ६७.७८ प्रतिशत रहेको छ। परियोजनाको निम्ति प्रस्तावित जमीन रहेको माडले सिम्चुथाड वार्डको साक्षरता दर ७२.९३ प्रतिशत छ, जुन जीपीयुको साक्षरता दरभन्दा कमि हो। सम्बन्धित वार्डमा ७९.८० प्रतिशत साक्षरता दरका साथ पुरुष ६४.६३ प्रतिशत महिला साक्षरता दरभन्दा उच्च छ।

राज्य, दक्षिण जिल्ला अनि बेन नामप्रिक जीपीयुको यस सामाजिक-आर्थिक रूपरेखाका साथ, प्रस्तावित भूमि अधिग्रहण अनि परियोजनाको सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कन अर्को अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्याय ३

भूमि अधिग्रहण तथा त्यसको सामाजिक प्रभाव : एक मूल्याङ्कन

परिचय

कुनै प्रकारको भूमि अधिग्रहण, चाहे त्यो राज्यद्वारा प्रायोजित विकास परियोजनाको निम्ति होस् अथवा निजी रूपमा वित्तपोषित वा लगानी गरिएको परियोजना होस्, सामाजिक-आर्थिक अनि सांस्कृतिक प्रभाव निःसन्देह नै व्यापक अनि दूरगामी हुने गर्दछ। गैर कृषि प्रयोजनका लागि कृषि भूमिको अधिग्रहण गर्दा समस्या अरू धेरै व्यापक अनि विस्तृत हुने गर्दछ। बितेको शताब्दीदेखि नै कुनै प्रकारको विकास कार्यका लागि भूमि अधिग्रहणको वरिपरी व्यापक तर्क गरिएका विषयमा मानव, सामाजिक र परिस्थितिकी वा पर्यावरणसम्बन्धी लागत वा मूल्य पनि रहेको छ। आफ्नो थातथलोबाट लाखौं लाख मानिसहरू विस्थापित हुने, धेरै ठूलो परिमाणमा दुवै वन अनि खेतीयोग्य भूमि डुब्नजाने, समृद्ध जैवविविधताका साथै प्राकृतिक वन-जङ्गलसँगै धेरै सङ्ख्यामा मानिसहरूको आजीविका गुम्न जानेलायत समाज अनि अर्थनीतिमा त्यसको प्रभाव धेरै गम्भीर चिन्ताको विषय रहिआएको छ। विकास परियोजनाका लागि भूमि अधिग्रहणको फाइदा त्यहाँ हुनजाने घाटा वा नोक्सानीको भरपाई गर्नसक्दछ र भन्ने प्रश्न बारम्बार खडा हुने गर्दछ।

यस खण्डमा, मानव, अर्थनीति, राजनीतिकका साथै सामाजिक-सांस्कृतिक महत्त्वका विषयहरूको विभिन्न अन्तर-सम्बन्धित आयामलाई समेट्नका साथै, समाज र अर्थनीतिमा त्यसको प्रभावमाथि विशेष ध्यान केन्द्रित

गर्दै, सिक्किम सरकारको प्रहरी विभादद्वारा प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणको सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययनसित सम्बन्धित गहन मुद्दाहरूलाई सम्बोधित गर्ने कोशिश गरिएको छ।

अधिग्रहणका लागि प्रस्तावित भूमिबारे

प्रथम अध्यायमा प्रकाश पारिएअनुरूप, सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित भूमि अथवा जमीनको क्षेत्रफल करिब २.३५ हेक्टर (करिब ५.८१ ऐकर) छ। अधिग्रहण गरिने कूल जमीनमा खतियान सङ्ख्या १२७७(पी), १२७८, १२७९, १२८०, १२८१(पी), १२७२, १३०१/१४४१ पर्दछ। सातवटा खण्ड वा खतियानमा रहेको कूल जमीनको क्षेत्रफल २.७९४ हेक्टर बन्दछ। तथापि, अधिबाटै स्पष्ट पारिएअनुरूप, खतियान सङ्ख्या १२७७(पी), १२८०(पी), र १२८१(पी) सम्पूर्ण रूपमा नभएर आंशिक रूपमा वा केही अंश मात्र अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित छ। यसले पनि खतियानमा रहेको कूल जमीन र अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित जमीनबीच बमेल रहेको बुझाउँदछ।

सातवटा खतियान अन्तर्गत पर्ने जमीन दुई जमीनधनी, जस्तै पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको खतियान सङ्ख्या १२७७(पी), १२७८, १२७९, १२८०(पी) र १२८१(पी) तथा दुईवटा खतियान सङ्ख्या १२७२ र १३०१/१४४१ रहेको जमीन श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको पर्दछ।

प्रशासनिक हिसाबले, प्रस्तावित भूमि अर्थात् जमीन तार्कू राजस्व परिचक्रको बेन नामग्रिक जीपीयु अन्तर्गत माडले (सिम्चुथाड) वार्डमा पर्दछ। उक्त क्षेत्र सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत नाम्ची महकुमा तथा तिमी खण्ड प्रशासनिक केन्द्रको अधीनमा पर्दछ। जमीन अधिग्रहण गर्दै प्रहरी मुख्यालय स्थापना गरिएपछि, कुनै निश्चित समय अवधिमा प्रशासनिक कर्मचारीसहित विभिन्न पदमा रहेका करिब ७००७ आइआरबीका अधिकारी अनि कर्मचारीको उपस्थिति रहनेछ।

प्रस्तावित परियोजनाका साथै भूमि अधिग्रहणको स्थान विशेष स्वरूपको यस पृष्ठभूमिमा, उक्त स्थानमा सामाजिक प्रभावका साथै अन्तर सम्बन्धित परिणामहरूको मूल्याङ्कन यस अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसलाई दुईवटा भागमा चर्चा गरिनेछ; पहिलो भागमा जमीनको विवरणका साथै प्रभावित जमीनधनी अनि परिवारहरूको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखामाथि केन्द्रित रहनेछ। पहिलो भागलाई अझ थप दुई अनुभागमा विभाजन गरिनेछ। कारण सात टुक्रा जमीनसित सम्बन्धित दुईजना जमीनधनी छन्, जसपछि प्रभावित मोही अर्थात् कुतियादारको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखाबारे चर्चा गरिनेछ। अर्कोतिर, अनुभाग २ मा प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणको सामाजिक लागत तथा अवसरहरूबारे चर्चा गरिनेछ।

अनुभाग - १ :

प्रभावित जमीनधनी तथा मोही/कुतियादारका परिवारको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखा

उप-अनुभाग क : श्री वाङ्ग्याम्छो भोटिया

माथि उल्लेख गरिएअनुरूप, श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको स्वामित्वमा खतियान सङ्ख्या (१) १२७२ रहेको ०.५२४० हेक्टर धान खेत तथा (२) १३०१/१४४१ रहेको ०.६८८० हेक्टर (नदीको किनारा) रहेको दुईवटा जमीनको टुक्रा पर्दछ। श्री भोटियाको जमीन पर्चा खतियान सङ्ख्या ४३० अन्तर्गत दर्ता छ भने कूल १.२१२० हेक्टर जमीन प्रहरी विभागद्वारा अधिग्रहणको निमित्त प्रस्तावित छ।

यसका साथै, श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको पर्चा खतियानमा श्री कविराजका छोरा श्री गोविन्दप्रसाद छेत्री खतियान सङ्ख्या १२७२ मा कुतियादारको रूपमा दर्ता रहेका छन्। तथापि, अन्तरवार्ताको समय, श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाले उक्त जमीनमा कुनै पनि मोही अथवा कुतियादारको व्यावहारिक कब्जा नरहेको दाबी गर्दै धेरै वर्षदेखि जमीन खेती नगरी बाँझो रहेको जानकारी दिए, जुन कुरा एसआइए टोलीद्वारा स्थलगत दौडाहा गर्दा पुष्टि हुनगयो, जुन अर्को पृष्ठको चित्र ३.१ मा तथा ३.२ मा दर्शाइएको छ। यसो हुँदा श्री गोविन्दप्रसाद छेत्रीलाई सम्पर्क गर्ने आवश्यकता एसआइए टोलीद्वारा ठानिएन।

चित्र ३.१ : श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको जमीन

चित्र ३.२ : श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको जमीन

स्रोत : २० जून, २०१७ को दिन स्थलगत दौडाहा।

तालिका ३.१ : जमीनधनीको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखा

क्र.स	१		२
परिवारका सदस्य	वाङ्ग्याम्छो भोटिया	छिरिङल्हमु भोटिया	कर्मग्याम्छो भोटिया
आयु	५३ वर्ष		५४ वर्ष
लिङ्ग	पुरुष	महिला	पुरुष
परिवारमा स्थान	पिता	पत्नी	छोरा
धर्म	बौद्ध	बौद्ध	बौद्ध

शैक्षिक योग्यता	दसौं श्रेणी	एघाहौं श्रेणी	बी.टेक (ईलेक्ट्रिक तथा सञ्चार)
मासिक आमदानी	४०,०००/	छैन	४०,०००/
जमीन (एकरमा)	५०+	-	-

स्रोत : श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियासँग अन्तरवार्ता

प्रभावित जमीनधनी तथा उनको परिवारको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखा तालिका ३.१ मा दर्शाइएको छ। ५३ वर्ष उमेरका श्री भोटिया सिक्किमको भोटिया समुदायमा पर्दछन्, जसलाई सामाजिक रूपमा भारतको अनुसूचित जनजातिको रूपमा वर्गिकृत गरिएको छ। बौद्ध धर्मका अनुयायी श्री भोटियाको परिवारमा तीन सदस्य छन्, एक पत्नी अनि एक छोरा, जुन परिभाषाको हिसाबले एकल परिवार हो। श्री भोटियाले दसौं श्रेणीसम्मको विद्या आर्जन गरेका छन् र औसत मासिक ४०,०००/१० रुपियाँ आमदानी रहेको पेशाले कृषक हुन्। उनीसित ५० एकरभन्दा ११ धेरै जमीन छ, जसमा अधिकांश अलैंचीको फसल लगाएका छन् भने केही खेती-किसानको निम्ति बाँझो राखेका छन् र राभडला महकुमाको विभिन्न खण्ड अनि वार्ड जस्तै रालड, बोरोड आदिमा छरिएका छन्। यस अर्थमा, उनको स्वामित्व वा अधीनमा रहेको जमीनको हिसाबले उनलाई ठूलै जमीनधनीको रूपमा कृषि गणना २०१०-१११२ मा वर्गिकृत गरिएको छ। उनको एकमात्र छोरो प्राविधिक स्नातक छन् र राज्य सरकारका (सिक्किम सरकार) कर्मचारी हुन्। श्री भोटिया अनि उनको परिवार स्थायी रूपमा राभडला महकुमा अन्तर्गत राबोड-साडमो जीपीयुको राभडलामा बसोबासो गर्ने हुँदा, तथा अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित जमीन दक्षिण जिल्लाको नाम्ची महकुमामा पर्नका साथै जमीन कमाउने कुनै अधियारी/कुतियारी नरहेको हुँदा श्री भोटियाको परिवारको अधीनमा रहेको दुईवटा जमीनबाट कुनै परिवारको विस्थापना अनि उच्छेदको प्रश्न उठ्दैन।

धान खेतको रूपमा चिन्हित जमीन (खतियान सङ्ख्या १२७२) बितेको करिब १० वर्षदेखि १३ बाँझो रहेको छ। उक्त क्षेत्रमा कुनै मानव बस्ती छैन र दुवै पश्चिम अनि पूर्वमा प्रहरी विभागको जमीनबीच अवस्थित छ। प्रस्तावित क्षेत्रको दक्षिणतर्फको जमीन पर्यटन विभागको पर्दछ, जुन टिस्टा नदीको नजिक छ भने श्री भोटियाको जमीनको उत्तर दिशामा दोर्जी काजी मार्ग पर्दछ, जुन सिङतामदेखि याङगाडसम्म फैलिएको छ। यसका साथै थप जाँचबुझ गर्दा, सम्बन्धित भूमि सर्वेक्षकद्वारा प्रकाश पारिएअनुरूप भू-सर्वेक्षणको अभिलेखअनुसार, श्री भोटियाको जमीन र दोर्जी काजी मार्गको बीचमा एउटा पानीको कुलो छ, जसले सिब्सु खोला (पश्चिममा) र रम्फू खोलालाई (पूर्वमा) जोड्दछ।

अधिग्रहणका लागि प्रस्तावित जमीन खेतीयोग्य भए तापनि श्री भोटियाले व्यक्तिगत अन्तरवार्ताको समय विगत दस वर्षदेखि बाँझै रहेको जानकारी दिए। यसका साथै स्थलगत निरीक्षण गर्दा, जमीन झार-जङ्गलले भरिएको र केही गाई-वस्तु चरिरहेको प्रकाशमा आयो। उक्त जमीनमा हाल जमीनधनीद्वारा अथवा कुतियादारद्वारा खेती नगरिएको हुँदा, जमीनधनीलाई खेतीको उब्जनी वा आमदानीको घाटा हुनजाने देखिँदैन। यस अर्थमा, श्री भोटियाको सन्दर्भमा, वर्तमान जमीन अधिग्रहण गर्दा त्यस्तो कुनै दिगो आजीविका प्रभावित हुने प्रश्न उठ्दैन। यसका साथै, राभडला महकुमाभित्र श्री भोटियाको धेरै मात्रामा जमीन रहेको हुँदा, प्रस्तावित जमीनको अधिग्रहणले उनको जीवनशैलीमा थोरै मात्र प्रभाव पार्ने भएकोले उनको आजीविकाको दिगो आधार रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

तस्वीर ३.३ : श्री भोटिया अनि उनको छोरासँग एसआइए टोलीद्वारा अन्तरक्रिया

स्रोत : २० जून, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण।

उप-अनुभाग ख : पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्याल

तल उल्लेखित खतियान सङ्ख्या (क) १२७७(पी), (ख) १२७८, (ग) १२७९, (घ) १२८०(पी) र (ङ) १२८१(पी) रहेको पाँचवटा जमीनको टुक्रा भू-सर्वेक्षण कार्य, १९७८-७९ (खसरा, बेन खण्ड, भीएलओ कार्यालय, तार्कू राजस्व परिचक्र) अनुसार सिक्किमका पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको स्वामित्वमा रहेका छन्। खतियानको हिसाबले जमीनको फाँटवारी तलको अनुभागमा प्रस्तुत गरिएका छन् :

१. जम्मा पाँच टुक्रा जमीनमध्ये, खतियान सङ्ख्या १२७८ रहेको ०.०४२० हेक्टर, १२७९ रहेको ०.३२०० हेक्टर तथा १२८०(पी) रहेको ०.२५०० हेक्टर जमीन सुक्खाबारीको रूपमा दर्ता छ, जुन स्थलगत दौडाहाको समय केही भाग बाँझो र केही खेती गरिएको पाइएको कुराले पनि पुष्टि गर्दछ। माथि उल्लेखित जमीन वैधानिक हिसाबले कुनै कुतियारी वा अधियारीको अधीनमा नरहेको हुँदा, खेती गरिएको ठाउँ अतिक्रमण गरिएको हुनसक्दछ कारण खतियान सङ्ख्या १२८० मा केही घर अनि मानव बस्ती रहेको पाइएको थियो। पहिलो दुई टुक्राको सम्पूर्ण भाग अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित छ भने खतियान सङ्ख्या १२८० रहेको टुक्राको केही भाग मात्र विद्यमान परियोजनाको निमित्त अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित छ। भू-राजस्व तथा आपदा प्रबन्धन विभागको अधिसूचनाअनुसार, उक्त जमीनको कुन भाग वा दिशामा अधिग्रहण गरिने भन्ने स्पष्ट नगरिएको हुँदा, प्राविधिक सर्वेक्षकबिना, कुनै घर विस्थापित हुने हो वा होइन भन्नेबारे बताउन कठिन पर्दछ। यसका साथै यदि जमीन अधिग्रहण केवल सम्पर्क सडकको निमित्त सीमित रहे, जुन प्रक्रिया अधिबाटै शुरु गरिसकिएको छ, त्यस स्थितिमा यस जमीनबाट कुनै परिवार विस्थापित हुने वा घर उच्छेद हुने देखिँदैन।
२. भू-सर्वेक्षण कार्य, १९७८-७९ अनुसार, खतियान सङ्ख्या १२७७(पी) रहेको कूल ०.७२६० हेक्टर (१.७९ ऐकर) सुक्खा बारी स्व. भक्तराम कामीका छोरा स्व. पञ्चराम कामीको व्यावहारिक अधीनमा रहेको थियो। खतियान सङ्ख्या ३६ रहेको कब्जा पट्टा (परिशिष्ट १५ हेर्नुहोस्) पनि उनको नाममा जारी गरिएको थियो। परियोजना शुरु हुँदा उक्त जमीनको रेखदेख स्व. पञ्चराम कामीका नाति तथा स्व. बुद्धिमान कामीका छोरा स्व. रामबहादुर विश्वकर्मले गरिरहेका थिए। जमीनका साथै जमीनका कुतियादारबारे पछिबाट चर्चा गरिनेछ।
३. खतियान सङ्ख्या १२८१(पी) रहेको कूल ०.२४४० हेक्टर अर्थात् (०.६०२९ ऐकर) सुक्खाबारी स्व. पञ्चराम कामीका छोरा स्व. बुद्धिमान कामीको व्यावहारिक अधीनमा रहेको थियो, जो उक्त जमीनका १५

कुतियादार रहेका थिए। सर्वेक्षणको प्रतिवेदनअनुसार, भू-सर्वेक्षण कार्य १९७८-७९ को समय पनि बुद्धिमान कामीको घर त्यहाँ रहेको थियो, जुन पछि उनको छोरा स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको अधीनमा थियो। पहिले चर्चा गरिएको जमीन जस्तै, यस जमीनको पनि केही भाग मात्र चालू परियोजनाको निम्ति अधिग्रहण गरिनेछ, जुन पछिबाट चर्चा गरिनेछ।

जमीनको प्रबन्धनको सन्दर्भमा, पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको स्वामित्वमा रहेको पाँचवटा जमीनको टुकामध्ये दुईवटा (खतियान सङ्ख्या १२७७ र १२८१), संयुक्त रूपमा स्व. पञ्चरत्न कामीका नाति-नातिनी, स्व. रामबहादुर विश्वकर्म र श्रीमती गीता विश्वकर्मले खेती गर्दै हेरचाह गरिरहेका थिए। जमीनको सानो टुक्रा काका स्व. बुद्धिमान कामको तर्फबाट लालबहादुर विश्वकर्मलाई (छोरीतर्फ पञ्चराम कामीका नाति) दिइएको थियो र आजको दिनमा पनि घर त्यहाँ रहेको थियो (तस्वीर ३.११ र ३.१२)।

सम्पदा प्रबन्धक, निजी सम्पदा, श्री आदुप टी. भोटिया, एसपीएस (अवकाशप्राप्त)-सँग अन्तरवार्ता

माथि चर्चा गरिएअनुरूप, पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको स्वामित्वमा रहेको पाँचवटा जमीनको टुक्राबारे विवरण प्राप्त गरिएपछि, एसआइए टोलीद्वारा सम्पदा प्रबन्धकको हैसियतमा शाही परिवारको निजी सम्पदाको हेरचाह गर्ने श्री आदुप टी. भोटिया, एसपीएस (अवकाशप्राप्त) -सँग सम्पर्क गरियो। गान्तोकस्थित राजमहलमा १४ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन, प्रभावित जमीनधनी तथा उनको परिवारमाथि भूमि अधिग्रहणको सामाजिक-आर्थिक प्रभावको सन्दर्भमा गहन अन्तरवार्ता सम्पन्न गरियो। माडलेस्थित पूर्व छोग्यालका निजी सम्पदाहरू विभिन्न कुतियादार अनि अधियारलाई दिइएको उनले जानकारी दिए। ती जमीनहरू श्री धनबहादुर सुब्बाले रेखदेख अथवा हेरचाह गर्नेबारे पनि उनले अवगत गराए। अन्तरवार्ताको क्रममा श्री भोटियाले पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको इच्छापत्रअनुसार उनका पुत्र छोग्याल वाङचुक नामग्याल शाही सम्पदाका एकमात्र वैधानिक उत्तराधिकारी रहेको जानकारी एसआइए टोलीलाई दिए। एसआइए टोलीद्वारा जमीनधनीसँग सोझो वार्ताको निम्ति अनुरोध गर्दा, छोग्याल वाङचुक नामग्याल केही धार्मिक प्रयोजनका लागि सिक्किमदेखि बाहिर रहेको तथा निजी सम्पदाको विषयमा कुनै पनि कामको निम्ति उनलाई वैधानिक प्राधिकार प्रदान गरिएको श्री भोटियाले जानकारी दिए। यसका साथै भूमि अधिग्रहणका लाभार्थीहरूबारे सोधखोज गर्दा (श्री आदुप भोटियासँग २८ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन टेलिफोन वार्तामार्फत्), वैधानिक उत्तराधिकारीको अनुपस्थितिमा, तल उल्लेखित शाही परिवारका सदस्यहरू भूमि अधिग्रहणको क्षतिपूर्तिका साथमा सबै लाभका हकदार रहेको बताए।

१. राजकुमारी याङछेन नामग्याल (बहिनी)

२. राजकुमारी होप लिजुम (बहिनी)
३. राजकुमार पाल्देन टी नामग्याल (भाइ)
४. जिग्मी नामग्याल (नातेदार)

तस्वीर ३.४ : श्री आदुप टी. भोटियासँग अन्तरवार्ता

स्रोत : १४ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन व्यक्तिगत अन्तरवार्ता

यस अर्थमा, सबै व्यावहारिक प्रयोजनका लागि, माथि उल्लेखित चारजना शाही परिवारका सदस्य जमीनधनीका परिवार बन्दछन्। तथापि, परिवारका सबै सदस्य शाही रहनका साथै सामाजिक अनि आर्थिक हिसाबले स्थापित रहेका र केही सदस्य वैश्विक स्तरमा महत्त्वपूर्ण कारोबारमा संलग्न रहनलगायत ब्याङ्कर आदि रहेको हुँदा, प्रस्तावित जमीनको अधिग्रहणले आजीविकामाथि प्रश्न खडा हुने समस्या बेहोर्नुपर्ने स्थिति आइपर्दैन। यसका साथै शाही परिवारको छुकलाखाड धर्मार्थ न्यास नामक धर्मार्थ गुठी वा न्यास रहेको र जमीन अधिग्रहणबाट प्राप्त हुने क्षतिपूर्तिको रकम सोझै न्यासमा जाने जानकारी पनि श्री भोटियाले दिए।

आइआरबीएन कमाण्डेन्टद्वारा जिल्लापाल नाम्चीलाई २२ सेप्टेम्बर, २०१६१८ को दिन पठाइएको आवेदनमा उल्लेखित प्रहरी विभागद्वारा १.९ एकर जमीन अतिक्रमणको सन्दर्भमा स्पष्टिकरण दिँदै राजकुमारी होप लिजुम नामग्यालद्वारा भवन तथा आवास विभागलाई 'माडले बजारको मुख्य सडकदेखि करिब ४०० मिटर लामो स्थायी सम्पर्क सडक' निर्माणका लागि अनापत्ति प्रमाणपत्र (एनओसी) दिइसकिएको जानकारी पनि श्री भोटियाले दिए, जुन पत्र सङ्ख्या ७५/०९७७/पीओएलपीएलजी एवं एमओडी.२०१७, मिति ८ जुलाई, २०१७ मार्फत् अनुरोध गरिएअनुरूप, ८ जुलाई, २०१७१९ को मितिमा श्री ए सुधाकर राव, आइपीएस, एडीजीपी, नियोजन तथा आधुनिकीकरणलाई सम्बोधित गरिएको थियो। यस अर्थमा, प्रहरी विभागद्वारा प्रस्तावित जमीनको अधिग्रहण गर्ने सम्बन्धमा छोग्याल वाडचुक नामग्यालको तर्फबाट कुनै आपत्ति नरहेको श्री भोटियाले स्वीकृति दिए। तथापि, माडले क्षेत्रमा अधिकांश जमीन विभिन्न अधियादार अनि कुतियादारलाई सामान्य दरमा मोहीमी दिइएको तथा केही धेरै वर्षदेखि उपयोगमा नल्याइएको हुँदा, परियोजनाको निम्ति जमीन अधिग्रहण, यथोचित अनि न्यायपूर्ण क्षतिपूर्ति प्रदान गरिए शाही परिवारको निम्ति कुनै मुद्दा नरहेको पनि श्री भोटियाले स्पष्ट पारे।

जमीनधनीको आजीविकामा जमीन अधिग्रहणको प्रभावको सन्दर्भमा, अधिबाटै जनाइएअनुरूप, शाही परिवार सामाजिक अनि आर्थिक रूपमा सम्पन्न रहेको तथा अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित जमीन शाही परिवारद्वारा प्रत्यक्ष

रूपमा प्रयोग नगरिएको हुँदा उनीहरूले आजीविकाको आधार गुमाउने प्रश्न खडा हुँदैन। तथापि, श्री भोटियाअनुसार छोग्याल परिवारको निम्ति नकारात्मक प्रभावमा केवल उक्त क्षेत्र वरिपरी भइरहेको विकाससँगै भविष्यमा उक्त सम्पत्तिको मूल्य धेरै बढेर जाने सम्भाव्यतालाई ध्यानमा राख्दै 'अल्पकालीन फाइदाका लागि दीर्घकालीन फाइदा परिवारले गुमाउने' श्री भोटियाले विचार व्यक्त गरे। सकारात्मक पक्षका साथै स्थानीयहरूका लागि सामाजिक अवसरहरूको सन्दर्भमा, कारोबारका अवसरका साथै आवासका सुविधाहरू स्थानीयहरूको निम्ति धनप्रदायक स्रोत बन्नसक्ने श्री भोटिया ठान्दछन्। माथि उल्लेखित दुईवटा जमीनको रेखदेख गर्ने कुतियादारको सन्दर्भमा, श्री भोटियाले माडले क्षेत्रमा शाही परिवारको निजी सम्पदाका प्रभारी धनबहादुर सुब्बासँग भेटवार्ता गर्न एसआइए टोलीलाई आग्रह गरे।

धनबहादुर सुब्बासँग अन्तरवार्ता

तस्वीर ३.५ : प्रभारी, राजस्व सर्वेक्षक तथा एसआइए टोलीबीच चर्चा

स्रोत : २२ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन स्थलगत भ्रमण।

श्री भोटियाको सुझाउअनुरूप, एसआइए टोलीद्वारा पूर्व छोग्यालको माडले क्षेत्रमा रहेको जमीन रेखदेख गर्ने प्रभारी श्री धनबहादुर सुब्बासँग भेटवार्ता गरियो। कुतियादार स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको सम्बन्धमा श्री सुब्बाद्वारा तल उल्लेखित जानकारी अनि विवरण उपब्ध गराइयो। परियोजना शुरु गर्नेताका, खतियान सङ्ख्या १२७७ र १२८१ रहेको दुईवटा जमीन स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको अधीनमा थियो, जुन सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा निर्माण प्रक्रिया शुरु गर्दा अतिक्रमण गरिएको थियो, जुन पत्र सङ्ख्या १८५०/सीओ/३ आरडी/आइआरबीएन, मिति २२ सेप्टेम्बर, २०१६ मा उल्लेखित छ। निर्माणको क्रममा स्व. छोग्यालको जमीनमा अतिक्रमणबारे तेस्रो आइआरबीएनकी अतिरिक्त पुलिस अधीक्षक श्रीमती विष्णुकुमारी राईद्वारा पनि अन्तरवार्ताको समय पुष्टि गरिएको थियो।

मोही वा कुतियादारको प्रभावित परिवार

१. स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको परिवार

भीएलओको कार्यालय, बेन खण्डको खसराअनुसार, अनुसूचित जातिमा पर्ने स्व. रामबहादुर विश्वकर्म, खतियान सङ्ख्या १२७७ र १२८१ रहेको जमीनमा कुतियादारका रूपमा नाम दर्ता पञ्चरत्न कामीका नाति अनि बुद्धिमान कामीका छोरा हुन्।

दुर्भाग्यपूर्ण दुर्घटनामा ७ अक्टोबर, २०१६ को दिन मृत्यु भएका स्व. रामबहादुर विश्वकर्म मृत्युको समय ३० वर्ष उमेरका थिए। पेशाको हिसाबले उनी सीमान्तकृत अनि निर्वाहमुखी कृषक थिए तथा समय-समयमा गाडी चालकको रूपमा पनि काम गर्थे। सन् १९७८-७९ को भू-सर्वेक्षण कार्यको (सर्वेक्षण अभिलेख) समय उनको घर खतियान सङ्ख्या १२८१ मा अवस्थित थियो, जुन तस्वीर ३.६ मा दर्शाइएको छ भने, घर उनका पिता स्व. बुद्धिमान कामीको व्यावहारिक कब्जा वा अधीनमा रहेको थियो। भत्किन लागेको कच्चा घर भएको कारण केही वर्षअघि उक्त घर भत्काइएको थियो। त्यसपछि आफ्नो बाजे वा हजुरबा स्व. पञ्चरामको स्वामित्व रहेको पुराना घर मरम्मति गरी त्यसमा सरेका थिए। तस्वीर ३.७ मा देखाइएको जीसीआइ च्यादर र इग्राको पलस्तर गरी मरम्मति गरिएको वर्तमान घर खतियान सङ्ख्या १२७७ मा, दोर्जी काजी मार्ग मुख्य सडक छेउ ठूलो बरको रुखको एक छेउमा अवस्थित छ, जुन तस्वीर १.३ मा दर्शाइएको छ। उक्त ठाउँ पुग्नअघि माडले बजारमा अवस्थित उक्त बरको रुख स्व. पञ्चराम कामीद्वारा रोपिएको भनी श्रीमती गीता विश्वकर्मले जानकारी दिइन्।

तालिका ३.२ : स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको परिवारबारे विवरण

क्र.स	नाम	सम्बन्ध	उमेर	शिक्षा	स्तर
१.	स्व. रामबहादुर विश्वकर्म	प्रमुख	३०	दोस्रो श्रेणी	७ अक्टोबर, २०१६ को दिन मृत्यु
२.	शर्मिला विश्वकर्म	पत्नी	२५	पाँचौं श्रेणी	पुनः विवाह गरिन्
३.	बबिता विश्वकर्म	छोरी	७	माडले जेएचएसमा प्रथम श्रेणीमा अध्ययनरत	विद्यार्थी, फुपू श्रीमती गीता शर्माले हेरचाह गर्दैछन्
४.	सोलोमित विश्वकर्म	छोरी	३	नर्सरी	विद्यार्थी, आमा शर्मिला विश्वकर्मसँग बस्दैछन्
५.	सुवेक्षा विश्वकर्म	छोरी	१ वर्ष	-	दोछुम, पूर्व सिक्किममा मावली हजुरआमासँग बस्दैछन्

स्रोत : शर्मिला विश्वकर्मसँग १६ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन लिइएको अन्तरवार्ता

स्व. रामबहादुर विश्वकर्मकी २५ वर्षीय विधवा शर्मिला विश्वकर्मसँग अन्तरवार्ता लिँदा, मूलरूपमा उनी पूर्व सिक्किमको दोछुम निवासी रहेको र पाँचौं श्रेणीसम्म पढाई गरेकी जानकारी दिइन्। विगत दस वर्षदेखि उनी रामबहादुरसँग वैवाहिक जीवनमा बाँधिइकी र तीनजना छोरी रहेको बताइन्। जुन दुर्घटनामा उनको पतिको मृत्यु भएको थियो, त्यसमा उनी पनि घाइते बनेकी र चार महिनासम्म थला परेकी बताइन्। यस अवधिमा जेठी र कान्छी छोरीलाई क्रमशः उनीहरूका फुपू श्रीमती गीता विश्वकर्म र मावली हजुरआमाले हेरचाह गरेकी जानकारी दिइन्। एसएआइए टोलीसँग अन्तरवार्ताभन्दा एक महिना अघि मात्र श्रीमती शर्मिला विश्वकर्मले पुनः विवाह गरेकी र माइली छोरी आफूसँग बस्दै आएको अवगत गराइन्। आफ्नो निमित्त क्षतिपूर्तिको दाबी गर्ने कुनै अधिकार नरहेको

तर तीनजना छोरीको भविष्यका लागि भने स्वर्गीय पतिको हकमा पर्ने क्षतिपूर्तिको माग जायज रहेको र त्यसलाई तीनजना बालिकाको शिक्षाका लागि लगानी गर्न वा बाँड्न सकिने अन्तरवार्ताको क्रममा बताइन्।

तस्वीर ३.६ : स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको घर रहेको पहिलेको घडेरी

तस्वीर ३.७ : स्व. रामबहादुर विश्वकर्म बस्ने गरेको घर

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण।

स्व. रामबहादुरको परिवार बस्ने जमीनको एउटा भागमध्ये दुई गरा धान तथा रहल सुक्खाबारीमा मकै, पहेली दाल, साग-सब्जी र गाई-वस्तुको घाँसपात खेती गर्ने गरिएको थियो। रामबहादुरको परिवारको अंशमा रहेको जमीनमा उनको मृत्यु भएपछि हाल नाता पर्ने बहिनी श्रीमती गीता विश्वकर्मले रेखदेख गरिरहेकी थिइन्। परिवारसँग हजुरबा अर्थात् बाजे स्व. पञ्चराम कामीलाई प्रदान गरिएको कब्जा पट्टा (खतियान सङ्ख्या १२७७) छ। यसका साथै भूमि अभिलेखमा (खसरा, बेन खण्ड) १९७८-७९ को भू-सर्वेक्षणमा पनि स्व. रामबहादुरका पिता श्री बुद्धिमान कामीलाई कुतियादार (खतियान सङ्ख्या १२८१) देखाइएको छ।

२. श्रीमती गीता विश्वकर्मको परिवार

तालिका ३.३ : श्रीमती गीता विश्वकर्मको परिवारबारे विवरण

क्र.स	नाम	लिङ्ग	उमेर	शिक्षा	पेशा
१.	कुमार विश्वकर्म	पति	६१		खेती
२.	गीता विश्वकर्म	पत्नी (रामबहादुरको नाता पर्ने बहिनी)	५४		गृहिणी
३.	धनबहादुर विश्वकर्म	छोरा	२३	आठौँ श्रेणी	चालक एवं खेती
४.	रेखा छेत्री	बुहारी	२५	तेस्रो श्रेणी	गृहिणी
५.	करुणा विश्वकर्म	नातिनी	७	प्रथम श्रेणी	विद्यार्थी
६.	सन्तबहादुर विश्वकर्म	छोरा	२०	दोस्रो श्रेणी	खेती

जेठा छोरा नवराज विश्वकर्म आफ्नो पत्नी र तीन छोरा-छोरीसँग छुट्टिएर अलगै बस्छन्।

स्रोत : श्रीमती गीता विश्वकर्मसँग १६ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन लिइएको अन्तरवार्ता

श्रीमती गीता विश्वकर्म रामबहादुरको काका-बडाबाउतर्फकी दिदी हुन् र रामबहादुरको खतियान सङ्ख्या १२७७ मा बनिएको घरनजिकै जीसीआइ च्यादर छाएको कच्चा घरमा बस्दछन्, जुन तस्वीर १.३, ३.८ र ३.९ मा दर्शाइएको छ। अधिबाटै रामबहादुरको परिवार अनि आजीविकाबारे चर्चा गर्दा उल्लेख गरिएअनुरूप, दुवै स्व. रामबहादुर अनि श्रीमती गीता विश्वकर्मले उक्त दुईवटा जमीन संयुक्त रूपमा अर्थात् मिलेर कमाइरहेका थिए। त्यस्ता दाबीको समर्थनमा प्रश्न गर्दा श्रीमती गीता विश्वकर्मले एसआइए टोलीलाई आफ्नो र आफ्नो छोरा नवराज विश्वकर्मको नाममा तिरेको जमीन खजानाको रसिदका साथमा आफ्नो हजुरबा स्व. पञ्चराम कामीको नाममा रहेको कब्जा पट्टा पनि प्रस्तुत गरिन्।

तस्वीर ३.८ : श्रीमती गीता विश्वकर्मको घर

तस्वीर ३.९ : श्रीमती गीता विश्वकर्मको घर

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण।

तस्वीर ३.१० : गाई-वस्तु - दुईवटा गाई

तस्वीर ३.११ : पशुधन - कुखुराको खोर

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण।

श्रीमती गीता विश्वकर्म अनि उनका पति दुवै खेती गर्दछन्। उनी आफ्नो पति, दुई छोरा रहेको परिवारमा बस्दछन्, जसमध्ये एकजना छोरा अर्थात्, धनबहादुर विश्वकर्मले बिहे गरिसकेका र एकजना छोरी पनि छन्, (हेर्नुहोस् तालिका ३.३)। खेती निर्वाहमुखी हिसाबले गर्ने गरिन्छ र अधिकांश रूपमा आफै खपत गर्दछन्। तथापि, समय-समयमा उब्जनी प्रशस्त भएको खण्डमा अन्य रुपियाँ पैसा र नगदको आवश्यकता टार्न बेच्ने पनि गर्दछन्। खेती गरिने फसल-बालीमा कोदो, पहेंली दाल, मकै, अदुवा, अम्लिसो, बाँस, गाई-वस्तुको निमित्त घाँसपात आदि खेती गर्दछन् (तस्वीर १.४ र १.५)। यसका साथै केही कुखुरा र दुईवटा गाई पनि पालेका छन्, जुन तस्वीर ३.१० र ३.११ मा देखाइएको छ। यसबाहेक छोरा धनबहादुर विश्वकर्मले पनि परिवारको आमदानी गाडी चालकको रूपमा काम गरेर थप्पै गर्दछन्।

तस्वीर ३.१२ : आफ्नो घर अगाडि नवराज विश्वकर्मको परिवार

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण।

उनको जेठा छोरा श्री नवराज विश्वकर्म २८ वर्ष उमेरका छन् र आफ्नो २५ वर्षीय पत्नी र तीन छोरासँग छुट्टिएर अलग्गै बस्छन्। उनको ८ वर्षीय जेठा छोरा प्रथम श्रेणीमा पढ्दैछन् भने अन्य दुईजना ५ वर्ष (नर्सरीमा पढ्ने) र १० महिना उमेरका छन्। पेशाले उनी चालक वा ड्राइभर हुन् र जीसीआइ च्यादर छाएको इग्राको दुईकोठे घरमा बस्दछन्, जुन रामबहादुरको घरनजिकै छ, जुन तस्वीर ३.१२ मा देखाइएको छ। नवराज विश्वकर्मले पनि आफ्नो आमाको भागमा रहेको जमीनको केही भागमा दैनन्दिन आवश्यकता जुटाउन केही खेती बाली रोप्ने गर्दछन्।

स्व. रामबहादुर र गीता विश्वकर्मद्वारा रेखदेख गरिने दुई टुक्रा जमीन वर्तमान भूमि अधिग्रहणको प्रस्तावले प्रभावित बन्देछ। भूमि अधिग्रहण गरिए तापनि यी परिवारहरू (स्व. रामबहादुर विश्वकर्म, गीता विश्वकर्म र नवराज विश्वकर्म) विस्थापित वा उच्छेद भने हुनेछैनन्, जुन कुरा २८ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन दोस्रो आइआरबीएनका कमाण्डेन्ट श्री प्रवीण गुरुडले पनि टेलिफोन वार्तामा बताएका थिए। तथापि, एसआइए टोलीद्वारा स्थलगत भ्रमण गर्दा, उनीहरू बसेको घरबाट विस्थापित नभए तापनि, खेतीयोग्य जमीनको केही भाग खोसिन जानेछ जसले सम्भावित रूपमा उनीहरूको आजीविकालाई प्रतिकूल रूपमा प्रभावित पार्नसक्नेछ। श्रीमती गीता विश्वकर्मसँग अन्तरक्रियाको समय, जमीन घटेर जाने हुँदा खेती र खेतीसित सम्बन्धित गतिविधिबाट हुने निर्वाहमुखी आजीविकाको साधन गुम्ने चिन्ता व्यक्त गरेकी थिइनन्। अर्कोतिर, सम्बन्धित राजस्व सर्वेक्षकद्वारा स्पष्टिकरण दिइएअनुसार, अधिग्रहण गर्न लागिएको जमीनको दिशा र भाग स्पष्ट नभएको हुँदा, ती परिवारहरू विस्थापित हुने अथवा जैरेदेखि उच्छेद हो वा होइन भन्नेबारे दाबीका साथ ठहर गर्नसकिँदैन।

३. लालबहादुर विश्वकर्म/कामी

उनचालीस वर्षीय लालबहादुर विश्वकर्म स्व. पञ्चराम कामीको छोरी स्व. हर्कमाया कामीतर्फका नाति हुन्, जसले स्व. ओभे कामीसँग विवाह गरेकी थिइनन्। उनलाई काक बुद्धिमान कामीद्वारा खेती गर्न एक भाग जमीन दिइएको थियो। पेशाको हिसाबले लालबहादुर कृषक र दैनिक ज्यालाधारी मजदूर हुन्। उनी आफ्नो पत्नी र चार छोरा-छोरीसँगको परिवारमा बस्छन्। परिवारको विभिन्न स्रोतबाट हुने आमदानी करिब दुई-तीन हजार रुपियाँ हुने गर्दछ। उनलाई खेती गर्न दिइएको सानो सुकखाबारीमा दाल, मकै र अदुवा आदिको खेती गर्दछन्।

अन्तरक्रियाको समय, उनले उक्त जमीनमा १९९९ देखि खेती गर्दै आएको र २००० उपरान्त जमीनको खजाना तिर्दै आएको एसआइए टोलीलाई जानकारी दिए (हेर्नुहोस् परिशिष्ट १४)। यसका साथै खेती गरिएको जमीनबाट सालेनी कुत तिर्ने गरेको पनि बताए। उनी बस्ने घर जीसीआइ च्यादर छाएको र पलस्तर गरिएको इग्रे घर (केही भाग माटो र केही सिमेन्टले) खतियान सङ्ख्या १२७७ मा छ, जुन तस्वीर ३.१४ र ३.१५ मा देखाइएको छ। प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणले वर्तमान घरबाट लालबहादुर उच्छेद वा विस्थापित हुने सम्बन्धित राजस्व सर्वेक्षकले जानकारी

दिए। एसआइए टोलीद्वारा प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणको कारण वर्तमान घरबाट उच्छेद हुने सन्दर्भमा सोधिएको प्रश्नको जवाफमा उनले सिङ्गिकिम सरकारको मुख्यमन्त्री ग्रामीण आवास मिशन (सीएमआरएचएम), अन्तर्गत तार्कू क्षेत्रमा नमूना घर प्रदान गरिएको जानकारी दिए।

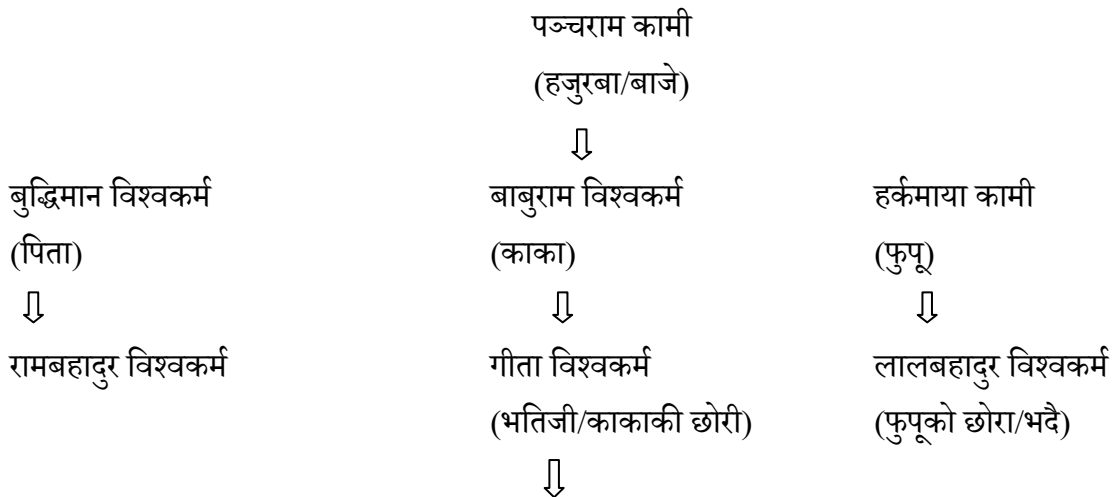
तालिका ३.४ : लालबहादुर विश्वकर्मको परिवार

नाम	उमेर	सम्बन्ध	शिक्षा	पेशा
लालबहादुर विश्वकर्म	३९	घरका मुखिया	तेस्रो श्रेणी	कृषक/मजदूर
कृष्णकुमारी	३५	पत्नी	निरक्षर	गृहिणी
सुमित	११	छोरा	चौथो श्रेणी	विद्यार्थी
समीर	९	छोरा	दोस्रो श्रेणी	विद्यार्थी
सम्झना	५	छोरी	-	-
निकिता	१८ महिना	छोरी	-	-

स्रोत : लालबहादुर विश्वकर्म र कृष्णकुमारी विश्वकर्मसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

रेखाचित्र ३.१३ मा प्रभावित परिवारको वंशावली दर्शाइएको छ, अर्थात् स्व. रामबहादुर विश्वकर्म अनि अन्य परिवारसँग उनको सम्बन्ध, जस्तै श्रीमती गीता विश्वकर्म, उनको छोरा नवराज विश्वकर्म तथा लालबहादुर विश्वकर्म अनि पञ्चराम कामीसँग उनको सम्बन्ध, जसको नाममा रामबहादुरको परिवारसँग कब्जा-पट्टा छ।

चित्र ३.१३ : चार परिवारको वंशावली तथा स्व. रामबहादुर विश्वकर्मसँग उनीहरूको सम्बन्ध

नवराज विश्वकर्म
(भतिजा)

तस्वीर ३.१४ : लालबहादुर विश्वकर्मको घर

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थगत भ्रमण

तस्वीर १.१५ : लालबहादुर विश्वकर्मको घर

तस्वीर १.१६ : लालबहादुर विश्वकर्मसँग अन्तरवार्ता

स्रोत : २९ सेप्टेम्बर, २०१७ को दिन गरिएको स्थलगत भ्रमण

प्रभावित परिवारबारे एसआइए टोलीको विवेचना

१. प्रभावित जमीनधनीका लागि

स्थलगत अध्ययनका साथै दुई प्रभावित जमीनधनीको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखाको विश्वलेषणको आधारमा, प्रभावित दुई जमीन धनी श्री वाङ्ग्याम्छो भोटिया तता पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालकको आजीविका स्वरूप वा शैलीमा कुनै प्रकारको प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने एसआइएको टोलीद्वारा निक्क्योल गरियो। यस अर्थमा, सामाजिक-आर्थिक रूपमा परिवार सीमान्तकृत बन्नजाने प्रश्न खडा हुँदैन।

क) अघिबाटै उल्लेख गरिएअनुरूप, श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको खेतीयोग्य जमीन धेरै वर्षदेखि बाँझै रहेको छ जमीन सम्बन्धी अभिलेखमा कुतियादार रहेको देखाइए तापनि, धेरै वर्षदेखि उक्त कुतियादारद्वारा खेती नगरिएको पुष्टि जमीनधनी श्री भोटियाले पुष्टि गरे। यसका अतिरिक्त जमीनधनीको नाममा धेरै पाइक् परेको जमीन रहेको हुँदा, उनको आमदानीको स्रोतका साथै आजीविकाको साधन दिगो रहेको निक्क्योल गर्नसकिन्छ। श्री भोटियाको वर्तमान सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमिलाई ध्यानमा राख्दै सामाजिक अनि आर्थिक रूपमा उनको परिवार सीमान्तकृत बन्नजाने प्रश्न खडा हुँदैन। यसका अतिरिक्त, एसआइए टोलीसँगको अन्तरक्रियामा पनि श्री भोटियाले प्रहरी विभागद्वारा जमीन अधिग्रहणको सम्बन्धमा कुनै आपत्ति जाहेर गरेनन्।

ख) पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको जमीन अधिग्रहणको मामिलामा, शाही परिवारद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा उक्त जमीनको भोक-चलन गरिएको छैन तथा अधिबाटै उल्लेख गरिएअनुरूप, शाही परिवारका सदस्यहरू आर्थिक अनि सामाजिक रूपमा अभिजात वर्गमा पर्ने सम्पन्न अनि सम्भ्रान्त छन्। यस अर्थमा, वर्तमान जमीनको अधिग्रहणद्वारा उनीहरूको आजीविकाको स्रोतमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नजाने प्रश्न खडा हुँदैन। यसका साथै, शाही परिवारका सम्बन्धित सदस्यले अधिबाटै अनापत्ति प्रमाणपत्र पनि जारी गरिसकेका छन्।

तथापि, दुवै जमीनधनी श्री वाङग्याम्छो भोटिया अनि पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको प्रस्तावित जमीन (सातवटा खण्ड वा टुक्रा) याङगाड जाने दोर्जी काजी मार्गकै नजिक पर्नका साथै विभिन्न योजनाअन्तर्गत दुवै राज्य अनि केन्द्र सरकारद्वारा विभिन्न योजना कार्यान्वयन गरिरहेको तथा धेरै विकास कार्य परिचालन भइरहेको कुरालाई ध्यानमा राख्दा, निकट भविष्यमा विकासका साथै अन्य कारोबारी गतिविधिको कारण जमीनको मूल्य धेरै नै बढेर जाने व्यापक सम्भावना छ। उदाहरणका लागि, याङगाडमा निर्माणाधीन सिक्किम केन्द्रिय विश्वविद्यालय, याङगाडमा पर्यटक आकर्षण केन्द्र जस्तै सांस्कृतिक धरोहर केन्द्र, भालेदुङ्गामा घिल्डि र स्काई वाक, बुद्ध उद्यान, राभडला र पश्चिम सिक्किमको निमित्त वैकल्पिक सडक आदिको कारण भविष्यमा प्रस्तावित स्थलले कारोबारका माध्यमहरूको धेरै सम्भावना बोक्दछ। यसै गरी प्रहरी मुख्यालयको स्थापनासँगै माडले-सिम्चुथाङ बजारको विस्तारको सम्भावनालाई ध्यानमा राख्दा, दुवै जमीनधनीले धेरै बहुमूल्य जमीनको टुक्रा गुमाउन जानेछन्, जसले भविष्यमा धेरै फाइदाकारी अवसरहरू प्रदान गर्नसक्नेछ। भावी सम्भावनाहरूलाई ध्यानमा राख्दै, प्रभावित दुवै जमीनधनी, श्री वाङग्याम्छो भोटिया तथा शाही परिवार आफ्नो जमीन गुमाउनुको बदलामा अधिकारपूर्ण अनि समुचित क्षतिपूर्ति चाहन्छन्। क्षतिपूर्तिको अतिरिक्त, श्री वाङग्याम्छो भोटियाले वर्तमान परियोजनाका साथै अन्य राज्य प्रायोजित परियोजनाहरूमा सरकारी ठेका-पट्टाको अवसरको पनि आशा राखेका छन्।

२. प्रभावित कुतियादार/परिवारका लागि

क) प्रभावित कुतियादारका परिवारहरूको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखाको विश्लेषणको आधारमा, संयोगले वैधानिक कुतियादार रहेका स्व. बुद्धिमान कामीको छोरा तथा स्व. पञ्चराम कामीको नातिको हैसियतमा स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको परिवार जमीन अधिग्रहणको सम्बन्धमा सबै प्रकारको हकदारीको पात्र बन्दछन्। रामबहादुरकी पत्नीले हालै पुनः विवाह गरेका कारण कानूनी दाबी नरहे तापनि, त्यस्ता दाबीमाथि उनका तीन छोरीले हक राख्दछन्। अधिबाटै प्रकाश पारिएअनुसार, ती तीन छोरीलाई तीन अलग-अलग परिवारले पालन पोषण गरिरहेको हुँदा, उनीहरूका आमाका साथै जमीनको हेर-विचार गर्ने प्रभारीद्वारा अभिव्यक्त गरिएअनुरूप, स्व. रामबहादुर विश्वकर्मका तीन छोरीको शिक्षा-दीक्षाको निमित्त न्यायसङ्गत क्षतिपूर्ति अनिवार्य अनि अपरिहार्य ठहर्दछ।

- ख) आफ्नो हजुरबा वा बाजे स्व. पञ्चराम कामीका साथै स्व. रामबहादुर विश्वकर्मको कब्जा-पट्टाको आधारमा दुवै जमीनमा श्रीमती गीता विश्वकर्मले संयुक्त रूपमा खेती गरिरहेकी छन्। रामबहादुर विश्वकर्मको मृत्युपछि, उनको अंशमा रहेको जमीन पनि उनैले रेखदेख गरिरहेकी छन्। यसका साथै स्व. रामबहादुर विश्वकर्मकी नाबालिका जेठी छोरीको पनि उनैले पालन पोषण गरिरहेकी छन्। उनको घर रहेको ठाउँलाई जमीन अधिग्रहणले प्रभावित नपारे पनि, उनले आजीविका धान्न खेती गरिरहेकी अरू जमीन गुमाउनेपनि देखिएको छ। उनी बस्ने जमीनमा विवाहित छोरा छुट्टिएर अलग्गै आफ्नो पत्नी र तीन छोरासँग बसिरहेको हुँदा अधिग्रहणको प्रक्रियाबाट उनीहरू पनि प्रभावित बन्नसक्ने सम्भावना छ। यस अर्थमा, ऐनअन्तर्गत हकदारीको दाबी जायज ठहरिन्छ, तथापि, सो दाबीलाई सम्बन्धित अधिकारीहरूले थप जाँचबुझ गर्नसक्नेछन्।
- ग) स्व. पञ्चराम कामीको छोरीतर्फबाट नाति पनि श्री लालबहादुर विश्वकर्मले विगत १९ वर्षदेखि जमीनमा खेती गर्दै जमीनको खजाना पनि तिर्दै आएका छन्। खतियान सङ्ख्या १२७७ मा रहेको उनको घडेरीबाट जमीन अधिग्रहणको समय खेती गरिरहेको जमीनसँगै विस्थापित हुनजानेछन्। यस अर्थमा, जमीन अधिग्रहणपछि हुने अपेक्षित नोक्सानीका लागि न्यायसङ्गत क्षतिपूर्ति चाहन्छन्।

सबै चार प्रभावित परिवार (खतियान सङ्ख्या 'या १२७७ तथा १२८१) दुई टुक्रा जमीनका वैधानिक कुतियादार स्व. पञ्चराम कामी र बुद्धिमान कामीसित सम्बन्धित छन्। यसका साथै अनुसूचित जातिका भएको हुँदा अधिबाटै सामाजिक रूपमा सीमान्तकृत छन्, तथापि यस सामाजिक समूहमा पनि व्यक्तिहरू आर्थिक रूपमा सुविधाहीन स्थितिमा पुऱ्याइए अरू बढी सीमान्तकृत बन्नेछन्। यी चार परिवार निर्वाहमुखी कम आमदानीका साथ साँझ-बिहानको छाक टार्न सङ्घर्ष गर्नुपर्ने स्थितिमा छन्। उक्त दुई टुक्रा जमीनमा गरिने खेतीका साथै सम्बन्धित गतिविधिबाट हुने आमदानी परिवारको दैनिक आवश्यकता पूरा गर्न पनि पर्याप्त छैन। समय-समयमा उनीहरू थप आमदानीका लागि ज्यालाधारी मजदूर अनि चालकको रूपमा काम गर्ने गर्दछन्। यस अर्थमा, जमीन अधिग्रहणको क्रममा, प्रतिकूल प्रभाव पाउँदा मात्र एक परिवार जमीन र घरबाट उच्छेद हुनपुगे तापनि, खेतीसित सम्बन्धित आजीविकाको सन्दर्भमा धेरै रहल तीन परिवार पनि प्रभावित हुनेछन्।

अनुभाग २ : प्रस्तावित जमीन अधिग्रहणको सामाजिक लागत तथा अवसरहरू

करिब ११० परिवार र कूल ६४४ जनसङ्ख्या भएको माडले, सिम्लुथाड (एसएसईसी २००६ अनुसार) जस्तो सानो गाउँले समाजमा, आइआरबीको मुख्यालयको स्थापनाका साथै सात सय जति अधिकारी अनि सैनिक थपिन पुग्दा स्थानीय समुदायको सामाजिक-सांस्कृतिक अनि पर्यावरणीय भूपरिवेशलाई प्रभावित पार्ने व्यापक सम्भावना रहनका साथै परिवर्तन ल्याउन परिलक्षित छ। यसलाई शुरु हुन गइरहेको परियोजना परिणामको आयाम र दृष्टिकोणको सन्दर्भमा विस्तार गर्नसकिन्छ। परिणामहरू विस्तृत रूपमा तल उल्लेखित बुँदाका आधारमा वर्गिकरण गर्नसकिन्छ :

१. मानवीय परिणामहरू, तथा

२. पर्यावरणीय परिणामहरू।

१. मानवीय परिणामहरू

कुनै पनि विकास परियोजनाका लागि जमीन अधिग्रहणको मानवीय परिणामहरू, मानिसहरू आफ्नो निवास स्थानबाट विस्थापनाको दर, परियोजनाद्वारा प्रभावित हुने जमीन खेतीयोग्य हो वा बाँझो वा खेती गर्न नमिल्ने जस्ता कुरामाथि निर्भर गर्दछ। यसका साथै विस्थापित हुने मानिसहरू ग्रामीण गरीब, सीमित जमीन भएका सीमान्तकृत सामाजिक वर्ग जस्तै अनुसूचित जाति वा अनुसूचित जनजाति, लघु शिल्पी, कृषि मजदूर वा जमीन नभएका वर्गको हिसाबले परिणाम फरक फरक हुनसक्दछ। यसै गरी, विस्थापित अनि प्रभावित परिवारका लागि कृषि भूमिको स्थानमा आजीविका कमाउने सम्भावित वैकल्पिक स्रोत-साधन तथा समुदायको आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनसहित राजनीतिक आयाममाथि पनि प्रभाव निर्भर गर्दछ।

अधिग्रहणका लागि प्रस्तावित जमीन खेती गरिने अर्थात् कृषि भूमि हो, तर श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको दुईवटा जमीन धेरै वर्षदेखि बाँझै रहेको छ। यसै गरी पूर्व छोग्याल स्व. पाल्देनथोण्डुप नामग्यालको पाँचमध्ये तीनवटा जमीनमा कुनै वैधानिक कुतियादार वा मोही छैन। कब्जा-पट्टा भएका तथा वैधानिक कुतियादार रहेका स्व. पञ्चराम कामीका चार वंशजको अधीनमा दुईवटा जमीन छ। तथापि, ती जमीनको केही भाग मात्र अधिग्रहण गरिने हुँदा सम्पूर्ण परिवार उच्छेद हुने र घरबाट विस्थापित बन्नेछैन र सम्भावित रूपमा लालबहादुर विश्वकर्माको परिवार मात्र उच्छेद हुने सम्भावना छ। यस अर्थमा, व्यापक सङ्ख्यामा विस्थापना तथा मानव बस्तीको पुनर्वास, ग्रामीण गरीब, जनजाति, सीमान्तकृत कृषक अनि समुदाय लगभग छैन नै भन्दा हुन्छ र अपेक्षा पनि गरिँदैन। बाँध, शैक्षिक संस्थान आदि जस्ता धेरै गाउँ डुबाउमा पर्ने र मानव बस्ती नै व्यापक रूपमा विस्थापित हुने बृहत् विकास परियोजनाका विपरीत, यो परियोजना एक परिवारबाहेक, बस्ती नै विस्थापित गराउने प्रकारको छैन। उच्छेद वा विस्थापित हुने परिवारले मुख्यमन्त्री ग्रामीण आवास योजनाअन्तर्गत नजिकको गाउँमा नमूना घर पाउने अपेक्षित रहेको हुँदा पुनर्वासको पनि प्रश्न खडा हुँदैन।

चालू परियोजनाको विस्तारका लागि भूमि अधिग्रहणमा व्यापक विस्थापना र पुनर्स्थापनाको स्थिति नरहेको हुँदा, एसआइएको अनुवर्ती भाग, दीर्घकालमा स्थानीय समुदायमाथि परियोजनाको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक लागत अनि फाइदाको मूल्याङ्कन वा लेखाजोखामाथि केन्द्रित गरिएको छ। मूल्याङ्कनको आधारमा, सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजना तथा परियोजनाको सम्भाव्यता प्रतिवेदनबारे अध्याय ४ मा चर्चा गरिनेछ।

क) आर्थिक प्रभाव

माडले बजारको नामले जानिने माडले-सिम्चुथाड सिक्किमको सबैभन्दा पुरानो बजारमध्ये एउटा हो। यतिका वर्षमा यो बजार नजिकै पर्ने अन्य बजार जस्तै सिङताम वा राभडला बजार जस्तो नबढे तापनि सानो बजार भने कायम नै छ। क्षेत्रको कम अनि छरिएका जनसमुदायका साथै प्रायः सबै जनसमुदाय एकनासे आर्थिक गतिविधि जस्तै खेती-किसान अनि सम्बन्धित काममा संलग्न रहने गरेका कारण स्थानीय उब्जनी बेचबिखनको सम्भावना कम हुने यसको कारण हुनसक्दछ।

बजार परियोजना स्थलको नजिक भएको हुँदा बजार विस्तारका साथै त्यहाँ तैनाथ हुने सुरक्षाकर्मीका परिवारहरूका लागि आवास क्षेत्र विकास गर्ने धेरै व्यापक सम्भावना राख्दछ। माडले सिम्चुथाड वार्ड मात्र नभएर सम्पूर्ण बेन-नामप्रिक जीपीयुले आफ्नो कृषि, दूधजन्य उत्पादका साथै कुखुरा-अण्डा प्रहरी मुख्यालयमा बेचबिखनको अवसर पाउनेछ, जुन स्थानीय ग्राम पञ्चायत सदस्यहरू अनुसार क्षेत्रमा प्रशस्त मात्रामा हुने गर्दछ। स-साना कलम-खाता वा छापा सामग्रीका पसल, राशन पसलका साथै फास्ट फुड पसलहरू खोल्ने र फस्टाउने सम्भावना धेरै छ। यस अर्थमा, प्रहरी मुख्यालयको स्थापनाले स्थानीय अर्थनीतिलाई धेरै ठूलो टेवा पुऱ्याउनेछ।

तथापि, एउटा सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव र चुनौती भने परियोजना ढल निकासी अनि फोहोर प्रबन्धनबारे नियोजनको हुनेछ कारण परियोजनाको नक्सा वा ब्लुप्रिन्टमा फोहोर प्रबन्धनको नियोजनबारे प्रकाश पारिएको छैन। फोहोरको समुचित प्रबन्धन नगरिए, टिस्टा नदीमा प्रदूषण बढ्ने सम्भावना प्रशस्त बन्दछ। स्थलगत भ्रमणको समय गाउँलेहरूले बताएअनुसार, यसको क्षेत्रका सामयिक मछुवा समुदायमाथि सम्भावित रूपमा प्रभाव पर्नजानेछ, जुन उनीहरूको अनुपूरक आमदानीको स्रोत हो। यो चिन्ता पञ्चायत सदस्यहरूले पनि उठान गरेका थिए।

ख) राजनीतिक प्रभाव

परियोजना शुरु भएसँगै अनुप्रवेशको द्वार पनि खोलिनेछ, जसले जनसङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउने गर्दछ, जसको ठूलो राजनीतिक प्रभाव अथवा असर हुने गर्दछ। जनसङ्ख्यामा आउने परिवर्तनले क्षेत्रको सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनमा पनि प्रभाव ल्याउने गर्दछ। वर्तमान जमीन अधिग्रहणको परिप्रेक्ष्यमा, प्रहरी केन्द्रको स्थापना तथा जनसाङ्ख्यिकी परिवर्तनले त्यस्तो ठूलो राजनीतिक परिणाम ल्याउनेछैन कारण केन्द्रिय सेवा क्याडरका केही अधिकारीबाहेक, अधिकांश आइआरबी जवान सिक्किमबाटै छन् र त्यहाँ अस्थायी रूपमा मात्र रहनेछन् तथा प्रायः मुख्यालयदेखि बाहिर विभिन्न कार्यभारका लागि तैनाथ हुने गर्दछन्। यस अर्थमा, आन्तरिक आप्रवास तथा जनसङ्ख्याको चापबाट यस परिप्रेक्ष्यमा त्यस्तो कुनै राजनीतिक प्रभाव पर्नजानेछैन। अद्यापि, माडलेमा आइआरबी मुख्यालय स्थापनाको एउटा मुख्य फाइदा भने प्रमुख स्थानामा प्रहरी बल अवस्थित रहनु हुनेछ, जुन राज्यमा कुनै कानून-व्यवस्थाको स्थिति आइपरेको खण्डमा सिक्किमको सबै जिल्लामा चाँडोभन्दा चाँडो पठाउन सकिनेछ। आइआरबीका सुरक्षाकर्मीहरू दक्षिण अनि पश्चिम जिल्लासहित राज्यको चारै जिल्लामा तुरुन्तै परिचालन गर्नसकिनेछ।

ग) सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव

कुनै पनि विकास परियोजनाको निम्ति भूमि अधिग्रहण तथा स्थानीय जनसमुदायबीच बाहिरका मानिसहरूको अनुप्रवेशले क्षेत्रको जनसङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउनका साथै अप्रत्याशित सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम ल्याउन सक्दछ। परिणामहरू मूर्त वा भौतिक पक्षमा अरू व्यापक हुने भए तापनि, संस्कृतिको अमूर्त पक्षमा पनि प्रभाव ल्याउने गर्दछ, जस्तै सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता, जीवनशैली, पहिचान, रीति-थिति जनसङ्ख्याको अनुपातमा परिवर्तनसँगै रूपान्तरित हुनजाने सम्भावना रहने गर्दछ। सामाजिक-सांस्कृतिक परिणामका सन्दर्भमा परस्पर विरोधी अभिमतहरू छन्। एकातिर, कुनै पनि भूमि अधिग्रहणसित सम्बन्धित विकास परियोजनाको प्रतिकूल प्रभाव पर्यावरणीय समस्या र जनसङ्ख्याको चापसित सम्बन्धित रहेको तर्क पेश गरिएको छ भने यसको विपरीतमा तर्क पेश गर्नेहरूले मूल रूपमा स्थानीय समुदायको कल्याण तथा शहरीकरण, सांस्कृतिक रूपान्तरण र विकास जस्ता सकारात्मक पक्ष पनि औँल्याउने गरेका छन्। सकारात्मक प्रभाव प्रायः नै उत्पादनशीलता अनि अवसरको लागत, सांस्कृतिक रूपमान्तरण, सामाजिक परिचालन, स्वास्थ्य सुविधा अनि सामाजिक सेवाहरू आदिसित सम्बन्धित छन् (हक २००७)। सम्भावित सकारात्मक सामाजिक प्रभावमा समस्तरीय तथा ऊर्ध्वमुखी सुगम्यता, नयाँ जीवनशैली अङ्गीकरण, जीवन स्तर तथा परिवारको संसाधनमा बढोत्तरी सामेल छ, जसले परिवार, पारिवारिक मूल्य-मान्यता तथा गाउँभित्र अनि गाउँ बाहिरका समाजमा सामाजिक प्रतिष्ठा र मर्यादा बढ्न जानका साथै समयका साथै सामाजिक सम्पर्क र सञ्जाल बढेर जानसक्नेछ। शहरीकरणको प्रक्रियाले शहरी संस्कृति ल्याउँदै सांस्कृतिक मिश्रण सिर्जना गर्दछ। तथापि, प्रक्रियाको नकारात्मक परिणाममा भीड बढेर जाने, जनसङ्ख्याको चापको परिणामस्वरूप पर्यावरणको स्थिति, आवास अनि स्वच्छताको समस्या क्षेत्रमा आइपर्न सक्दछ (ऐजन)।

यी मापदण्डलाई ध्यानमा राख्दै, वर्तमान भूमि अधिग्रहणको सन्दर्भ लिँदा, कारोबारको सम्भावनाका साथै स्थानीय उत्पादहरू जस्तै कुखुरा-अण्डा, दूध-घिउ अनि यसका अन्य उत्पाद लगायत साग-सब्जी अनि कृषि उत्पादको बजार विस्तारले स्थानीय अर्थनीतिलाई टेवा प्रदान गर्ने सम्भावना छ, जसको शृङ्खलाबद्ध परिणाम जस्तै परिवारको संसाधनमा वृद्धि, जीवनशैलीमा बढोत्तरी, परिवारको मूल्य-मान्यता आदिमा परिवर्तन आदि हुनसक्नेछ, जसले शैक्षिक उपलब्धिमाथि सकारात्मक प्रभाव पाउँ सामाजिक सुगम्यता बढाउनेछ। यी सबैको दीर्घकालसम्म सामाजिक अन्तरक्रियामा प्रभाव रहिरहनेछ।

परियोजनाको स्थापनाले क्षेत्रमा परिवहन र सञ्चार सुविधा विकास हुने सम्भावना राख्दछ कारण केन्द्रले सबै जिल्लाका साथै गान्तोकको प्रहरी मुख्यालयसँग समन्वयन सुगम बनाउनुपर्दछ। यसले स्थानीय जनसमुदायको आर्थिक दृष्टिकोणले व्यापक सामाजिक-आर्थिक प्रभाव पार्नका साथै जिल्ला मुख्यालय अनि राजधानी गान्तोकसम्मको सम्पर्क र पहुँचको सन्दर्भमा पनि ठूलो टेवा प्रदान गर्नेछ। सिङताम, नाम्ची अनि गान्तोकमा उच्च शिक्षण संस्थान तथा चिकित्सा सुविधासम्म सुगम पहुँचको परिप्रेक्ष्यमा सुगम पहुँचको दृष्टिले पनि प्रक्रियाको व्यापक प्रभाव रहनेछ।

सांस्कृतिक मिश्रण तथा विविधिकरणको सन्दर्भमा, यस्तो यस क्षेत्रमा हुनजाने सम्भावना छैन कारम प्रहरी प्रशिक्षण पृथक शिविर वा छाउनीहरूमै सीमित रहने गर्दछ। तथापि, सूक्ष्म स्तरमा विभिन्न सामाजिक तथा सामाजिक रूपान्तरणका साथै आधुनिकीकरणका पक्षहरू प्रवेश गर्ने विषयमा चिन्ता रहेको छ, जसले युवा पिँढीलाई प्रतिकूल रूपमा प्रभावित पार्नसक्नेछ। उदाहरणका लागि, तैनाथ सुरक्षाकर्मीको मागअनुरूप बजार विस्तार भएसँगै भट्टी पसल अथवा रक्सी दोकानहरूको सङ्ख्या बढ्न सक्नेछ जसले जॉड-रक्सी सजिलैसँग युवाहरूलाई उपलब्ध हुनसक्दछ। यसले क्षेत्रमा अत्याधिक मदिरापान वा जड्याहाहरूको सङ्ख्या बढ्न सक्नेछ, जुन पहिले नै राज्यले सम्बोधित गर्न खोजिरहेको ठूलो सामाजिक समस्या बनेको छ। यसका अतिरिक्त अनुप्रवेशले महिलाहरूको सुरक्षाको विषयमा पनि प्रश्न खडा गर्नसक्छ। क्षेत्रमा अनैतिक गतिविधि बढेर जाने सम्भावना रहेको यी समस्याहरूबारे चिन्ता पञ्चायत सदस्यहरूले पनि उठान गरेका थिए। सम्पन्न गरिएका कैयौं अध्ययनले, उदाहरणका लागि पेट्रास अनि वोडचाइसुवान (१९९३), गोहैन (२००८)-द्वारा वेश्यावृत्ति जस्ता अनैतिक गतिविधि बढेर गएका त्यस्ता परिणामहरू प्रकाश पारिएका छन्।

स्थानीय बजार अर्थनीति विस्तार भएसँगै लैङ्गिक परिप्रेक्ष्यमा दुई सम्भावित परिणाम आइपर्न सक्दछ। सकारात्मक परिणाममा कृषि गतिविधिबाहेक आर्थिक गतिविधिमा महिलाहरूको सहभागिता बढ्न जानेछ, जसले महिलाहरूको आर्थिक सशक्तिकरण हुनका साथै सकारात्मक शृङ्खलाबद्ध परिणामहरू आउन सक्दछन्। तथापि, यसपरिदृश्यले घर-धन्धाबारे भूमिकाको सन्दर्भमा विवादको स्थिति पनि सिर्जना गर्नसक्दछ, जुन पारम्परिक रूपमा उनीहरूको क्षेत्र रहिआएको छ र नयाँ आर्थिक अवसर खोलिएपछि महिलाहरूमाथि कामको दबाउ बढेर जानसक्नेछ। भूमिकामा विवादको महिलाहरूमाथि प्रतिकूल मनोवैज्ञानिक असर पर्ने गरेको कैयौं अध्ययनले देखाएको छ।

२. पर्यावरणीय परिणाम

मानव जिउने पर्यावरणको परिस्थितिकीसँग सहजीवी सम्बन्धको व्यापक सञ्जालको अंश भएको कारण, कुनै प्रकारको मानव गतिविधिको प्राकृतिक पर्यावरणमाथि केही प्रकारको प्रभाव निःसन्देह रूपमा हुने गर्दछ। तथापि, अधिकांश बृहत् विकास परियोजनाहरू जस्तै बाँध, औद्योगिक परियोजना, खानी आदिले मात्र पर्यावरणलाई क्षति पुऱ्याउने धारणा राख्ने गर्दछौं। अद्यापि, गैर औद्योगिक आर्थिक गतिविधिको परिणामस्वरूप पनि पर्यावरणलाई क्षति पुग्ने गर्दछ, उदाहरणका लागि अवहनी खेती, जनसङ्ख्या वृद्धि, खपतको स्वरूप आदि। उल्लेखनीय परिप्रेक्ष्यमा, विकास परियोजनाको निम्ति भूमि अधिग्रहणको परिणामस्वरूप धेरै ठूलो परिमाणमा वन-जङ्गलको फँडानी र विनाशको पर्यावरणमाथि नकारात्मक प्रभाव पर्न जॉदछ। पर्यावरण क्षयको नकारात्मक प्रभाव लगत्तै प्रभावित क्षेत्रका मानिसहरूको आजीविका अनि अर्थनीतिमा, मुख्य गरी खेती र मछुवा समुदायमाथि दीर्घकालमा पर्नजाने गर्दछ।

वर्तमान परियोजना सन्दर्भमा, पर्यावरणलाई क्षति हुने सम्भावना धेरै कमि रहेको छ कारण अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित जमीन सानो र करिब ५.८१ एकर मात्र छ, तथापि, परियोजनाको निम्ति अधिबाटै अधिग्रहण गरिएको जमीन जोड्नु हो भने यो धेरै ठूलो छ। यसका साथै परियोजना टिस्टा नदीको किनामा अवस्थित छ। कम्पनीहरू बढाउने साथै विभिन्न कार्यभारको निम्ति तैनाथ गरिने कुरामाथि निर्भर रहे तापनि, एक समयमा करिब सात सय जति सुरक्षाकर्मी तैनाथ रहने हुँदा, समुचित फोहोर अनि ढल विसर्जन र प्रबन्धन प्रणालीबिना, नदी प्रणालीलाई प्रदूषित पार्नका साथै पर्यावरणको गम्भीर जोखिम बढाउने सम्भावना व्याप्त छ। तथापि, यस्ता जोखिमहरूलाई फोहोर अनि अवशेष उत्पादहरूको समुचित नियोजन र प्रबन्धन गर्दै वरिपरी जताभावी नफ्याँक्ने गरी न्यूनिकरण वा कम गर्नसकिन्छ।

जनसङ्ख्याको चापका साथै पर्यावरणमाथि प्रभाव जलस्रोत अनि संसाधनमाथि पनि पर्नसक्नेछ। यस अर्थमा, सात सयभन्दा धेरै अतिरिक्त जनसङ्ख्याको निम्ति जल संसाधन दोहन र प्रबन्धन क्षेत्रको निम्ति ठूलो चुनौती बन्नसक्नेछ।

यसका साथै, स्थानीय बजार विस्तार भएसँगै केही प्रकारका कृषि उत्पादको माग ह्वात्तै बढेर जाँदा, वहनीय खेती गर्ने स्थानीय किसानहरूले दिगो विविध फसल बालीको साटो एकै प्रकारको फाइदामूलक फसल बाली रोप्न लालयित बन्नसक्छन्। यस प्रकारको रूपान्तरणले पर्यावरणको वहनीयतामाथि प्रतिकूल प्रभाव पार्दै दीर्घकालमा माटोको मलिलोपन घटाएर लैजानसक्दछ।

पर्यावरण क्षयको सन्दर्भमा, परियोजनाको निम्ति अधिबाटै अधिग्रहण गरिएको जमीन वन क्षेत्र नभएर कृषि भूमि हो, जसको केही भागमा खेती गर्ने गरिएको छ भने केही झार-पात अनि पोथ्रा-पोथ्रीका साथै केही रुखहरूले ढाकिएको छ। यस अर्थमा व्यापक परिमाणमा वन विनाश वा फँडानीको प्रश्न खडा हुँदैन। जमीन, पानी साथै हावामा धेरै नकारात्मक पर्यावरणीय प्रभाव पार्ने औद्योगिक रसायनहरू बगाइने उद्योग-कारखाना स्थापनाको विपरीत, प्रस्तावित स्थानमा प्रहरी मुख्यालयको स्थापनाले त्यस्तो कुनै गम्भीर खतरा पार्दैन। तथापि, वर्तमान परियोजनाले पर्यावरणमाथि नगण्य बराबर नै प्रभाव पारे पनि, त्यसलाई समुचित एसआइएमपीद्वारा सम्बोधित गरिनुपर्नेछ।

यस अर्थमा, यी सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक र पर्यावरणीय प्रभावको आधारमा, प्रस्तावित परियोजनाका सकारात्मक अनि नकारात्मक पक्षको मूल्याङ्कनका साथै भूमि अधिग्रहणबारे हितधारकहरूको सामूहिक अवधारणा लगायत त्यसको सम्भावित लागत अनि फाइदालाई ध्यानमा राख्दै, एसआइएमपी अर्को अध्यायमा चर्चा गरिनेछ।

अध्याय ४

समुदायको दृष्टिकोण : अपेक्षा, चिन्ता र सुझाउहरू

परिचय

एसआइए टोलीद्वारा १५ जुलाई, २०१७, शनिबारको दिन बेन नामप्रिक जीपीयुको दौडाहा गर्दै बेन नामप्रिक जीपीयुको ग्राम प्रशासनिक केन्द्रमा ग्रामीण प्रबन्धन विकास विभागका (आरएमडीडी) अधिकारीहरूका साथमा पञ्चायत सदस्यहरूसँग बैठक सम्पन्न गरियो। बैठक वर्तमान परियोजनाको सामाजिक प्रभावको सन्दर्भमा तृणमूल स्तरका जनप्रतिनिधिहरूको दृष्टिकोण वा मनसाय बुझ्ने ध्येयका साथ आयोजन गरिएको थियो। एसआइए टोलीको अनुरोधमा, पञ्चायत सभापति श्री सोनामओङ्गेल भोटियाद्वारा ग्राम पञ्चायतको कार्य दिवसमा आयोजन गरिएको थियो भने एसआइए टोलीद्वारा दौडाहा पनि सोही दिन गरिएको थियो, जुन दिन जीपीयुका जनताले कुनै पनि सरकारी कामका लागि पञ्चायत सदस्यका साथै सरकारी अधिकारीहरूसँग अन्तरक्रिया गर्ने गर्दछन्। यसो हुँदा स्थानीय समुदायसँग अन्तरक्रिया गर्ने अवसर पनि एसआइए टोलीलाई प्राप्त भएको थियो।

पञ्चायत सदस्यका साथै अधिकारीहरूसँग औपचारिक एफजीडी तथा अन्तरक्रिया परियोजना अनि एसआइएको आवश्यकता र उद्देश्यबारे संक्षिप्त परिचयात्मक प्रस्तुतिसँगै भएको थियो, जुन आरएफसीटीएलएआरआर २०१३ ऐनअन्तर्गत अनिवार्य बनाइएको हुँदा २०१५ देखि सिक्किममा पनि लागू गरिएको छ। एसआइए टोलीद्वारा

सोधिएका प्रश्नहरूको सन्दर्भमा पञ्चायत सभापति श्री सोनामओङ्गेल भोटियाद्वारा सामान्य बेन नामप्रिक जीपीयु तथा माडले-सिम्वुथाड वार्डमा विशेष गरी परियोजनाको सम्भावित सामाजिक लागत तथा अवसरहरूबारे आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्दा व्यापक चर्चाको निम्ति बाटो खोलिए। चर्चाको क्रममा अन्य सदस्यद्वारा पनि अपेक्षा अनि चिन्ताहरू व्यक्त गरिए। समग्रमा चर्चाद्वारा तल उल्लेखित सकारात्मक अपेक्षा अनि सम्भावित चुनौती र चिन्ताहरू प्रकाशमा ल्याइयो। यसका साथै बैठकद्वारा सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजनाका लागि केही सुझाउ पनि पेश गरियो।

चित्र ४.१ : पञ्चायत अनि अधिकारीहरूसँग एफजीडी प्रगतिमा

चित्र ४.२ : पञ्चायत सदस्यवर्ग, आरएमडीडीका अधिकारीहरूका साथमा एसआइए टोलीको तस्वीर

स्रोत : १५ जुलाई, २०१७ को दिन सम्पन्न स्थलगत भ्रमण।

चित्र ४.२ ख : पञ्चायत सदस्यवर्ग, आरएमडीडीका अधिकारीहरूका साथमा एसआइए टोलीको तस्वीर

चित्र ४.३ : बेन नामप्रिक जीपीयुको ग्राम प्रशासन केन्द्रमा जनताको जमघट/भेला

स्रोत : १५ जुलाई, २०१७ को दिन सम्पन्न स्थलगत भ्रमण।

अपेक्षाहरू :

१. स्थानीय अर्थनीतिलाई प्रोत्साहन : पञ्चायत सदस्यहरू अनुसार, जीपीयु कृषि, दूधजन्य उत्पाद, कुखुरा-अण्डा उत्पादनको सन्दर्भमा समृद्ध छ। आइआरबी मुख्यालयको स्थापनाले तालिम केन्द्रको आवश्यक माग पूरा गर्न स्थानीय उत्पादको बेचबिखन सुगम बन्नेछ।
२. तैनाथ सुरक्षाकर्महरूले कालान्तरमा आफ्नो परिवार पनि नजिकै ल्याउन चाहन्छन् तथा परिवारका सदस्यहरूको निम्ति आवासको सुविधा उपलब्ध नहुँदा ती परिवारलाई घर भाडामा दिनसकिने सम्भावना खुल्दछ, जुन स्थानीयहरूको निम्ति आमदानीको भरपर्दो स्रोत बन्नसक्दछ।

३. प्रहरी विभागद्वारा स्थानीय बेरोजगार युवाहरूलाई योग्यताअनुसार अथवा कम्तिमा पनि चौथो श्रेणीका पदहरूमा नियुक्ति दिनुपर्ने पञ्चायतहरूको अपेक्षा राख्दछन्। यस अर्थमा, परियोजनाले स्थानीय क्षेत्रको बेरोजगार समस्यालाई केही हदसम्म समाधान गर्ने आशा सँच्चदछन्।
४. चिकित्सा सेवामा सुधार : यस भेकमा केवल दुईवटा प्राथमिक स्वास्थ्य उपकेन्द्र (पीएचएससी) रहेको र जीपीयुमा कुनै प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र (पीएचसी) नरहेको हुँदा प्रहरी केन्द्रको चिकित्सा अथवा अस्पताल सुविधा स्थानीय समुदायको निम्ति पनि खुल्ला गरिनुपर्ने पञ्चायत सदस्यहरू ठान्दछन्।
५. यसका साथै गाउँलेहरूका लागि विशेष चिकित्सा शिविर, स्कूलहरूमा शिक्षाको सुधारका लागि केही सहयोग, विभिन्न सामाजिक मुद्दाबारे गाउँलेहरूका लागि जागरूकता कार्यक्रम, फोहोर सङ्कलन गर्ने गाडी आदि जस्ता केही सामाजिक दायित्व प्रहरी विभागद्वारा निर्वाह गरिनुपर्ने उनीहरू अपेक्षा राख्दछन्।

चिन्ताका विषयहरू :

पञ्चायत सदस्यहरू क्षेत्रमा परियोजनाका केही नकारात्मक प्रभावबारे सशङ्कित थिए। चिन्ताका केही विषय तल उल्लेख गरिएका छन् :

१. क्षेत्रमा धेरैल सङ्ख्यामा पुरुषकर्मिको प्रवेशले विशेष गरी किशोरीहरूका लागि सुरक्षाको समस्या खडा गर्नसक्दछ, कारण यौन उत्पीडन र हातपातका घटनाहरू हुनसक्नेछ।
२. अनैतिक गतिविधिहरू जस्तै वेश्यावृत्ति बढेर जाने विषयमा पनि चिन्ता व्यक्त गरे।
३. पञ्चायतहरूले विशेष गरी ढल अथवा दिसा-पिसाब अनि ठोस फोहोरको प्रबन्धनका साथै पर्यावरणमाथि त्यसका सम्भावित परिणामहरूबारे पनि चिन्ता व्यक्त गरे।
४. दुईवटा बलालियनको मुख्यालयलाई पानी आपूर्ति गर्नु ठूलो चुनौती रहेको तथा क्षेत्रमा जल संसाधन दोहनका लागि समुचित प्रबन्धन आवश्यक पर्नेछ।

सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजना (एसआइएमपी)

पञ्चायत सदस्य, अधिकारीका साथै स्थानीय समुदायद्वारा प्रकाश पारिएका सम्भावित सकारात्मक अनि नकारात्मक अर्थात् फाइदा अनि नोक्सानीको मूल्याङ्कनपछि, सामाजिक लागतको न्यूनिकरणका साथै नकारात्मक सामाजिक प्रभावको प्रबन्धनका लागि तल उल्लेखित उपाय अनि कार्यको सुझाउ पेश गरिन्छ :

१. आइआरबी मुख्यालको स्थापनापछि सुरक्षाकर्मीहरूमा कडा अनुशासनात्मक उपाय सुनिश्चित गरिनुपर्नेछ ताकि, क्षेत्रका किशोरीहरूको सुरक्षालाई खतराको सन्दर्भमा कुनै प्रकारको सम्झौता नगरियोस् भन्ने पञ्चायतहरू अपेक्षा राख्दछन्।
२. सबैभन्दा ठूलो चिन्ताको विषय ढल तथा फोहोर विसर्जन र प्रबन्धनबारे रहेको छ, जसको तथापि परियोजनाको खाका अर्थात् ब्लुप्रिन्टमा प्रावधान प्रस्तुत गरिएको छैन। यस अर्थमा, ठोस फोहोर विसर्जनका साथै ढल/सिबेजको समुचित प्रबन्धन सुनिश्चित गरिनुपर्नेछ। वैकल्पिक उपायमा ठोस फोहोर विसर्जनको निम्ति नामफिड ठोस फोहोर प्रबन्धन एकाइमा ढुवानी गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने पञ्चायतहरूले सुझाउ अघि सारेका छन्।
३. प्रहरी विभागले दुईवटा बटालियनको निम्ति पानीको आवश्यकता पूरा गर्न जल संसाधन दोहन नियोजित गर्नुपर्ने अपेक्षा साँचेका छन्।
४. निर्माणाधीन परियोजनाको सन्दर्भमा पर्यावरण लागत अनि चिन्तालाई न्यूनिकरण गर्दै प्रतिपूर्ति गर्न मुख्यालय परिसरमा रुख-पात रोप्ने काम गरिनुपर्नेछ।
५. अघिबाटै उल्लेख गरिएअनुरूप, खेती विधिमा सम्भावित परिवर्तन तथा दीर्घकालमा माटोको मलिलोपनमा त्यसको प्रभावबारे मूल्याङ्कन अध्ययनको प्रावधान सम्बन्धित विभागले कायम गर्दै कार्यान्वयन गर्नका साथै गाउँहरूलाई त्यसको परिणाम र सुधारका उपायहरूबारे जागरूक गराउनुपर्नेछ।
६. सामाजिक लागत प्रतिपूर्ति गर्नका लागि, अधिकतम सामाजिक दायित्व जस्तै चिकित्सा शिविर, वरिपरीका क्षेत्रको सर-सफाई अभियान आदि स्थानीय समुदायलाई फाइदा हुने हिसाबले विस्तार गरिनुपर्नेछ।
७. ठूलो सङ्ख्यामा अनुप्रवेशले कहिले-काहिँ स्थानीय समुदायको स्वास्थ्यमाथि गम्भीर खतरा उत्पन्न गर्नसक्दछ। यस अर्थमा, समय-समयमा सम्बन्धित विभागले क्षेत्रमा स्वास्थ्य शिविरका साथै जागरूकता कार्यक्रमहरू आयोजन गर्नुपर्नेछ।
८. सम्भावित सामाजिक-सांस्कृतिक परिणामहरूको सन्दर्भमा यसअघिको भागमा प्रकाश पारिएअनुरूप, स्थानीय बजार अर्थनीतिको विस्तारको क्रममा, महिला जनसङ्ख्याका साथै क्षेत्रको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक स्थितिमा त्यसको प्रभावबारे, परियोजना पूरा भएपछि, समयमा अध्ययन गर्न सुझाउ पेश गरिन्छ, ताकि कुनै प्रकारको प्रतिकूल प्रभाव, यदि भए, त्यसको न्यूनिकरणका उपायहरू अप्नाउन सकियोस्।

अध्याय ५

सम्भाव्यता प्रतिवेदन

सिक्किम सरकारको प्रहरी विभागद्वारा बेन नामप्रिक जीपीयुमा अधिग्रहण गर्न प्रस्तावित जमीनमा दोस्रो र तेस्रो आइआरबी मुख्यालय निर्माणको सम्भाव्यता प्रकाश पार्नअधि, सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कनको आवश्यकताबारे संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गर्न जरूरी छ। कुनै पनि सरकार अथवा निजी रूपमा लगानी गरिने विकास परियोजनाका लागि प्रस्तावित जमीन अधिग्रहणको कारण विस्थापित हुने सम्भावना रहेका अथवा हुने मानिसहरूका लागि गरिने अनिवार्य प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययन हो एसआइए। एसआइए प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित परिवार/ परिवारहरूमा मात्र सीमित नरहेर, प्रस्तावित परियोजनाले स्थानीय सामाजिक अनि प्राकृतिक परिवेशमा ल्याउनसक्ने सम्भावित सामाजिक-आर्थिक, राजनीतिक अनि सांस्कृतिक रूपान्तरणबारे पनि जाँचपरख गर्दछ। अध्ययनको अनिवार्यतालाई, २०१५ मा पुनः संशोधित आरएफसीटीएलएआरआर ऐन, २०१३ (भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनामा समुचित क्षतिपूर्ति तथा पारदर्शिताको अधिकार) -को रूपमा उल्लेखित संवैधानिक अधिनियमद्वारा कानूनी समर्थन प्राप्त छ। आरएफसीटीएलएआरआर ऐन, अनुपालन गर्दै, सिक्किम भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना (सिक्किम) नियम, २०१५ अधिनियमित गरिएको छ, जसले सिक्किममा भूमि अधिग्रहणको निम्ति एसआइएलाई अनिवार्य बनाएको छ।

प्रहरी विभागद्वारा दोस्रो र तेस्रो भारतीय रिजर्भ बटालियनको (आइआरबी) मुख्यालय निर्माण र स्थापना गर्न प्रस्तावित भूमि अधिग्रहणको सन्दर्भमा एसआइए, प्रभावित परिवारको सामाजिक-आर्थिक स्थितिको रूपरेखा तयार पार्नका साथै जमीनधनीको वैकल्पिक आजीविका स्रोत दीर्घकालीन छ वा छैन भन्ने मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यका साथ ग्रहण गरिएको छ। यसका साथै प्रस्तावित परियोजनाको स्थानीय समुदायमा सम्भावित सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक प्रभावबारे लेखाजोखा गर्नलगायत स्थानीय समुदायको, विशेष गरी बेन नामप्रिक जीपीयुका पञ्चायत अनि गाउँलेहरूको दृष्टिकोण अनि अवधारणा बुझ्न अध्ययन परिलक्षित छ। अध्ययनको अर्को उद्देश्य, हितधारकहरूको विचार र चिन्तालाई ध्यानमा राख्दै मूल्याङ्कनको आधारमा एसआइएमपी तर्जुमा गर्नु पनि रहेको छ, ताकि सामाजिक अनि पर्यावरण लागत कुनै प्रकारले पनि न्यूनिकरण अथवा कम्ति गर्नसकियोस्। वर्तमान मूल्याङ्कनको निम्ति जानकारीहरू कैयौं स्थलगत दौडाहा, अर्ध संरचनागत अन्तरवार्ता, एफजीडी अनि पीआरए तकनिकीको माध्यमद्वारा मूल्याङ्कनलाई सहभागितामूलक बनाउने ध्येयका साथ जुटाइएको थियो। हितधारकहरूको अभिमत अनि दृष्टिकोणमाथि विचार गर्दै सुझाउहरूलाई प्रभावको मूल्याङ्कन, एसआइएमपी तथा सम्भाव्यता प्रतिवेदन तयार पार्दा सामेल गरिएको छ।

मूल्याङ्कनको आधारमा, प्रहरी विभागद्वारा भूमि अधिग्रहण तथा वर्तमान परियोजना सम्भाव्य रहेको एसआइए अध्ययन सिफारिश गर्दछ। परियोजनाको सम्भाव्यताको आधारको रूपमा तल उल्लेखित औचित्य र चेतवनी प्रस्तुत गरिन्छ :

अनुभाग - क

१. अधिग्रहणका लागि प्रस्तावित जमीन कि त दुवैतर्फबाट प्रहरी विभागको जमीनबीच अवस्थित छ अथवा चालू परियोजनाको नजिक वा छेउमा पर्दछ। यस अर्थमा, प्रस्तावित जमीनको अधिग्रहण परियोजनाको आवश्यकता अन्तर्गत पर्दछ, जसले जमीन अधिग्रहणलाई न्यायोचित ठहर गर्दछ।
२. श्री वाङ्ग्याम्छो भोटियाको जमीन धेरै वर्षदेखि बाँझै रहेको छ। यस अर्थमा, प्रस्तावित जमीनको अधिग्रहणले जमीनधनी वा अधियादार/कुतियादारको आजीविकाको सम्बन्धमा कुनै समस्या खडा गर्दैन। यसका साथै जमीनधनीको अन्य स्थानमा धेरै जमीन रहेको हुँदा उनका साथै उनको परिवारलाई दिगो आजीविकाको पर्याप्त स्रोत उपलब्ध छ।
३. पूर्व छोग्यालको जमीनको सन्दर्भमा, जम्मा पाँच टुक्रा जमीनमध्ये, केवल १२७७ र १२८१ खतियान सङ्ख्या रहेको जमीनमा वैधानिक कुतियादार छन्, जुन अभिलेखअनुसार स्व. पञ्चराम कामी र स्व. बुद्धिमान कामीको अधीनमा छ। उक्त दुई जमीन हाल चार परिवारमा रहेका यी दुईजनाका वंशले कमाइरहेका छन्। जमीनको केही भाग मात्र अधिग्रहण गरिने हुँदा चारमध्ये केवल एक परिवार उच्छेद हुने भएकोले वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा व्यापक परिमाणमा विस्थापना र पुनर्वासको प्रश्न खडा हुँदैन। विस्थापित वा

उच्छेद हुने एउटा परिवारको सन्दर्भमा पनि, यस परिवारलाई सीएमआरएचएम अन्तर्गत नयाँ नमूना घर प्रदान गरिएको हुँदा सार्ने प्रक्रियामा छन्।

४. वर्तमान स्थानमा परियोजनाको विकास स्थानीय जनताको निम्ति संसाधन बगेर जानुको साटो आर्थिक फाइदाको स्थितिमा छ। बजार विस्तार भए वा फैलिए कृषकहरूले आफ्नो उब्जनी जस्तै साग-सब्जी, कुखुरा-अण्डा तथा दूध अनि यसका अन्य उत्पादहरू स्थानीय बजारमा बेचबिखनका साथै प्रहरी मुख्यालयमा पनि आपूर्ति गर्नसक्नेछन्।
५. राज्यको अन्य भागबाट व्यापार-व्यवसायको अवसर खोज्दै तथा तैनाथ सुरक्षाकर्मीका परिवारहरूको ठूलो सङ्ख्यामा आगमनले क्षेत्रमा आवास सुविधाहरूको विकास र विस्तार गर्नसकिने सम्भावना बोक्दछ। यो स्थानीयहरूको निम्ति फाइदाकारी आमदानीको स्रोत बन्नसक्दछ। सुरक्षाकर्मीका परिवारहरूको निम्ति आवासको निर्माण प्रस्तावित भए तापनि यो पछिको चरणमा मात्र निर्माण हुने अपेक्षित छ (दोस्रो आइआरबीएनका कमाण्डेन्ट अधिकारीसँगको टेलिफोन वार्ता)।
६. प्रहरी विभागले सबै जिल्लाका साथै गान्तोकको मुख्यालयबीच समुचित समन्वयन वा तालमेल सुगम बनाउन आवश्यक ठहरिने हुँदा क्षेत्रमा परिवहन र सञ्चार सुविधा विकास हुने सम्भावना छ। यसको सकारात्मक सामाजिक-आर्थिक प्रभाव स्थानीय जनतामा पर्नेछ।
७. माडलेमा आइआरबी मुख्यालयको स्थापना स्थानीयहरूको निम्ति मात्र नभएर सम्पूर्ण राज्यको निम्ति फाइदाजनक रहने हुँदा तर्कसम्मत छ। सिक्किमको सबै जिल्लामा कुनै प्रकारको प्रतिकूल स्थिति अर्थात् कानून-व्यवस्थाको स्थिति आइपरे, केन्द्रिय स्थानमा अवस्थित भएको हुँदा आइआरबीका सुरक्षाकर्मीहरूलाई तुरन्तै परिचालन गर्नसकिनेछ।

अनुभाग ख

१. यी अनेकौं सकारात्मक पक्ष वा प्रभाव भए तापनि, केही चिन्ताका विषय पनि छन्, जुन स्थानीय समुदायका साथै पञ्चायतहरूले पनि उठान गरे, जस्तै स्थानीय किशोरीहरूको सुरक्षालाई खतरा, अनेतिक गतिविधि बढेर जाने सम्भावना। यसका साथै बढ्दो जनसङ्ख्याको चापका कारण ढल र ठोस फोहोर प्रबन्धनसित सम्बन्धित पर्यावरण विषयमा चिन्ताहरू पनि छन्। यसै गरी दुईवटा बटालियनको मुख्यालयका जनतालाई आपूर्ति गर्न जल संसाधनको दोहन र व्यवस्थापन पनि चुनौतीपूर्ण हुनजानेछ। तथापि, सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजनामा प्रकाश पारिएअनुरूप, यदि समुचित नियोजन र सुधार पहल ग्रहण गरिए, ती चिन्ताका विषयहरू सम्बोधित गर्नका साथै न्यूनिकरण गर्नसकिनेछ। वर्तमान भूमि अधिग्रहणको सन्दर्भमा मानव तथा पर्यावरणको विषयमा चिन्ता, अन्य बृहत् परियोजनाका तुलनामा धेरै नै कमि छ।

२. राज्य अनि केन्द्र सरकारद्वारा विभिन्न योजना अन्तर्गत क्षेत्र वरिपरी विकास कार्य कार्यान्वयन गरिरहेको कुरालाई ध्यानमा राख्दै जमीनको दरभाउ धेरै बढ्नका साथै अन्य सम्बन्धित कारोबार गतिविधि निकट भविष्यमा उल्लेखनीय रूपमा बढेर जाने व्यापक सम्भावना छ। यस अर्थमा, प्रभावित जमीनधनीहरूले धेरै फाइदाजनक सम्भावना बोक्ने बहुमूल्य जमीन गुमाउन जाने हुँदा उनीहरूलाई जमीनको समुचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नका साथै अन्य सम्भाव्य अवसरहरूमा हकदारी प्रदान गरिनुपर्ने अपेक्षा पूरा गर्न आवश्यक ठहर्दछ।

३. पूर्व छोग्यालको जमीनका वैधानिक कुतियादार रहेका चार प्रभावित परिवार प्रभावित बन्नेछन्। ती चार परिवारमध्ये एउटा परिवार विस्थापित हुनेछ भने रहल तीन परिवार केवल आजीविकाको सन्दर्भमा प्रभावित बन्नेछन्। यस अर्थमा, जमीन अधिग्रहणको सामाजिक-आर्थिक जीवनमा प्रभावको प्रकृति र सीमाको हिसाबले उनीहरू न्यायोचित क्षतिपूर्तिको हकदार बन्दछन्।

यस अर्थमा, एसआइए टोलीद्वारा गरिएको मूल्याङ्कनको हिसाबले, परियोजना कुनै ठूलो सामाजिक वा पर्यावरण लागतबिना सम्भव छ कारण सामाजिक अवसर अनि फाइदाहरूले सामाजिक लागतलाई सन्तुलित ना प्रतिपूर्ति गर्दछ। अद्यापि, मूल्याङ्कन आवश्यकतासित सम्बन्धित विषय अनि चिन्ताहरूलाई सान्दर्भिक एसआइएमपी र न्यायोचित प्रतिपूर्तिद्वारा गहनताका साथ सम्बोधित गर्न महत्त्वपूर्ण ठहरिनेछ।